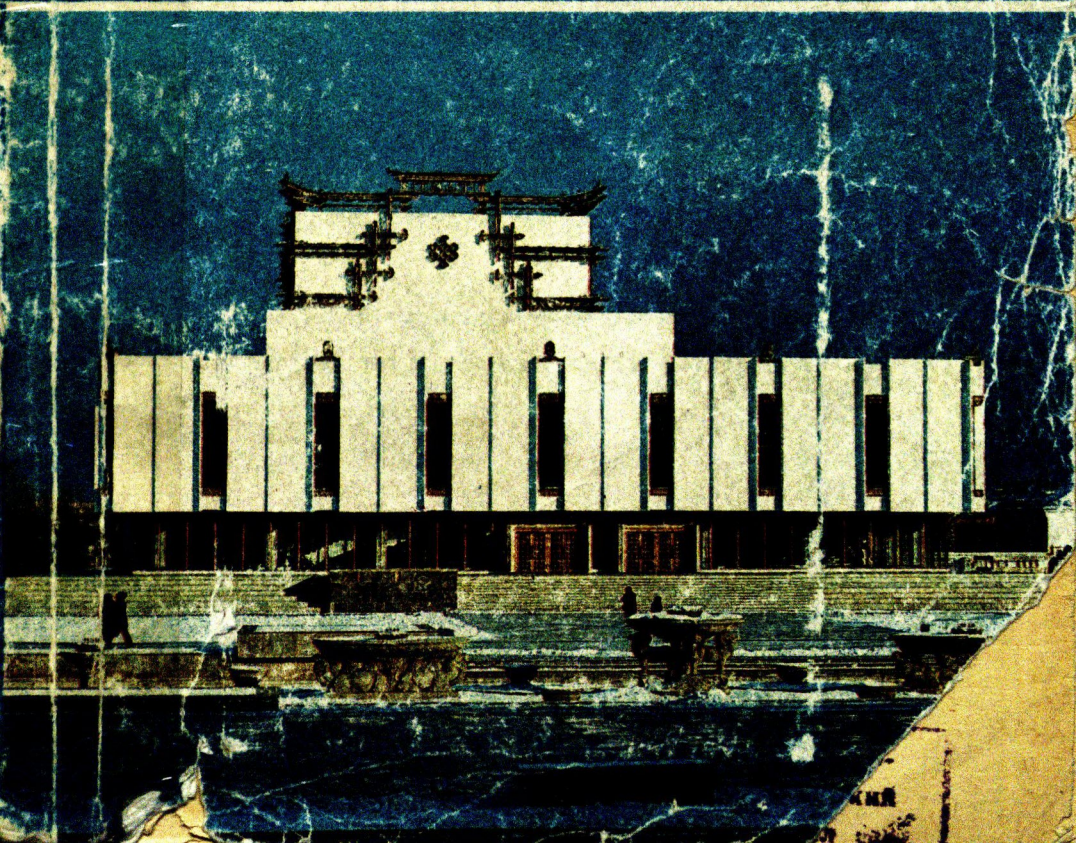

ISSN 0235-0688.

YAN XIEMI

78 1991

Чечен
Тыггаал
Тыткүүлү
3 . 1991

УЛУГ. ХЕМ

Тыва
ИССР-ниң
Тыггаалчылар
Тывилели

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ
●
КЫЗЫЛ

НОМЕРДЕ

Тоожулар, чечен чугаалар, шиилер

М. ДУЮНГАР. Дүнеки аалчы.
Е. БАДЫ-МӨНГЕ. Чылдагаан.
М. ХОВАЛЫГ. Эрини ашкан хем кончуг.
В. СЕРЕН-ООЛ. Күдер аңчы.

Шүлүктөр, шүлүглелдер

К. КУДАЖЫ, О. СУВАҚПИТ, А. ДАРЖАЙ,
Н. КУУЛАР, А. ҮЕРЖАА, Ю. КҮНЗЕГЕШ,
К. ЧАШ-ООЛ, С. ООРЖАК, Ч. ЧАП,
К. ОРТУНАЙ, Б. ЧҮДЮК, С. ШААЛЫ,
С. МАНДЫЫНЧЫ, А. ЧАШ-ООЛ.

Шоодуглар, дузаашкыннар

В. ХОМУШКУ, В. ТИМОФЕЕВ,
М. ӨЛЧЕЙ-ООЛ.

«Меңги чечээ»—«Улуг-Хемниң» аалчызы

С. МОЛДУРГА, С. МАЙНАК, З. ДОНГАК,
С. САГААН, Б. САЯ, Д. ШЫДЫРАА,
Б. КАЗЫРЫҚПАЙ, А. ЧУДУР.

Төөгунүң арыннарындан

А. АРАКЧАА. Тываның кожууннарының тургус-
тунганы.
Ж. Д. ДОРЖИЕВ, А. М. КОНДРАТОВ,
ГОМБОЖАП ЦЫБИКОВ.

Критика болгаш библиография

Ж. ДОНГАК, Б. КАЗЫРЫҚПАЙ, В. САЛЧАК.

ББК 84—4—5—6 Тув
У 47

Редакция коллегиязы:

А. К. ҮЕРЖАА (харысалгалыг редактор), С. В. КОЗЛОВА, Ч. Ч. ҚУУЛАР,
Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ (редактор), Г. И. ПРИНЦЕВА, М. А. ХАДАХАНЭ,
Ч. М. ЧАП

Редакцияга келген чогаалдарны сайгарбас
болгаш дедир эгитпес

47.2.58.6

У $\frac{4702580600-15}{133(01)-91}$ 25-91

ББК 84—4—5—6 Тув

© Тываның ном үндүрер чери, 1991.

Михаил ДУЮНГАР

Дүнеки аалчы

Кежиктин кадайы ооң боду-биле кандыг-даа чугаа-соот кылбайн чыткаш, хеп-хенертен ону каапкаш чоруй барган. Он чыл бурунгаар өг-бүлө тудуп олуржуп аарларда эдерттп келген уруун, оглун база аппарган. Бажың иштинин эт-севинин чангызынга-даа дегбээн. Идик-хевин безин хевээр арттырып каапкан. Чоруй барганынын сылдаг-чылдагаанын тайылбырлаан бижик-даа чок болган. Он чыл дургузунда сен, мен дижип, алгышкан-кырышкан чүве-даа чок, анаа тайбың, найыралдыг чурттап оруп-оруп, бо хүннү, бо часты болчап каан чүве дег, ыт чок арлы берген. Шангырны ынчап баар деп Кежик сеткилинде хензиг-даа каразывайн чораан. Харың ооң уругларынга он чыл иштинде төрөөн адазы дег чанчыгып, бажыңынга эртип-дүшкөн эш-өөрүңгө оглум, кызым-дыр деп чугаалаар, чоргаарланыр турган. Ам бо-ла-дыр. Оглу, кызы-даа, кадайы-даа чок... Каапкаш барган...

Кежик көдээде ада-иезинин аалынга чорааш келгеш, хүннү бадыр, дүннү өттүр улузун манап хонгаш, эртеннинде ам кээп харың арай чиктигзинип эгелээн. Эскерип ораарга, кадайынын уругларынын өөренир номнары, кыдырааштары чок болган. Шангыр хоорай кедээзинде бодунуң адынга чоокта чаа ап алганы бажыңынче чорупкан-дыр деп, ол иштинде бодап каан. Оон өске ооң баар, кирер чери чок дээрзин Кежик кончуг эки билир.

Хонуктар эртип-ле турган. Ынчалза-даа Кежик бир-ле хүн кадайы чедип кээр боор деп бүдүү идегеп турган. Чок, ол ындыг эвес болган. Ооң идегели чоруй-чоорту өжүп, че, ам

канчаар, чоруур дээн кижн чоруур-ла ыйнаан кылдыр шуудалы бодагылай кааптар апарган. Шангырны сүрүп, сураглап кылаштаваан-даа. Ындыг бодал бажынга-даа кирбээн. Чүге дээрге, Кежик бодунуң хире-шаан билип, Шангырны кады чурттаал дээр кандыг эргем барыл мээң деп, иштинде бодун боду чемелээр, харын-даа бодунга хорадаксаар болган. Ийст, ооң оозунда чөптүг чылдагааннар бар. Бойдус ону кээргевээн. Иезиниң иштинден ол кемниг төрүттүнүп келген. Бир харлагыже чедир кылаштаар хамаанчок, олуруп безин чадашкан. Кавай шарыындан үнмээн.

Каарган кара-даа болза төлүнге ынак дижир. Оглуун шериг барган адазын манагышаан, хөөкүй мунчу төлүн шыдавыже чааскаан азырап, дүнелерде чаш чүвезинге таварышкан үүлени сактып келгеш, чаңгыс эвес катап карактарының чажын төгөр турган.

Үш харлап бар чорааш, Кежик мүн-не ийи-чаңгыс атпатаптан базыптар апарган. Ынчалза-даа арнының кежи уй-балай тыртып шыпыраңнаар, салааларының чамдызы бастынар, чамдызы бастынмас, ооң хараазы-биле холдары чүве шоолуг тудуп албас болган. Ындыг болгаш бичи кылаштап чоруй, бо-ла барып ужар. Чүве чугаалаар дээрге, арын-биле кады тырткаш эриннери, кагылчак ышкаш шимченгир дылы шаптыктаар турган. Чүгле беш харже кирип турда, чугаазы ам-на харын багайтыр билдинип, ийи-чаңгыс сөстөрнн кожуптар апарган. Черле ынчаш, бодун миннип келген үези-даа ол турган. Ынчалза-даа ооң эң баштай-ла «авай» деп билип эргеленген кижизи төрөөн иези эвес, а өске, авазының кады төрөөн угбазы дээрзин ол ынчан кайын угаар ийик.

Кежик үш харлапканда ачазы шеригден чедип келген. Кемниг төрүттүнген оглунче ол кичээнге көгүс салбас, төлзүнмес болган. Холунга тудуп чассытпаан-даа. Ийи ай хире болганда, Кежиктин адазы аныак кадайынга: «Мээң-биле моон сонгаар чурттаар деп бодаар болзунза, оглуңну өске улуска беривит» деп, кээргел билбес сөстөрнн чугаалаан. Ашааның ол сөстөрнн угбазыңга муңгарап дыңнадырга, оозу: «Ам канчаар дуңмам, салымың ындыг болган-дыр. Аныак назынында кижиге кагдырган боор эвес сен. Оглуңну мен хөй уругларым аразыңга азырап каар мен» дээш, Кежикти бодунуң өг-бүлезинче ап алган. А дуңмазың күдээзи эдерттип алгаш, Тываның бир ырак районунче арлы берген. Оон бээр ие-даа, ада-даа оглуң айтырып келбээннер. Оларның бо хүннерде кайда чурттап, чүнү кылып чоруурларын Кежик билер.

Кежик азыраан ада-иезиниң холунга багай эвес өзүп, шко- ланың онгу клазып-даа доозуп алган. Чажындан чыргалыг болганынга сузу бастынып, эш-өөрүнден хоорлуп оякталбаан. Школаны доозуп турда, аңаа харын бир чаңгыс классчызы кыс ынакшылыып-даа илереткен. Ынчалза-даа бойдустун Кежик ышкаш чаяап каан кижилериниң сеткили бичии, кээргээчел, эгенничел, бодунуң үүлезин кымга-даа чарбывас, кымга-даа сыгавастар. Ынчангаш Шаңгырның каапкаш барганын Кежик буруудадып, аңаа хамаарыштыр багай чүве бодаваам. А шаан- дагы чаңгыс классчызынга бодунуң дугайында ол ажыы-биле чугаалап, ооң аас-кежиктиг болурун күзөөн. Уруг-даа ону билген.

Амыдырал чаңгыс черге турбас. Куш төлү-даа болза уязындан ужуп үнүп, ыракче ужар хүннүг болур. Кежиктиң азыраан ачазы бир хүн аңаа мынча диген:

— Че, оглум, акы-дунмаларың ажыл-амыдыралын тып чоруй бардылар. Сен ам-даа амыдыраар болгай сен. Бисти кадарып орап болзунза, түрей бээр сен. Сээн-биле мөңгө артар шаавыс бар эвес. Ап чоруур каш пенсияң база бар-дыр. Хоо- райже кирип, чогуур документини даргаларга көргүзүп тур- гаш, оон бажың-балгаттан тыптырып ал. Кадыы багай кижиге суг-чар, ыяш-даш дивес хоорай бажыңы кедилиг.

Хоорайга кээрге, бажыңны Кежикке шынап-ла дораан бер- геннер. Оочур-ээлчегге турган, турбаанын-даа барымдаала- вааннар. Бажың дээш кирген даргазы, артында Кежиктиң адазын таныыр, шаанда кады хой кадарып, үе-черге ойнап өскөн эжи болган. Алган бажыңы чаңгыс кижиге чурттаарынга четчир: ванналыг, кухнялыг, пзиг, соок суглуг. Хоорайда дөргүл-төрөлү бажыңга херек орун-дөжекти, стол-сандайны база четчележиң бергеннер.

Кежик ийи чыл хире оозунга чурттап, хоорайның бир-ле уран кылыглар кылыр мастерскаязынга ажылдап кирип алган. Ус-шеверлерниң чазаан, даараан херекселдеринге өртеп саа- зыннары чыпшырар, ол-ла. Кижиге даржылар чүве чок, уунда-ла ынчап орап сен. Шалыңы база дегет, сезен хирени холга арыг адыр.

Дыштаныр хүннерде таныыр эш-өөрүнүң бажыңнарынга бо-ла баргылаар турган. Бир-ле катап чурукчу эжиниң бажы- ңыңга чеде бээрге, ында дөрт, беш хире аныяк эр, херээжен улустар арага ижиң, хөөрежиң органнар. Чурукчу кирип кел- ген өңүүн столче чалап, өске аалчылары-биле таныштырган. Ооң соонда улаштыр-ла барык долдур чыгыы куттунган даш-

каны олче сунган. А Кежик иже каапкан. Ажы-биле чугаалаарга, ооң бир дугаар араганы эзиртир ишкени ол.

Хамык чүве ол дашкадан, арагалаашкындан эгелээн. Кежик бир билип олуарга, сарыгзымаар карактарлыг аныяк херээжен ооң чанындан ыравайн чоруп турар болган. Ооң кайда, кым сугда чурттап турарын хөлчок ылавылаар болган. Чогум аңаа чүү деп харыылап каапканын Кежик орта сагынмас...

Билип кээрге, Кежик бажынында чыдар болган. Суксаанындан мырыңай ханы кадар чыгы, эриннери кургаг-кургаг. Суг пактап аар дээш, кухнязынче маңнап киргеш, кайгап калган. Стол артында сандайда дүүнү херээжен дүште-даа чок саадап каапкан, шайлаан олурган. Кежик арай анга-даксап:

— Суксаарымны, соок чүве болза — деп, демей үн эткен.

Шаңгыр оон оозунга серте-даа чок, бажыңның бүрүн эргелиг ээзи дег:

— Соодукчуда сүттү пактавыт — деп харыылаан.

Бүдүн шил сүттү харамдыгып пактай каапкаш, Кежик орнунга катап чыдыпкан. Эжиниң бажыңындан канчап чедип келгенин сагынгаш-даа ол чадашкан. Шаңгыр-биле кады келгени билдингир. Оон башка Кежик бээр чааскаан углаар дээр ужур чок.

Бажын чоорган-биле дуй тыртыныпкаш, хая көрнүп алган Кежиктин чанынга Шаңгыр билдирер-билдиртпес кылаштап келгеш, орун ужунга олурупкаш чугаалаан:

— Че, ындыг-дыр, мен чоруптайн. Дүнеки чугаавыс хевээр болур эвеспе. Ийи хонгаш, уругларым ап алгаш, чедип келир мен.

— Кандыг чугаа, кандыг уруглар дээрин ол? Чүнү-даа билбейн тур мен — деп, Кежик чооргандан бажын уштуп элдеп-синген.

Шаңгыр үнүн безин өскертпейн, ол орта оожум харыылаан:

— Чоону бердин, күжүрүм? Кады чурттаар деп дугуруштувус чоп. Чаа-ла, дүн ортузунда, кады чыдырвыста чөпшээрешкениңни уттултун бе? Ындыг эр кижичоруур боор чүведир, аа?

Кежик бажыңга дүүн канчап чедип келгеннерин, ооң соонда Шаңгырның ыглап, аңаа чаннып, ийи ажы-төлү-биле түрөп, чурттаар оран-сава чок, бажыңнар кезип хоначалап чоруурун чугаалап органын ам-на дүжүнде дег, бүлүртүң-балыртың сактып келген. Аныяк херээжен мени хүлээп ап көр деп шуут-ла дорт дилээр болган. «Хир-чамга дээртпейн азырап-карактаар мен» деп база аашкыңган. Кежик Шаңгырны

кээргеп, ооң бүгү-ле сөстөринге, чанныышкынынга чөпшээреш-кештиң демдээ кылдыр бажын согаш кылып каап олурган. Ийет, ол ындыг болган чүве.

— Чоп ыт чок бардың?— деп, Шангыр ооң бодалдарын үзе кирген.

Апаа дегийт харыы бээринге Кежик далашпаан. Ыт чок чытса-даа, ооң бажынга мындыг бодалдар кире дүшкен. Аарыгаржык кижидир мен. Ындыг мен дээш ам канчаарыл, кара чааскаан дүүрээр эвес. Хол-буду сирилээш-кавылааш кижичаңгыс хөйлөңим безин чуурда, падын бараар-дыр мен. Херээжен кижичерле буянный, бажың-балгат-даа иштин силидиптер. Арай деп боду келиксеп турар күжүрден ойталаан херээм чүл? Уруглары хамаан эвес, өзе бээржерге, бодумга-даа ажыктыг ыйнаан.

— Че харын, чедип кел. Мен бо-ла-дыр мен, көрүп, билдин-не ыйнаан. Чажымдан-на мындыг чыргалыг төрүттүнген кижидир мен. Ол кажан-даа эттинмес — деп, Кежик адактын соонда чугаалаан.

Шангыр чүнү-даа ыттаваан. Чүгле харын Кежиктиң хаваанга эриннерин дегзип чыттап кааш, ылым-чылым баып үне берген. Эжик безин дагжатпаан...

Ам оон бээр өн чыл эрткен. Шангырның оглу, кызы өскүлөп калганнар. Бирээзи өн дөрт, өскези он бир хар четкилей бергеннер. Ынчалза-даа бажың ишти ээнзирээн. Кежик катапла чааскаан арткан... чыргалыг кижиниң салым-чолу-ла ыйнаан.

Дөрт хире айлар эртип, Кежик Шангырның дугайында утумзурап бар чыткан. Ооң амыдыралында ындыг-мындыг өскерлинишкиннер-даа болбаан. Ажылынга харын бичи «эргилде» болган. Кежикти уе-шеверлер мастерскаязының аштакчызы кылып каан. Чүге ындыг чүвөл деп ол айтырбаан-даа. Пенсияга немей акша-ла ажылдап ап турар-дыр мен харын, оон кедерезе, инвалид кижименден ойталап кааптар чылдагаан тыпты бээр болгай деп, ол иштинде чүгле боданган. А удаваанда ооң эрги ажылдап турган орнунга бир аныяк уруг ажылдай берген. Каш хонуктар эртип, чоруй-чоорту улус аксындан билдинзе, ол уруг мастерская директорунуң чуржузу апарган. Ында кижичайгаар чүве чок. Төрөл, таныш-көрүш тыртар чорук биске бо хүн чаа тыптып келбээн-не болгай. Ооң чогуум когу та кажан чидер ийик...

Мастерскаязын чуй шаап каапкаш, Кежик бажыңынга телевизорун кайгап кезээлээн. Кайы-даа программаларның

дамчыдылгаларын олуй-солуй долгап тургаш, төндүр көргөн. Шак орайтаза-даа, уйгузу келбес болган. Орнунга шагда чедир номчувайн чаа каапканы номун ажып чыткан. Дөрт-беш хире арынны номчуп чорда, эжини кижн соктаан. Баштай сагыжым ыйнаан деп бодааш, херекке албаан. Ийн дугаарында элээн дынзыг соктай бээрге, ам-на харын барып эжин ажыдыпкан.

— Экинн, Кежик. Чааскаан сен бе?— диге, бажының дүгүн ооргазын куду сула дырап бадырыпкан, чолдаксымаар мага-боттуг, каттырымзаан карактарлыг, кирбиктерин кара беге-биле кылыннадыр будуп алган, чээрби чеди хар үезинде аныяк херээжен кирип келген. Кеткен чуга платъезиниң мурну эмиглериниң чартыынга чедир ажык көстүп, херээжен арта оларын көөргеттинген чүве ышкаш, Кежиктиң мырыңай баарынга чыпшыр турупкан.

— Эрте бериңер — деп, ол алаң кайгаксаан.

Бирээзи чоргаар-даа ышкаш эрте баскаш, Кежиктиң орнунга олура шаап алган:

— Мени танывайн тур сен бе? Агы ышкакжыл мен. Бир шагда Шангырның эжи-даа чордум.

— Чок, танывайн тур мен.

— Ажырбас, ынчалза-даа мен сени эки билир мен. Шангыр чораан ояр чаңгыс-даа келбеди бе?— дигеш, дүнеки аалчызы туруп, хеп шкавын ажыда соккан:

— Кышкы хеви хевээр кижн ышкакжыл. Чиктиин аа, чораан ояр чоруй-даа барбас. Шкаф кымныыл? Шангырның бе?

— Ийе... чок, кады садып алган бис.

— Шангыр оозун алза алыр-ла ыйнаан, чоор сен ону, беривит. Мээң шкавым база бар, ишти моон-даа делгем. Бис ийиге ол четчир — дигеш, Агы эрги олудунга катап саадапкан.

Келген кижизиниң турамык чаңнаашкынынга иштинде таарзымайн Кежиктиң үнү шала донгунзумаар тооннуг айтырган:

— Силер кайыын келдиңер, дунмам? Өске бажыңче кирип келбээн силер бе?

— Чок! чок! Келген-не херээм сен сен. Шангыр сени шаг-да-ла каапкан деп чоокта чаа дыңнадым. А шыны-биле чугаалаар чүве болза, бо-ла бажыңның үшкү каадында таныырым улуска олурдум. Ында кижн-ле эндерик. Бужурганы бердим. Чанар дээримге, орайтап база калган. Дунмам деп чүнүл? Мен он сес хар үезиниң кенен кысчыгажы эвес-тир мен. Чуртталга деп чүвениң ажыг дузун амзап каапкан кадай-кыс ышкакжыл мен. Адазы чок чеди харлыг оглум база бар.

Мага-боду шагзыраксап, уйгузунуң ам-на келгенин эскерип кааш, Кежик дүнеки аалчызын мегелээр ужурга таварышкан:

— Эртен эртежик бир чер баар кижии мен. Удууйн деп, сен демги келген бажыңыңче чоруй баар сен бе, Агы?

Аныяк херэежен ооң арныңче тулдур кайгап, карактарын алараңнаткан:

— Чок, мен маңаа хонар дээш келдим. Үндүр ойладыр-даа болзуңза, моон чорувас мен. Карангыда кайнаар баар боор кижии. Чаңгыс хонук дүн чарыптарга, хем келдейип, чон чолдая бээр бе. Ындыг аа?

Кежик херэеженниң ындыг эпчок чаңыңга чүгле таарзын-маан эвес, харын иштинде багай кижини таварып турар-дыр бо деп хорадаксап орган. Ынчалза-даа ооң оозунга дорт, шыцгыы удурланып шыдаваан:

— Ындыг болза дөө дивандан чыдып ал. Чырыың өжүрүптер сен.

Кежик орнунга чыдып, бажын чоорганы-биле дуй тыртып-тары билек, ханадан шак дээн дааш дыңналган. Чырыкты Агының өжүр базыпканы ол. Ооң соонда дүнеки аалчының диванга барып, идик-хевин уштуп эгелээнин ол билип чыткан. Баш хавыктай ушта тырткан платьеи артында дазырткайнып турар болган. Оон демги эргижирей берген диванны кыйырадыр-мыйырадыр чыда каапкан. Бажың ишти шыпшың барган. Холунда шагының шыкылаары безин Кежикке өрээл иштин долуп турган ышкаш дыңналган...

Кезек болганда, Агы сымыраны аарак чугааланган:

— Кежик, сээң чаныңга чыдып алыйн бе?

— Чүге?...

— Коргунчуг-дур...

— Ол чылдагаан эвес-тир, ооң орнунга удуй бер.

Ынча дидиң бе дээн ышкаш, карак чивеш аразында Агы диванындан тура халаан соонда, Кежиктиң кыдыынче бо сыннып кирип келген:

— Мынчалымза, чылдагаан болбас бе?

Аныяк херэеженниң изиг-изиг, бачым-бачым тыныжы Кежиктиң арнынга кээп, ол ооң органзымаар мага-бодун бодунче чыра тыртып куспаптап, уш-баш чок ошкап эгелээн. Кежик ынчан чүгле Агының чыдар черин хозай чыларынга өй болган...

Ол элдептиг дүннүң соонда Агы Кежикке удаа-дараа келир апарган. Бир-ле катап база дүне када келгеш, Кежиктен ол Шангырның ээн турган бажың эжиин үрээш, шкаф, шала чадды, аяк-сава аппаратанын дыңнааш, анаа сеткилинде таарзынганзыг чугаалаан:

— Алзын харын. Ол-ла бүгү эт-херексел менде бар. Сээңиинге эккеп-ле алгай бис. Общежитиеге чеже хилинчектенип кээр мен. Ол дээш доозуп алганым мергежимилге безин ажылдап чадап, шала чуп чор ышкажыл мен. Кады чурттай беривиссе, чүү канчап баарыл? Оглумга ада болгай-ла сен. Азы сен чүү деп бодаар-дыр сен, Кежик, чугаалап көрөм?

Кежик аңаа орта харыы тыппайн барган. Ынчалза-даа ол бичии болгаш бажынга кире дүшкен-не бодалын сала каапкан:

— Чурттаар дээр болза, баштай бадыланчып алыр эвес чүве бе?

— Бадыланчып? Ол албан эвес чүве-дир, Кежик. Бажын дээш мээң оочурум дөмей-ле чедип кээр болгай. Ынчан база бир бажындан ап алгай бис, артык эвес. Алызы барып ажы-төлдүг бооп, оларывыс өскүлей бээрге, бирээзинге оларны чурттадып каай бис. Ынчангаш бадыланчып алырынче далашкан ажыы чок. Кажар чорбас болза, амыдырал кээргевес деп бил — деп, Агы чагаан, өөреткен-даа ышкаш, бардамзымаар чаңнаан.

Кежик чүвениң ужурун ам-на билип каапкан. Ийет-ийет, Шангыр база эгезинде ынчаар чаңнаан болгай. Оочурда мээң бажыным алгаш бадыланчып алыр бис дээн. Кежик аңаа шына сеткили-биле бүзүрөп, чөпшээрежинкен. Он чыл эртип чорда, бажыңны-даа алган. Шөлү бичежек-даа болза, ийи өрөөл бажын. Баштайгы үелерде аңаа дунмаларын чурттадып каан. Оларынга орун-дөжөк, стол-сандай тып берип, ол-бо төрөл кижилеринден чыгдынып хөлчөк болган. Ооң соонда бажынга хөй-ле ак-чоорганнар, сыртык хаптары саткаш турупкан. «Чүве бар ышкажыл, оларны ынча-ла саткаш чоор сен. Эндерлип калбас бе?» дээн Кежиктин айтырынга: «Удавас бараан өртээ өзер. Ынчангаш амдыгааштан баш удур саттынын албас кижилер мен бе?» деп, кончуг эптиг харыылап каан. Өртектен өзерин Кежик билир болгаш, оон ыңай чүве ыттаваан. Сөөлүндө, Шангыр чорупканда бодап ораарга, ол барааннарны чаа бажыныңга дээш демгизи саттынып турган болган. Чүге дээрге, олар Шангыр-биле деңге бажынга көзүлбейн барганнар. Он чыл иштинде кады чурттап келген кижизинге кым өскээр каразыыр боор. Аңгы бажыңныг, уруглары база өскөн, ам Шангыр чүге торлур деп. Кадык-чаагай херээженге өске амыдырал херек болганы ол ыйнаан. Ынчангаш Кежик сеткилинде Шангырны ол дээш улуг дыка чөмөлөвөөн. Хире-шаам мындыг амытан кижилерге бодумну албадааш канчаар ийик мен деп, бүдүү боданган. Ынчалзажок ооң өршээп шыдавазы чаңгыс-ла чүвези

бар. Ол чүл дээрге — Шангыр Кежиктиң аарыын, чыргазын ажыглааны. Кээргенчиг салым-чолга таварышкан кижинин идегелин, бүзүрелин Ынчаар мегелеп болбас турган. Ажы-төлүм өзүп, аңгы бажыңныг болу бергеш, мону дөмей-ле кааптар мен деп, ооң он чыл дургузунда дүн, хүн чок бодап чораанын сактып кээрге, дендии-ле каржы сагыштыг-дыр. Ам Агы-биле шак ындыг чуртталганы, дорамчылалды катап көрүп эртер бе?

Даң адып, радио чугаалай берген. Чанында чыткан Агызы тура берзе-даа, Кежик орнундан шимчевээн. Ажы-биле чугаалаарга, ооң дүрген чоруй баарын ол манап чыткан. А оозу харын Кежикти манап чадаан чүве ышкаш, өрээл иштинге ыңай-бээр токкуладыр басып туруп-туруп:

— Оглум эдертип алгаш, сеңээ шуут чедип келийн аа, Кежик? Шала чуур ажылымдан үнер деп тур мен. Ынчан мээн общежитиеге чурттаар эргем чок апаар.

Кежик орнундан туруп, кеттине каапкан. Оон ол сонга чанында турган Агыга баргаш, ооң карактарынче дорт көөрүн кызыдып, шынын чугаалаан:

— Ол хей боор. Агы, мени буруудатпа. Эрги ажылындан үнме, чурттаар чер чок каар сен. Мээн-биле аас-кежиктиг болуп шыдавас сен. Сээн-биле мен база ындыг болур мен. Ону амыдыралга көрдүм, билир сен. Ам-даа анык чалы-дыр сен. Оглуңга менден төлөптиг ада тыптып, чуртталган, салым-чолун аайлажы бээр. Сеңээ чүгле ону күзээр болгаш, күзелимге бүзүрээр-даа мен.

Агы сонга шилдерин өттүр талыгырже кезек ыт чок кайгап тургаш, чөгенген, хүлүмзүрөөн-даа ышкаш эриннерин чырташ кылып айтырган:

— Мени Шангырга дөмейлээрин ол бе?

— Чок-чок! Ынчаар черле бодавайн көр, менде ындыг сеткил чок. Ынчалза-даа чааскаан, дужумда чорааным дээр боор.

Агы Кежикче карактарын хере көрүп элдепсинген:

— Кай, бүгү назыныңны тура чааскаан эрттирер сен бе?

— Ийе, чааскаан, чүгле чааскаан. Салымымны кымга-даа чарбыр хөңнүм чогул!— деп, Кежик оожум-даа болза, шийт-пирлии кончуг чугаалаан.

Ийн кижинин кайызы-даа ыт чок барганнар. Агы сонга баарындан чайлап, ындыкы эжик аксында аксыда тонунче басыпкан. Кежик ооң соонче-даа кылаштаваан. Бичии болганда, Агы Кежиктиң артып калган өрээлиниң эжиинге көстүп, бир бодаарга мунгаргай, бир бодаарга, донгун-даа ышкаш чугаалаан:

— Че, ындыг-дыр, Кежик, сенээ бүгү чүве дээш четтирдим. Мени кончуг-ла билбейн бардын, хомуданчыг-дыр. Чааскаан чурттаар болзунза — чуртта. Сээн бажыныңче моон сонгаар ис баспас мен. Арай кортук-тур сен ийин, Кежик, кортук. Эр кижиги ындыг ылчыргай чорбас, бодунуң салымынга чалынмас чоор.

Ол-ла. Кежик чүнү-даа чугаалап четтикпээн. Ындыкы эжик даашкыры кончуг халырт дээн. Агының туфельдериниң ээжектери даштын токкулааннар. Кежиктиң кулактарынга Агының чаңгыс-ла: «Мени кончуг-ла билбейн бардын» дээн сөстери дыңналып артып калган...

Елена БАДЫ-МӨНГЕ

Чылдагаан

Чечен чугаа

Вераның ада-иези бөдүүн ажылчын орус улус. Ачазы — чолаачы, авазы — даараныкчы. Кырган-авазы олар-биле кады чурттап орат. Боттары хуу бажыңныг. Үргүлчү хаван, дагаа азыраар. Огородунуң улуу аажок. Саар инээ база бар. Тывалар-биле кады-кожа чурттап өөренип калган. Үнчүр-киржир, найыралды аажок. Тывалап база шору чугаалаарлар.

Уруу эмчи училищезин доозуп алгаш, ам арта бодунуң районунче ажылдап чедип кээрге, олар дыка-ла өөрөөннер. Эмнелге коллективи база Вераны эки хүлээп алган.

Ада-иезинге элээн чурттап турда, чаян бооп, олардан ырак эвесте бир бажында бичии өрээл хосталы берген. Ажылдаар чери чугаалажып тургаш, Верага ону бердирип каан. Ийи өг-бүле чурттаар ол бажыңнын бир талазынга тывалар турган. Олар Өпей биле Сайлык деп ийи кыстыг. Херел деп оглу шеригде дишкен. Уруглары школада өөренип турар. Боттары база ажылчын улус. Уругларнын ачазы — тудугда, авазы кассирлеп турар.

Вера ажылынче чоорту шымныгып кире берген. Билдинмейн барган чүүлдерни кады ажылдап турар эш-өөрүндөн

айтырып ап турган. Ынчап чоруй Вера кожазының уруглары Өпей база Сайлык-биле дыка найыралдажы берген. Олар Вераның бажыңыңа бо-ла халчып кээрлер. Вера уругларны амданныг чемнер салып хүндүлээр. Ол блиннер, хуужуурлар, торттар быжыраарыңа аажок ынак.

Сайлык биле Өпей кино, концерт-даа баарда, Вера-биле кады бо-ла чоруптар. Сөөлгү үеде угбашкылар акызының шеригден удавас халажып кээрин чугаалаар апарганнар. Келген чагааларың, солдат хептиг чуруун-даа көргүзерлер.

— Өөредилгенер эки доозунар харың, акыңар өөрүүр кылдыр — деп, Вера уругларны деткип каар.— Акыңар чедип кээрге, чагай торттан быжырып бээр бис.

Шынап-ла, школада өөредилге доозулган. Сайлык биле Өпей дараазында класстарже эки демдектерлиг шилчий бергеннер. Олар ам, Вера дег, ада-иези-биле кады бажыңның херимиңиң иштиңде ногаа тарып, чай чок-ла турганнар. Вера-биле бо-ла сүмележи бээрлер. Оозу күзелдii-биле айтып бээр. Бир катап Вера ажылыңдан чедип кээрге, Өпей угбашкылар бо халчып келгеннер:

— Акывыс чедип келди.

— Мен торттан дүрген быжырыптайың, азаан болгай мен. Бичи болгаш чалап алыр силер — дээш, Вера белеткени берген.

Вера даартазында огородун суггарар дээш, эртежик үнүп кээрге, уругларның акызы Херел даштын зарядка кылып турган. Вераны көрүп кааш, эпчоксуна берген хире, соксай хона берген.

— Экиң — дээш, Херел бажың согайткан.

— Экиң, ~~кожа!~~ Халажып келгениң-биле — дээш, уруг хүлүмзүрүп каан.

Херел үр-даа дыштанмайың, ында чолаачылар курузунга өөрени берген. Ооң өөредилгези шуудап бар чыткан. Вера ооң-биле ында-хаая экилежиң каар. Өпей угбашкылар бир кежээ акызы-биле бо чедип келгеннер. Элээн хөөрежиң олургаш, кезек көзерлээннер. Херелдиң кижизииң Вера дораан эскерип каан. Чугаазы безиң эптиг-ээлдек. Арыг-силиг.

Оон эгелээш, Вераның бажыңыңа Херел дуңмалары-биле бо-ла чедип кээр апарган. Кады кино база барып көрүп турганнар. Херел чамдыкта чааскаан-даа чедип кээр. Харың-даа Вераның ыяжың чарып, суглап эккеп бээр. Өөредилгези канчаар чоруп турарың аңаа чугаалаар. Ылаңгыя машина чолаачылап өөренип эгелээнде суг оозун дыка хөөрээр.

— Удавас өөредилгем доостур деп барды — деп, бир кежээ

келгеш, оол чугаалаан.— Чолаачылаар шынзылгам ап алгаш, силерниң шуптунарны машинага олуртуп турар мен.

Шынап-ла удаваанда Херел курузун доозупкан. Чолаачылаар документишин ол эң-не баштай Верага көргүскөн.

Херел дораан ажылдап кирипкен. Ында автобүдүрүлгө черинге чолаачылай берген. Ажылдап каапкаш, база-ла Вераның бажыңынче халыыр. Ол баштай дунмалары-биле кады кээп турган болза, ам оларны-даа эдертпес, аартыктаар хевирлиг апарган. Ынчалза-даа өөрөнгөн чаны-биле уруглар бо-ла четкилеп кээр.

Херелдин сөөлгү үеде аяныны кедерээн. Сыгыг чок-даа болза, костюмун бо-ла баскап турар. Хөйлендерин үргүлчү чуур. Көрүнчүк мурнундан ыраваастаан. Ажыл дооступ турда, арта сагыжы далажы бээр. Вера сагыжынга киргеш туруптар. Уруг ажылынга саадай берген болза, баш удур ону тегерип каап, манагынып базып турар. Вераның барааны көстүп кел чыткан болза, дораан кудумчуже эептер. Чоокшулап чедип кээрге, душ бооп таваржы берген кижини бооп уткуштур базыптар.

— Эжим сугга чордум — деп каар апарган.

Вера ону көрүп кааш, арны кызып, ыядыксай бээр апарган.

Бир-ле катап Херел дунмалары-биле кады Вераның бажыңынга хөөрежип олурганнар. Дунмалары чана берген. Оол артып калган. Кезек када ыт чок олургаш, ол дидимненип кирипкен:

— Вера, сээң-биле шагда-ла чугаалажыр бодаан мен, ынчалза-даа чүрээм чагдатпас болду. А чүрекке кым-даа, ээзи-даа дужаал берип шыдавас болгай. Сен мээң сагыжымга дыка тааржыр-дыр сен. Сенээ дыка ынак-тыр мен. Сени чангыс хүн көрбөй баар болзумза, дүвүрей бээр апардым. Бо анаа каас сөстөр эвес-тир. Сенээ дыка-ла хөйүнү чугаалаксаан мен, Вера. Өөренип алган-дыр бис, ам-даа өөренип бис. Ажылывыс бардыр...

Херел чугаазын дооспаанда-ла Вера үзе кирип, харын-даа корга хона берген: «Ынча диве, Херел. Ол черле болдунмас хире херек-тир...».

— Чүгө, Вера?

— Чылдагаан бар-дыр.

— Кандыг?

— Бодун билип тур ышкажыл сен. Ол-бо орус, тыва деп ылгашкан, ынча-мынча дишкен чугааларның анчыын көрүп тур ышкажыл сен, Херел. Сээң аныяк эш-өөрүң та чүү дээр?

Олар бо чугааларга алызып-даа турарлар чадавас. Ада-иелери-вис та чүү дээр?

— Оя хей чугаалар-дыр. Оларның биске херээ чүл?

— Сен далашпайн, эки бодан, Херел.

Ооң кезек быт чок тургаш, Вера аяр мынча дээн:

— Байырлыг, Херел, барып дыштанып ал. Даарта ажыл хүнү болгай.

Херел тонун эктинге эштипкеш, үне халаан.

Вера ол дүне орта удуп чадаан. Дыка-ла үр боданып, бодун оожургадып шаг болган. Эртенинде огулуг ажылдап чадаан. Улус-биле-даа шоолуг чугаалашпаан.

Ынчан ол районга байдал дүвүрөнчиг турган. Ында-мында улус бижектешкен, чогуш-содаа кылган деп чугаа-соот бо-ла дынналыр апарган. Ооң кадында «орус, тыва» дишкен, «орустарны тывалар үндүр сывыртаан-дыр» дээн үй-балай сөстөр безин дынналыр турган. Солуннарга ол чугааны улам хөөредип бижээн чүүлдер безин үнүп турган. Черле ынчаш ындыг чугаалар чүүл-бүрү: хөөредип-даа, өжөгээр-даа тарадып турарлар бары илден. Вераның сагыш-сеткилин ол чүүлдер аажок дүвүредип турган. Эмнелгеде ажылдап турар болгаш, кемдээн-көргээн кижилерни көрүп, эмнежип база шаг болган.

Ынчан район төвүнге корум-чурумну экижидип алыр дээш, албан, организация черлери дыка-ла кызып ажылдап турган. Улусчу дружиналарны көвүдөдип, оларны кудумчуларга дежурныйладып, корум-чурум үрегдекчилери-биле демиселди шынгыраткан. Оон байдал чоорту экижип кел чытканын чон билип, солуннардан, радиодан-даа дыннап турганнар.

Вера база ол ажылга идепкейлиг киржип эгелээн. Эмнелгениң улусчу дружиназының кежигүнү болгаш ында ажылдап турар эш-өөрү-биле кады бо-ла дежурныйлаар. Олар клубтарга, аныяктар чыылган черлерге үргүлчү баар.

Район төвүнге шагдан бээр эвээш эвес орус өг-бүлө чурттап турган. Оларның чамдыктары ол чугаа-соотка алып, харын бүзүрөл-даа турар болганнар. Ында-мында орус өг-бүлө көжүп чоруткан деп чугаа дыннааш, Вера кайгап, харын-даа хорадап турган. Вераның ава-ачазы база ол көшкен улустарны чугаалажып турар апарган.

Бир катап ава-ачазының бажыңыга кире бээрге, олары хаваннарын, дагааларын саткылапкан болган. Харын-даа көжүп чоруурунга белеткенип турарын чугаалааннар. Бо домак Вераны өнза кайгаткан. Уруг ону черле манап турган. База бо-ла чылдагаан дээш Херелдин саналындан ойталаан болгай. Вера ада-иезин кончуп шаг болган.

Олары дүжүп бээр ужур чок болган:

— Ийи хонгаш инээвисти аът комбинадынга дужаар бооп дугуруштувус. Сен база белеткенип ал. Шуптувус чоруур бис.

— Көжүксээн улус боттарыңар чоруй барыңар — дээш, уруу шуут алгырып эгелээн.— Мен төрүттүнген черимден, эш-өөрүмнү каггаш, кайнаар-даа чорбас мен. Кевин-херек чок чугааларга бүзүрөвенер. Ам хулиганнаар чорук эвээжээнин мен дыннап, көрүп турар кижидир мен. Силерге үргүлчү чугаалап турдум чоп? Кезек када харын ыңдыг турду. Ам байдал экижип тур. Анаа-ла кижидир эттеп-сол, өлүрүп чоруур кижилер кайда чүвөл? Олар арага-дарылааш, боттары чокшуп, бижектежиң алган боор чорду. Чүгле тывалар эвес, орустар база.

Ада-иези уруун боттарының аайыңга кирип алыр дээш чадашканнар. Адак соонда авазы мынча дээш:

— Дөө бажыңның Херели-биле ылчыңнашкан, хөөрөшкөн турар апарган-дыр сен. Анаа ашакка баар дей бербээн сен бе? Улуска соктуруп кааптарыңдан кортпас сен бе?

Вера ам шыдашпаан:

— Ийе, Херелге ынак мен. Ол база менээ ынак. Херелди каап шыдавас мен. Тывалар эки улус деп үргүлчү харын боттарыңар чугаалаан олурар ийик силер чоп? Ам канчап тений бергениңер ол? Ийи-чангыс хулиганнардан башка, бүгү тыва чон буруулуг эвес. Ындыг мелегейлер кайы-даа чонда бар.

Ава-ачазы ыды чиде берген. Уруг чанып чорупкан.

Вера бир хүн ажылдааш, ава-ачазының бажыңыңга чеде бээрге, олары көжүп чоруй барган болган. Бажыңын оңгайты ээн каапкан. Куйт дээр кускун-даа чок, сайт дээр сааскан-даа чок.

Вера ол дораан Херелдиң ава-ачазының бажыңыңга ам боду маннап келген. Өг-бүлө ишти бажыңыңда болган. Херел база. Ол ам Вераның карактарыңче удур көргөш, ооң мындаа чүгө аңаа хары дораан бербээн чылдагааның база ол ыш-каш, ава-ачазы-биле чүгө көжүп чорбаан чылдагааның айтырбайн чыда-ла билген.

— Оларга сагыш човааш чоор силер — деп, Вера дегийт-ле чугаалаан.— Боттары-ла билир ыйнаан, чадап каан мен. Мен моон кайнаар-даа чорбас мен.

Херелдиң ада-иези шкаф иштинден тыва шооча алгаш, көшкөн улустуң бажыңын шоочалап кааннар.

Вера ада-иезиниң огородун суггарып, богун аштаарга, аңаа Херел дунмалары-биле кады дузалажып турган. Быжа бээрге, огурецтерни, помидорларны дузааш, катты варенье кылдыр

хайындыргаш, ада-иезиниң бажынының шала адаанда чер бажыңыңа шыгжап каапкан. Картошказын база ажаагаш, ынаар уруп кааннар.

Кыш чоокшулап орган.

Херелдиң авазы бир-ле хүн дүштеки чем чип олурда, даштын улуг машина даажы дыңналган. Үне халып кээрге, Вераның ава-ачазы дедир көжүп келген болган. Херелдиң авазы менди-лешкеш, дүлгүүрүн оларга ап берген.

Оларның чүге дедир көжүп келген чылдагаанын кым-даа айтырбаан.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

Эриин ашкан хем кончуг

Бичи тоожу

Аякмаа орундан турган кызыл-бут хевээр, чемненир өрөөлчө бар чыда, көрүнчүк мурнунга доктаай берген. Ооң мурнунда чугажак, чинге ак арынныг, бодалдарын чажырып билир улуг карактарлыг, кымдан-даа эн-не чоок, эргим шырайлыг кижизи турган. Сыртыкка кыза берген бир талакы чаагын ол адыжы-биле суйбагылаан. Кырлаң, шевергин думчук адаанда ойнаар-кыстыы дег, боп-борбак кылын эриннерин ажыткаш, дески быйыргын диштерин-даа топтаан. Шаараш, капрон иштики хеп өттүр көстүп турар, допшуларының кыдыы карара берген, хүн херелдери дегбээн болгаш, шаажаң дег ак эмиглерин адаандан өйдүктүргөш, ам-даа чинге белин ийн кыдыындан кыза туткулаан-даа.

«Силерни чеди класс назы чеди берген улуг оолдуг деп черле бодаваан мен, Аякмаа Монгушовна! Дурт-сыныңар хевирин назын-харыңарны он чыл хире аныяксыдып турар-дыр, угбай!» деп кады ажылдап турары Чимистиң анаа бир-ле катап чугаалаанын ол таалап сагынган.

Ажылче эрте чорупкан ашаа Болаттың ажыдып кааны балкон эжинден эртенги сырынның тюль көжеге-биле ойнап, соолаңнады эстээнин ол эскерип каан. Удуур өрөөлчө баргаш Аякмаа халадын кедипкеш, ам эргин кырынга келген. Балкон

азыңга турган пластмасс хуундан чечектер суггарып тура, ол куду көрүпкеш, менней хона берген.

Бажың адаанда асфальтыда турган көк «Москвичиниң» ажык каподунуң адаандан чолаачы эр хөндүрлүп келгеш, пөс быжындаа-биле холдарын чотпушаан, бажым өрү көдүргөш идегел кыпкан карактары-биле Аякмааже хүлүмзүрбүшаан, байыр чедирип оң холун бүдүү чайган. Аякмааның чүрөөнчө каракка көзүлбөс согун кире берген чүвө дөг, серт кынгаш, холдарын хөрөөниң мурнунга адыштапкаш, далаш-биле балкон эжииниң эргинин дедир арта баскан.

Бүдүү хол чайганы, ажыл соонда ужуражыр дээн дугур-жулганың медээзин берген Слава-биле ужурашпаандан бээр чартык ай чеде бергенин ол элдепсинип сагынган. Ийе, каш хонуктар эрткен хирезинде кижиниң сагыш-сеткили ийлээр чыгаан хире. Ам бүдүн хүн иштинде Аякмааның мурнунга ооң кызырак-караа ышкаш ногаан өнүг карактары чыда калбайн, көстүрү ол. Ындыг бодаалдан тывылган чайгаар өөрүшкүден ам Аякмаага ажылче далажып чоруткан ашаа-даа, пионер лагеринче дыштанып чоруткан оолдары-даа, сес шак иштинде ажылче кирер, үнөр улус хүлээп ап, дужаалдар парлап, янзы-бүрү сан-түң даргага белеткээр дээш оон-даа өске улуг бүдүрүлгедө бодунуң хүн бүрү кылыр ажылы безин ынаар талыйып, соң даартаже шилчий берген. Болчаг шагын эскертинмейн чоокшуладырыңга ажыл хүнү болганы-ла эки.

Аштакчы угбай Долзаттың үнү дыңналганы-биле ажыл хүнү эгелээри контора ажылдакчыларыңга чаңчыл апарган. Эртең кирер эжикти ажыдыптарга, кайы-бир өрөөлде ооң ыткыр үнү, чидиг каткызы дыңналбас болза, бир-ле чүвө дудуу апарган ышкаш сагындырар. Ол шөлээлей бергенде суг, шынап-ла, чоктанчыг шыпшың болу бергенин ажылдакчылар бо-ла эскерип, чугаалажыр.

Холунда шала чуур ыаштыг Долзат угбай хидиледир каттырып-каттырып, бир-ле чүвө шуугап тура, Аякмааның мендизинге:

— Экии, чарашпайым Монгушовна!— дээн.

Ханада төгерик көрүнчүк мурнунда бажын дырап турган бичин Чимис көрүнчүк таварыштыр хүлүмзүрүп, бажын согаш кылган, а кырын дургаар шилдеп каан баартак артында орган, кады ажылдап турар эжи Билзек Кыргысовна аштакчы-биле кады бир-ле солун чүвө каттырып орган хевээр, сыгыр апарган карактарың чивеш кылып харыы берген.

Долзат угбайның ажылдап кедер хевиниң өскерилбезин,

элевезин Аякмаа бо-ла бодай бээр. Ам база-ла ооң арган мага-бодун чажырган эрги көк джемperi, кара өнүг трико чүвүрү, кыжын, чайын будундан ужулбас шекпен идии хевээр. Мында ажылдакчыларның тодуг-догаазын илереткен, семис мага-бодун каастаан, карак шокараннаар хептер-биле хөөкүй угбайның хевин деңнээрге, чаа чазылган чечектер аразында эрткен чылгы куу чашпан доозунга бүргедиикени-биле дөмей ылгалып көстүр.

Аякмааның хая көрнүп кээрин манап алгаш Долзат угбай ара соксадыпкан чугаазын уламчылай берген:

— Оон ам, демги кадайның ашаа дустап чорааш чедип келген мындыг. Эртенинде демги кадай өөнге дыннап оарга, даштын баглаашка аъттыг кижичортуп келгеш, аьдындан дүжүп чыткан ышкажыл, уруглар. А ол өйде ашаа чер чорааш могал, турупкан чүве ыйнаан, дөжек кырынга удуп чыткан чүве-дир. Кадай-даа девидеп-ле үнген: бирде хаарыктап чыткан ашаанче-даа көөр, бирде дашкаар-даа кулак салыр. Даштын идиктер даажы эжикче чоокшулаарының кырында келген. Держе көргеш, ааткыышта кавайлыг удуп чыткан уруун кадай сегирип алгаш, сиривкавы чайгап-ла эгелээн:

Өпейлеңниң адазы
Өвүр чорааш, чедип келген.
Өшкү холун шиштеп алган
Оргалап удуп чыдыр, өпей, өпей, өпейлен!

— Кандыг кончуг тывынгыр төл ийик, өпей ырын ырлай бээрге, демги кээп турган кижизи бүдүү медээни билип кааш, дедир баскаш, аьттангаш чортуп чоруй барган дээр чүве, уруглар.

Өрээл ишти чир шоң каткы-биле дола берген. Хол сумказы үженип турган Аякмаа чугааның утказын дораан сиңирип албаан-даа болза, хөйнүң каткызынга чайгаар-ла алзыпкан, хүлүмзүруглүг бажын көдүрүп кээрге, Долзат угбайның каткызы ам-даа төнмээн, элээнинден аразы хозай берген демир диштерин чайыннандырган, кажарзымаар көрүштүг сыгыр карактарын олче углап алган турган. Аштакчы угбайның көрүжү ам мээни өрүмней берген. Ооң чугаазының утказы угаан-медерелге шонуптарга, Аякмаа боду аадып каан чаш уруг чайгап турган чүве дег девидеп:

— Дадайым, ол шагда кадайлар бүдүү кижилиг база турганы ол бе, Долзат угбай?— деп, тывынгыр эдикенинге изий берген чаактарының чалыны чиде берген ышкаш апарган.

— Тфук! Тфук! Кижичортуп эвес, бужар чүве-дир оң!—

деп, Аякмаадан ийи-ле хар бичии-даа бол, семис болгаш улуг-зуг көстүр Билзек Кыргызовна арнында ымыраа хоюскан ышкаш, холун чайган. Бичии Чимистиң хыл дег чинге сыгыг безин тывылбас хоюг арнында тывызыксыг сонуургал көзүлгени иле, хар дег ак юбказының сонгу эдээн көдүргөш, сандайынга чечек кырынга хонупкан ховаган дег олура каапкан.

— Эрги шагда ада-ие туразы-биле өглээн соонда, берген кыс октаан даш-биле дөмей, дедир аалынче кээр эвес. Ооң кадында та кандыг кижиле биле өглөп каар: аныяк, кырган, томаанныг, каржы билир арга чок чүве-дир! А эдек долдур ажил-төл чангыс базым өскээр бастыраар бе! Херэежен кижиле күзээр күзелдиг, ынакшыыр чүректиг болганда, ийи-чангыс кайгал кыстарың тура чок ашактарың бүдүү дуурайлап кааптас чүве ийик бе, уруглар. Ынчангаш, ол шагның улузунун: «Эриниң ашкан хем кончуг, эрин хоскан эшти кончуг» дээни, хоозун сөстөр эвес болдур ийин!

Аякмааның мынча назыда дыңнап көрбээн сөстери кулактарга чык кылдыр дыңналган. А бичии Чимис долгандыр шала кызылзымаар кылдыр будуп каан, узун кирбиктерлиг карактарың куду көргөш, адыжынче каттырыптарга, былгыртына берген. Билзек Кыргызовнаның карактары улгады берген, алдын-мөңгүн кыланнаан салааларлыг холдарың чада туткан:

— Аа богда, Долзат угбай! Ындыг чүдек сөстөрни ам кайың тып эккедир?

Эжик ындында шуугаазын, кылашташкан хөй кижиниң буттарының токкулааны дыңналган соонда, килдис эргелекчизи көстүп келген.

— Экии! Долзат сөөлгү медээлер дамчыдып турар ышкыжыл?

— Ойт, Мария Павловна! Сөөлгү медээлер төнгөн, силерге шаптык катпаайн. Ажылданар!— деп, Долзат угбай орус дыл кырынга илдик чок чугаалаан.

Мария Павловна Аякмааны өрээлинче кыйгырып алгаш, даалга берген.

— Аякмаа Монгушовна, бо бүдүн хүннүң ажылы-дыр. Эрткен байырлалда чүгле акша-биле шаннатканнар чүс ушчок ажыг ышкыжыл. А хүндүлел Самбыразынче кирген улус, аас шанналы, Хүндүлел бижиктер чежел? Мындыг улуг шаннал соонда, дарый күш-ажыл дептеринче бижилге кылып турбас болза, профэвилел комиссиязы ам база хөйүнүң мурнунга бистерни ыяттыраар. Эрткен чылын соң-даарталап чылдырып тургаш, бир ажилчыңга Күш-ажылдың Кызыл Тук орденин кири бижипкенивисти сакты-дыр силер бе? Ылап шаннаткан

кижи-биле фамилиязы дөмей ышкажыгай. Хомушку болду бе, Хертек ийик бе? Дыка-ла эпчок болган чүве. «Мээң орденим кайыл? Хөрээмге кадап алың» деп, ол ажылчын бистен үнүп тура, кыжырып турду. Ыятканымдан черже кире бер часкан мен.

Мария Павловна угаадыгны кандыг-бир чижек-биле быжыглап каар чаңчылдыг.

Удуртукчузундан ыңдыг даалга алганынга Аякмаа сеткилинде таарзынган. Бо хүн ооң улус-биле чугаалажыр хөңнү чок болган. Ынчангаш ийикпе, каадырлар килдизинче ажылын чогуруп үнген-кирген улус-даа, телефоннарнын кыгыраан даажы, бижик кагар машинаның шаккылааны, кады ажылдап турар өөрүнүң үннери-даа, удаваанда Аякмааның угаан-бодалыңга кирбестей берген. Дужаалда сөстөрни кандыг-даа бодал чокка карактары көрүп бээрге, холу дептерлерже чайгаар-ла бижип турган. Ол өйде чүрек адаанда сагышты саарзыкталдырып турар чүве билдинип келген. Бижиттинерин уламчылавышаан, бертенги болуушкуннарны, бодалдарын, дыңнаан сөстөрүн чиңчерлеп тура, Аякмаа тывызыктын баажызын тып апкан. Эртең диван кырынга бодааны, ооң карактарындан ыравас Славаның идегел кыпкан көрүжү эвес, ам чаа Долзат угбайның чугаалаан сөстери ышкажыл!

Эрин ашкан хем кончуг... Ооң уланчызы Аякмааның меде-релинде элечук дег чыпшына берген. Кылып оор ажылының дугайында-даа, Славаны бодал өскээр алаагар дээрге-даа, демги сөстөр бо-ла сагышка кирер. Ол ажылын кезек соксодыпкаш, ийн холунуң адыжы-биле арнын дуглап алгаш, бедик хаваан өгегилээн. «Чоннуң сөзү дорт-ла менээ хамаарышкан, чиге-ле сөглээн-дир. Адырам, мээң мындыг байдалче кирген чылдагааным чүде ийик? Болатка шын сеткилим-биле бердинген турдум. Өгленгенивис соонда, ооң аажы-чаны удаваанда өскерли берди. Шылажып-ла келдим. Бир эвес Славага таварышпаан болзумза, чарлыр турган бис. Азы, Болаттын чүрөөн ээлдирип шыдаваан бодум буруум эвес бе? Хевири, чаа-ла чээрби харлыг мелегей кижин Болаттын бодунга эвес, ооң хол бөмбүү ойнаарыңга ынакшып, маргылдаалар үезинде алгы-кышкылыг хөй чон аразыңга ооң бөмбүктү белең кижин дозуп шыдавас күштүт согулгарын, авааңгыр кашпагай ойнаарын амыдыралда кол деп билип, чүрөөм ышкыныпкан турганым ол-дур. Ол-даа, мен-даа буруулуг болза, дөргүл-төрөл кулаанга өске кижин-биле харылзаам дыңналы берзе, бужарын аа. Бо дугайында бодумга та чеже чугааланыр кижин мен!..»

Аякмаа арнында кош-адыжынче бүдүү улуг тынып, үргөш, ажылын уламчылай берген.

Мынча чылдар эрткенде, ооң сеткилинде сорбуланып артып калган, аныяк өг-бүлениң эң баштайгы аас-сөс былаашкан чыл-дагааны болза-даа хензиг черден өөскээни ооң карактарынга көстүп келген. Куда мурнуу чарында Болат Аякмааның шыгжап чораан хүн демдеглелдериниң, эш-өөрүнүң, өг-бүлезиниң тырттырган чуруктарының аразындан үш-булуңчук таңмалыг чагааларны сонуургай берген. Оран-делегей кыды, Кунашир ортулуунда шериг эрттирип турар чаңгыс классчызының душкан-на кыс кижиге биживес, ооң чүрээниң согуун дыннаксаан хире бодалдарлыг сөстөр барык чагаа бүрүзүндө ында бар. Аякмаа чаңгыс классчызы оол-биле харылзаазын чүгле быжыг найырал деп билгеш, ол чагааларны кымдан-даа чажырбаан. Эр апарган кижиниң кыстарга сонуургалы кыптыга бербес боор бе. Болат чагааларны номчуп каапкаш, Аякмааның чанынга чедип кээрге, ол бир-ле дугаар ынак кижизиниң арнында билдинмес уткалыг хүлүмзүрүүн, база саргыл карактарының көрүжүндө меге каткыны эскерип каан:

— Бир болза, бо чагааларны өртөт, чок болза...— дээш, ол магылдаа үезинде ынаныштыг оң холунуң айтыр-салаазын агаарга билдинмес уткалыг шимчеткилээн. Аякмааның балдырлары чүге-ле ийик суларай берген, ынчалза-даа демгизиниче эргими-биле көргөш, бут бажынче көдүрүлбүшаан, ооң мойнундан кужактаныпкан:

— Эх, сени-даа! Хүниээчелдиң караа көскү, күжүгенниң тени чидиг. Сенээ чүвениң шынын, дыргак каразы дег чүве арттырбайн чугаалап бердим, эжикей. Ма, чагааларны бодун өрттедивит, та ора соп каавыт!

Чыл ажа бергенде, бир кежээ Болат хол бөмбүүнүң маргылдаазынга тиилелгелиг болган, дылы шала долгай чедип келген. Спортчу чедишкиннер демдеглеп, чуур деп чаңчылга Аякмаа сеткилинде дыка-ла ачыгзынар. Спорт биле арага изиг биле соок дег көрүшпес деп кайда-даа угаадып-ла турар, а амыдыралда чүге сыр дедир чүвөл? Оглун удудуп турган Аякмаа ол дугайында ам база сагындырган. Болат хенертен херт-бурт апарган, ындыкы өрээлче диртиледи кылаштап чоруткаш, бичии болганда холунда бир-ле саазын тудуп алган бо көстүп келген. Чагаа!

— Мээң спортумга дегбе!— деп, ол келдирлей аарак хөректенген.— Республика ойнакчызы Демир Болат деп кижини мен-дир мен! Мени сургаарыңның орнунга, дынна, демги эрин сенче чүү деп бижип турган-дыр! Кайыл? Бо-дур! «Салым-чолду кым

билир ону. Ангы өг-бүлелиг, ажы-төлдүг болурувус чадап чок. Ынчалза-даа, эргим сарыым, Аяшка, чырык чер кырынга угаан-медерелим акты, караны ылгап-ла турар болза, сени кезээде бодап, сагыжымда сени куспактап, сээң кулактарыңга эң эргим сөстөрүн сымыранып чоруур мен». Ха-ха-ха! Эргим сарыым, Аяшка! Куспактап, сымыранып чоруур мен! Мен сеңээ куспактап деп чүведен көргүзүп берейн, херэежен!

Аякмаа кезек харлыга берген. Ындыг сөстөр шынап-ла уш-булуңчук таңмалыг чагааларның бирээзинге бар чораан. Болат бо чагааны та кандыг бодалдыг шыгжап алган. Улуска кара сеткил чок чоруурга, эң чоок эжи безин удур ажыглаптар кончуун аа! Ашаан ол эптеп-чөптеп чадаан, ыглай каапкаш, бир карбаш дээн соонда, чагааны ушта соккаш, бир үеде ооң сагыжын өөртүп чораан ыдыктыг сөстөрлиг саазынга хыы ханмаан дег, үзерлеп-үзерлеп, албаннаар шаажанче октапкаш, сугбиле кады аксып бадырышкан. Ол кежээ Аякмааның сеткили эң баштайгы ханы хомудалга таварышкан болгаш уттундурбас артканы ол.

Кады чурттап эгелей бээрге, база бир сагышка эптешпес чүве эскертинип келген: Болат кыс уруглар аразынга өскөн болгаш бажың ажылынга холун дээртпес, ажылындан хостуг үезинде спорт-ла, хол бөмбүү-ле дээр. Уруг чөргөөн безин сагындырып, хыйланырга чуур. Бо чай чок кадында чаш төлүн эвес, а дыңзып чадап турган кадайын сонуургаар. Ол-даа кижиниң аажы-чаанын...

Кижини аныяк, чалыы турда сагыш амыр магалыг-ла! Эш-өөр-даа эндерик. Аякмааның ада-иези өскээр көшкени-биле аныяк өг-бүлө чурттаар бажыңга чедингеннер. Узун, кызыл бажыңның үшкү кадында азыгда сонгалардан дыштаныр хүн-нерде азы байырлалдарда аныяктар үнү, каткы, ыр-шоор үзүктөлбөстөөн.

Ада-иезиниң орнунда шарып каан чыткан адыш ишти дег хензиг арынның үренип келген оолдар, уруглар шупту сонуургаар: «Өпояаның адазы-биле дөмөй деп чүвезин! Карактары каытташкактыг, думчуу калбак, эриннери сүүр. Кулактарын безин көрүңе-ерем, уругла-ар, Болатты ышкаш шала делбигир. А иезиниң чүзүн дөзөөнил аан моонар?»

Караа чырып мурнай не болган-даа уруглар, оолдар куспаанга кирбээнери-даа Аякмаага чаш уруг азыраар-эмзирериниң дугайында арга-сүмө кадып, аразында маргыжа-даа бээрлер. Бажыңга келген кыстар чүгле аксы-биле аал көжүрер эвес, билектерин сывырып каапкан аш-чем кылган, уруг чөргээ

баскан, чугган дүвүрөп-ле турганнар. Чаак суу сайырап кээр чемни стол долдур делгепкен, оларны канчаар кылырын тайыл-бырлап турарлары-даа бар. «Езулуг эр кижиниң чиир чеми бодур, оолдар! Баарны паштан шыкка эскеш, эдир чаа-биле ораапкаш, шишке дизе шашкылааш, электрлиг плитаның бузурнуктур быжырап черинче супкаш, аяк шай төндүр ижер үе четпейн уштуп эккээриңерге, ааска эстип турар согажа деп чүвөңөр ол боор.» Ындыкы өрөөлгө дуу хоккей, мөге-хүрөш, хол, бут бөмбүү, шериг-чепсек дугайында төнмөс чугаалыг орган оолдарның бирээзи стол ортузунга ак баштыг шампанны ийикпе, моң шилдиг чымчак араганы, кылагар шилдиг водка-биле кады тургуза кааптарга, өрөөл иштинге ушкан ымыраа ыды дынналы бээр. Анаада чыткан хой шимчетпес томаанныг оолдарның аразындан бирээзиниң үнү дыңзып, чугаа-сооду быжып турган хойтпак дег, шиңейнип-ле эгелээр.

— Каям, эш, бажыңның эр ээзи кижидашкаларын бээр делгевидем. Шупту хрусталь чүвө бе моң, Болат? Шынап-ла кыңгырткайнып турар! Шампанны, чымчак араганы уругларга сөңнээр, ажыг акывысты оолдарга кудуптайн. Чүүлдүг-дүр бе? Аякмааның дашказы кайыл? Ажырба-ас, уруг эмзирер ие кижидоода аас дээр, ажырба-ас. Өгбелерниң ыдыктыг чаңчылын үрөп болба-ас!

— Аякмаа биле Болаттың аас-кежии, оларның чаш өпеязының каң кадык өзери дээш!

Дашкалар мөңгүн соңгулдуурлар-ла, кулактарны кижиргендир кыңгырткайнып-ла эгелээрлер. Амданныг аъш-чем, оларның аразында эдир чаанга шуглаткан хой баары-даа арага ашкан аастарже улай ажып, чидип турарлар. Арага сыгаарынга ынак уругларның бирээзи хаваан дүйүпкөн бо-ла кээр.

— Чымчак араганы аас дээрге кайыын боорут аан, эжим. Чангыс дашка шампанны иживит даан. Ол хамаанчок, эмчилер демги бир хоюгузумаар кызыл араганы божаан кижидыңзырынга сүмөлээр ийик. Ийе, арага эмиг сүдү-биле холужа бээри шын, ынчангаш оглуң тоолда маадыр дег, хондур одунмайн удуур деп бил!

Стол кырындан шилдер чаштына бергенде, Болат та кайыын ийи-үш шилди мойнундан бөле апкан, эринде чинге салы ону улам эрес шинчи кирипкен:

— Черле харын бодааш, эш-өөр бистиң багай чадырывысты ойбайн, адазының угун салгаар, эр хиндиктиг чаш чүвевисти кээп көөр боор дээш, Аяк-биле бичии чүвө садып каан бис — дээш, оозу кадайынче бүдүү карак базып каарга, чоорту чыткен чугаа-соот, кургаг будуктар каапкан одаг дег, катап-ла хөрлээ-

леп эгелээр. Бир кижиниң домааның соонда, ыянгылыг каткы, ийги домак төнмээнде, хей каткы чир шоң үнер. Ам шупту чүве холушкан: чугаа-соот, каткы, дашкалар үнү, карак чажы.

— Столду чайладыпқаш, танцылаар-дыр, оолдар!

— Бюль-Бюль Оглун салыптыңар, уруглар!

— Шын, шын, уруглар! Аныяанда ойнап-хөглөп албаска, кырый бергеш чүнү сактып, чугаалажыр бис!

— Оо, Мерген чеди хылдыын тудупкан! Тываның өткүт үннүг чаңгыс сыыны бо болбас ийикпе!

Солагай холдуң узун, чинге салаалары аккордтарны апкан, а оң холдуң дөрт салаалары чес өднүг хылдарны үзе кагарынын кырында:

Карактарны шийиптерге,
Караңгылай бээр-ле болгай.
Хайыралдыг чалымы назын
Катаң эргин келбес болгай!

Адаккы каътта безин дыңналып турар, диртилээн буттар даажындан кургаг шала манзылары уёлап-човууртаан дег, бодунун аялгазын база када берген, сервантыда аяк-сава самнап чоруп турган кылдыр сагындырар. Хөй кижиниң шимчээшкини-ниң эзининден дээвиирде сайгылгааннар халывы безин шимчеп турар.

Оой-ой-оой, ээй-эй-эй!
Катаң эргин келбес болгай!

Аныяктарның эзенгизи дыңзаан.

Орайтай бергенде, алгы-кышкы, шуугаазын чаданы куду чавырлып баткаш, ам-на шимээни чидер.

Шак ындыг янзылыг оларның бажыңыга эш-өөрүнүн бирээзиниң төрүттүнген хүнү, уруг дою, дуу ол — башкылар Хүнү, эмчилер Хүнү дээш улуг-биче байырлалдарны демдеглээри шуут-ла чаңчыл апарган. Үш, дөрт, харын-даа беш чылдан-на хөй үе иштинде ам бодаарга, сагышка арткан эки чүве-даа чок, ынчаар хоозун дүвүрөп келгенивис ол бе? Азы, эш-өөр дөр сыңмас, амыдыралдың амданныг чулуу мөңгези-биле төнмес кылдыр сагындырып турда, аныяк кижиниң ойнап хөглээри оюп-кыйып шыдавас, арта базар эргини ол эвес деп бе? Болат-тың аажы-чаңының өскерлип эгелээни, ол-ла бүгү хөглээшкин-нерниң хайындан-на тывылган ийик. Шыдаптар аргалыг чүве болза, ол үени сагышка кирбези-биле тамыже чууй идипсе!

Арага-дары аныяк өг-бүлениң ховар дээн аалчызы турда кандыг ийик, Аякмаа биле Болат иелээ бажыңга артканда бот-

тарынче уткужа шуражы бергеш, изиг эриннерин, эргеленген карактарын, хоюг чаактарын, кижиргенчиг кулактарын олуй-солуй ошкажып, ыймакташкан эниктер дег орундан чуглуп баткаш, шала кырында хевиске кээрлер. Удаваанда баштайгы оглу-биле үжелээ чуглуп турар апарганнар. А ийиги оглу төрүттүнгенде, арага-дары шээр чок чем болу бергенде, Болаттын чугаалаан аксынга чанында орар кижинин бүзүрээри бергендээм, а кадайынче чөңгээлээр чылдагаан муңзавазы... Аякмаа чажындан-на каржы сөстөр дыңнап өспээн болгаш, ашаанче ээзинге бердинген ыт оглу дег, эргеледи көрө аарак: «Дыка алгырба даан, эжикей. Сарыг баштыг оолдарың корга бээрлер. Каям, идик-хевин өөктерин чежип берейн, эргимим!» деп, чөптөп көгүдерин кызыткан ийик. Демгизи ындыг уян сөстөр дыңнааш, улам өлөмчип, аксы-дылы чагыргадан үнө берген. «Ам божуvasка мен деп чүнүл? Менээ ам-даа дөрт оол херек! Мени санаваска, бүдүн хол бөмбүүнүң командазы! Ажылың канчаарыл! Сени божуп-төрүүр кылдыр чаяганда, оон чалгаарап, оон ойталаан херээң чүл» дээни кижини сагыжындан канчап ыраар. Херээжен ие кижини аас-биле дорамчылаары, кады ажылдап турары автопаркта өске эр улустан үлегер ап турары ол эвес чүвө бе?

Өл кургаар, эзирик сергээр. Эртенинде Аякмаа ашаанын дүүнү чугааларын ыяттырары-биле сагындырарга, оозу эптиле чүнү-даа ыттаваас ийикпе, чок болза, бодунга болчур: «Че, таанда?» дей тыртып каар. Болат ынчап тура кадайынга хол база чедипкен. Ам бо бичии Чимистиң ийи караанда дег, дески кызылзымаар кара-көктү Аякмаа көрүнчүккө көрүпкеш, хүнзедир ыглаан болгай.

Хүннер, айлар сонгаар шуужуп эрткен. Аныяк өг-бүленин иштинде каракка көзүлбес тиг улам улгадып эгелээн. Аякмаа идегелин ышкынмаан болгаш ашаа ажылдан кээрге, ооң чымчак сөстөрүн дыңнаксааш, кулак уштап дыңнаалап-ла турар. Оозу бажынында ырак төрелин тургузуп алган дег, үстүнден куду хыйыртай аарак, чүү, кандыг деп чемелеп, белең чемниг стол артынга олуруптар. Чемненир өрээлде чүгле эът дайнаан диштер даажы, быдаа шөлүредди аартааны дыңналыр.

«Бо кежээ тренировка» азы «маргылдаа!» дээнде, Болат дег каткы-хүлүмзүрүглүг, чугаа-сооттуг кижини тывылбас. Аякмааның баарын дагап турган соок дош эрип каар. «Кандыг кончуг чүвө билбес кижини боор мен» деп, ол бодун чемелээр. «Эр кижини ажылынга туруптар болгай, а хол бөмбүү дээнде биеэги Болат апаар өөрүнчүүн!» Ооң кадында, Болаттын узун холдарына деггенде дириг апаар, доскан адыштардан өскээр кайтыгар, манаваан черже таваар жугар ийикпе, аткан ок дег дүргөн

шыйыг иштинге дүжөр ак, куу, кызыл, хүрең өңнүг бөмбүктөр эвес болза, олар амга чедир таныжар деп бе?

Ынчан өөредилге черлериниң аразында маргылдаалар үезинде бичии уругларны дег сүүр эриннерлиг, узун, чинге оолдуң ойнаарын магадап, аңаа Аякмаа бүдүү ынакшый берген. Чеже дүнелерде ол орнунга андарлып-дүндерлип, бөмбүк даажын кулаанга дыннап, кижини сеткили хомудадып билбес хире көрүштүг, саргыл карактарны чанынга көрбөөн дээрли. Бир бодалындан салдынмайын баар мөзүзүнүң ачызы ийикпе, азы чүрээниң ыстаан күчүзү чадап чок, Демир Болатты сонуургаан өске уруглардан ынчан Аякмаа чарып апкан. Ооң ужурунда, ашаа бодун үнээргедип эгелээн хире, сөөлгү үеде кадайының муңчулуп турар бодалдарын-даа, оолдарын кады өстүрүп, амыдыралының чүгүгүн денге үлежир дээн сеткилин-даа сонуургавас апарганы сагышта аңгы чүвени оштап турган.

Өскерлинишкин! Бо сөстүң сагыжының каразын кижини билбейн чурттап чораан болза! Хол бөмбүүнге ойнаар аныяк уругбиле Болат шагдан бээр кады чоруу турганы Аякмаага дынналып кээрге, ол ызырныпкаш, хөрөк иштинин дакпыжын, чүректе ханның шапкыланып турарын, карактарга чырык чернин имиртинней бергенин, баш иштинин түүлээнин шыдажып эрткен.

— Хевин бо-дур, Болат! Үнер эжиин дуу-дур! Аныяк кадайың-биле ам-даа тренировкаң, маргылдаан уламчыла! Сээң-биле аас-дыл кылыр хөңнүм чогул! Чардыр дугайында билдиринишкинни кирип каар мен. Мээн чаш-төлүмче та кандыг хай-халап ыдар дээш, бужар чүве кылып турарың ол! Бажында чүү херегил, шуптузун ап ал! Сеңээ чалынмас-даа мен! Ийе, мени өөренип турган институтумдан чарып, ажы-төл төрүп бээр, сээң аксынга чем тудар кулун кылып аар бодаан сен! Хирлиг хевин чуп бээр кулун-даа турдум. Ам болзун!

Аякмааның чеди өкпези туруп келген болгаш чугалай берген арнында чидий берген көрүштүг карактарындан дамды-даа чаш көзүлбөөн, шевергин думчуунун танактары илези-биле шапкан аъттың быкты дег шимчеп турган ийик.

Дылы долгай чедип келген Болат, ындыг дидим сөстөрүн кадайындан манаваан болгаш дораан-на элээрей берген. Чүү-даа болбаан чүве дег ол баштак сөстөрүн октап, өөрөнгөн чаңы-биле куспактаар дээн холдарын бурунгаар сунуп алгаш чоокшулап орда, ооң бир чаагы өрээл иштинге чангыландыр «чарс!» дээн. Караңгы дүнелерде ол чаактарны суйбап турар хоюг адыштар, эр кижинин сузун базыптып болурун билгеш, ол ораап каан хевин колдуктап алган. А тура ында четчирил-ле болгай.

— Хы! Чоннуң кызы төнгөн эвес, бодуң мээң мойнумче астына бергениң утгуп алдың бе? Кижини оолдары түрөттүң сен, херээжен!— дээш, ооң калбак арнында кыжырыг сомазы көстүп келгеш, үнө берген.

Аякмаа эжин хаап алгаш, орун кырынче куду көрнүп алгаш барып ужарга, ийи оглу чанында ыт чок олурганнар. Хенертен незиниң хөрээ өгдөнөйнип, бажын үвүрөңдөдир чайган соонда, даштын талыгырдан чүвө дег ыы дынналып келген. Ам өрээл сынмас дыргын апарган: «Салымымның багын! Салымымның багын!» Херээжен кижиниң карааның чажының ажыын, аарышкылыын чүнүң-биле хемчээрил? Ол хемчээл чүрөктүн чыбырылганын үзүктелдире бээр согуушкунда, кара баарны саргыдып кээр аарышкылыында, мага-боттуң күш чогуңдан, хан-дамырның изиңейнип турарында. Иезинге кара айыыл диргелип келгенин чаш чүвөлөр угаап кааш, болугур аастарын ажып келгеш, авазыңга улажы бергеннер. Аякмаа хөл дег карактарында чажын холунуң арты-биле өгей-өгей ковайып келгеш, оолдарының кырында барган:

— Чоп улужуп түр силер, бөрзөктер! Аданар ол-дур, силерни каапкан!

Карактар адар данны атсы шимдинмээн.

Дүүн чаа-ла, амыдыралда идегелдиг чөлөңгнижи деп санап турган ашаа, Болат деп эр бо дораан бак чүвөгө таварышсын! Та буду сыйылзың, та тамыже кирзин! Эки хүн черле көрбөзүн! Кижини бо хире бужартатканда...

Эртенинде Аякмаа кум кыңны бээр аразында, эжик коңгазы кыңгырт дээн. Болаттын угбалары, кунчуглары болганнар. Билдингир-ле, эл-чөп тургузары-биле келгеннери ол. Хей чүвө! Кунчугларның көгүдүүшкүнүңгө кирип болбас! Аякмаа кирип орган улустуң карактарыңче удур көрбөй, дедир бар чыда, кунчугларының шырайында бир-ле дүвүрээзин көзүлгөн ышкаш болганын сактып келгеш, хая көрүңгөн. Дадайым, Болат дүңө багай чүвөгө таваржы бербээн бе? Мээң хайлыг аксым канчап... канчап...? Бурган өршээзин, угбаларым, кунчугларым! Чогум чүү болган чүвөл бо? Аякмааның чүрээ кезек када албаарап, эъткежинде чүс-чүс доос-каралар маннажы берген дег, мага-боду чымырткайны берген. Ол бир холу-биле ханадан туттунупкаш улуг тынган, өршээ хайыракан! Ооң ашаанче хондур салган каргыжы?...

Угбашкылар ам-на сула салдыныпкаш, өөңейндир ыглажы бергеннер: бо дүңө оларның авазының бажынче хан чүгүрө берген болган.

Ажык-шүжүг аңаа хамаарышкан улустуң амы-хууда ажыл-

агыйын, күзел-бодалдарын кезек үеде ырадыр чылзыптар эскертинмес күштүг. Ырак, чоок дөргүл-төрөл чыгып кээп, кажыдалын илередип таакпылажып, бажынга хонуп-дүжүп турда, мындыг берге байдалга кымның сагыжынга Болатче «сен! мен!» дээр бодал келир боор. Иези ышкаш иези боор, эн улуг кунчуун кажан-даа чаа хаарылдалаан чоңгу чытталып турар ак хааржак иштинге чыдар боор дээн бодал бажынга кирип көрбээн болгаш Аякмаа амыдыралда, өскерлинишкинден-даа коргунчуг өлүм деп чүве барын ынчан бодап каан. Ам чарлыр-чирлир дээн сөстөр, өг-бүлө туткан улустуң аразында хүннүн-даннның болур, аажы-чаңын көргүзүп мөгаттырган, ис чок чиде бээр алгыш-биле дөмей сагындырган. Ашаа орта аыш-чем-даа чивес, сунган дашкадан ойталавас-даа, кадайынче хык-даа дивес, артында-ла көзүлдүр-ле арыпкан. Ынчангаш Аякмаа ашаан кээрген, оон дүн-хүн чок карак салбайн ажаап, ашкарып-чемгерип, көгүдүп-даа турар. Улуг кунчуунун дөртөн тос хонуун эрттирген соонда, ол бир хүн оолдарын көгүткен ышкаш үнү-биле: «Арага ижерин бичии шеглеп көрзе кандыгыл, ачазы?» дээн. Даамчыргай чүве ышкаш олурган Болаттын арны дүрүзүн ышкындыра берген. «Мээң ижер-ишпезимни сен айтып бе? Авам чок апаарга, амырап тур сен бе, херээжен?»-деп, ол химиренген.

Оларның аразында чарлып бар чораан тигни ажыг-шүжүг катап тудуштуруитар боор дээн Аякмааның кордалы бүтпээн. Өг-бүледе бүгү-ле чүве бодунуң туружун катап-ла ээлеп эгелээн, чүгле хол бөмбүү арага-биле чарылбас өнүктөр бооп бар чорааннар. Болат кадайынче углаан эргелиг сөстөрүн уткан, ынчалза-даа оолдары дээнде шынап-ла шын чүве болза, бо кижиниң муңгак апарган сеткилин өөртүп чоруур хензиг чырык ол болган. «Мээң оолдарымга кым дың чаңгыс каржы сөс эдер ийикпе, хол дээп, оода согултар болза, шорuzu! Кыра тутчуур мен! Оолдарымны ам бичии өзе бээрге, кым-даа эвес, адазы мен кижизидер мен!»— дигилээр.

Кады чурттап орган эжи илдиге бээрге, Аякмаа бажы ыжып, чоок өөрү уругларга, Болаттын угбаларынга-даа ижин кара чокка дүне безин дүжей бээр бодалдарын чугаалап, сүме-даа айтыргылаан. Эш-өөрнүн, угбаларының угаадын Болат чүрээнге чоок апканы чоорту иле апарган, чүл дизе ооң бажыңга дылы долгай кээри эвээжээн, хол бөмбүүнге хамаарышкан сөстөр бо-ла дыңналып келгени сагышты өөртүпкен. Удаваанда оолдары иелээ садик чоруп турар апарган болгаш ажыл-биле чардыга бергенде, Аякмаа эрткен чуртталгазын шүгдүнүп көрүп ора, моон сонгаар чырык бодалдарын ашаанга черле

илеретпейн, хэрээнге шыгжап чоруур деп бодап алган. Болат тоомча чок сеткили-биле кадайының чүрээн дашталдырып каапкан болгаш ооң аажызы бодунга багай чүве чедиргенин ам-даа билбейн чорууру ылап. Ал-бот шыжыгып, чүгле ажыл-биле оолдары сагыш өөртүр апарганда, Вячеслав Адыговичиниң душ бооп көстүп келгени, Аякмааның дашталган чүрээн хуулгаазын күш катап өл эътче диргизипкен ийик.

— Монгушовна! Дүштевес силер бе?— деп, кыдыында Билзек Кыргысовна эзей аарак сандайындан туруп орган.

— Ийе. Шак чеде бергени ол бе?— деп, бодал чокка айтырыпкаш, Аякмаа долдуруп алганы күш-ажыл дептерлерин эмгелей берген. Өрээлден үнүп бар чораан, арнында хүлүмзү-рүглүг бичии Чимисти көргөш, ол улуг тынган. Ёзулуг аас-кежиктиг херэежен кижини черле бар чүве бе? Бети дээрге, мээн кады ажылдап турар өөрүмнү көрөм. Билзек Кыргысовнанын баштайгы ашаа боду амы-тынынга четтинген. Сөөлгү, дарга ашаан бир кижиден чарып алган дижир. Ында кандыг аас-кежик деп? Килдис эргелекчизи Мария Петровна өөнүң ээзинден чарлы берген, уруу-биле илээн. Кээргенчиг-даа. А бичии Чимисти Ортаакы Азиядан келген бир кара оол-биле четтинчип алган чоруп турар дээр. Ол чүвениң бергезин! Бо кижини боду дег тыва кижини-биле аксы-сөзүн билишпейн турда, өске сөөк эр кижини-биле чаңгыс сыртык үлежил, кожа удууру белем бе? Чаш кижини улустуң даштыкы хевирин сонуургаар-дыр ийин, хөөкүй.»

Бажынга дүште чемненип чорааш, шагдан бээр оларнын чаңчыл апарганы дугуржулга ёзугаар, стол кырында ленталыг магнитофонга Аякмаа мону бижидип каан: «Ажыл соонда даарадып каан хевим көрүптейн, кежээкейим. Кыргысовна бажынынче чалай-дыр, орайтай бээрим чугаа чок. Холодильникте дөрт шил пиво саткаш, тургузуп кагдым, кожа-биле шыдыраалап ора, суксун хандырап сен көрөм».

Аякмаа билээнде шагынче карак уштап көргөш, автобус доктаар чернини адаанче далаш чок, селгүүстээн кижини дег басыпкан. Дүш соонда ажылга ол база-ла хөйүнү бодаан. Долзат угбайнын эртен чугаалаан сөстери, чиге утказы-биле мээни өрүмнөп, хөрөк иштинде көс салыпкан чүве дег, угаан-бодалды дүндерилдир аа чип келген. «Мынча чылдар иштинде харын-даа хамык чүве өршээлдиг бооп, Слава-биле бистиң харылзаавыс билдинмейн келди. Бир хүн хай бооп, бүгү чүве ажыттынза, чүү болбазыл! Шаанда Болат демги бир херэеженге чыпшына бээрге; «ажы-төлүн кырынче хай-халап чуур дээш оштап тур сен!» деп, бодум чугаалап турдум. Ам бодумда дүшкен. Багай чүве эргин артында мени бо хүн, даарта манап турза хөңнү. Ам бол-

зун! Слава-биле бо хүн ужурашкаш, аравыста харылзааны мөңгези-биле үзер-дир! Эки, багай аажы-чанчыг-даа болза, оолдарым адазын, ооң кошкаан ажыглап, арага садып берип, театр, концертче чалаарга «оом-моом аарып тур, идик-хевим багай» дээш, Славага ужуражыры-биле кандыг чылдагаан тып, канчаар мегелеп келбедим дээр. Бодум харын, каракка көзүл-бес тамыже шагда-ла кире берген кижини ышкажыл мен...

Карактар уунга машина көгереш дээн дораан, ооң тормоз-тааны дыңналган. Тура дүшкен көк өнүг «Москвичиниң» бетки эжиин ажыттына берген. Аякмаа кайы эжик дээрзин ылавылап көргөн. Мурнукузу. «Чолаачының бүдүү кижизи артынга олурар, таныыр эш-өөрү мурнунга олурар» дээн, Славаның бир баштактанын сактып келгеш, ынчанганы ол.

Славаның хүнге додуккан шырайында хүлүмзүрүг, ногаан-зымаар карактарында хүлүмзүрүг. Ооң чараш арнының муң-как кылдыр көзүлгенин Аякмаа черле эскербээн. Каттырып-ла чоруур, хүлүмзүрүп-ле чоруур. Аксының кежиин мурнунда халаңайнып чоруур болгаш ындыг бе? Чок. Ооң чажыдын бо өртемчейде чүгле чаңгыс Аякмаа билири чадап чок.

Машина шимчеп чорупкан.

— Командировкам түннелин даргамга илеткеп турдум ышкажыл, Шаажанчыгажым. Чонаада бо кижиниң чугаазын кулак дашты-биле эрттириптер хирезинде менден салдынмайн барды. Сагыжымның далажырын канчаар сен! Ханада шакты көөрүмге, маңы дүргедепкен. Харын-даа телефон каңгырт дээн, үстүнден долгаан хевирлиг. Мээң кулаамга дыңналбас ужурулуг чугаа хевирлиг, даргамның арын-шырайы өскерли берген боорга, чылбыртып үне бердим де.

Слава ужуражылга санында-ла бодунуң ажылының дугайында чугаа эгелээр чаңчылдыг. Аякмаа ооң ажылының солунун магадап ханмас, бо кижини ышкаш сарыг хүннү бадыр чаңгыс өрээл иштинге кыш, чай чок олурбас. Материал-техниктиг хандырылга килдизиниң инженериниң барбас, четпес чери-даа чок. Ол ам база бажың ишти чылыдар херекселдер дээш Москва чоогу чораанын, битум негеп Братск хоорай четкенин, чанында кижини дыңнап олур бе дээн сагыш-даа чок шуугап-ла чораан. Аякмааның бодалдары сыр өске углуг.

Хоорайдан үне халдып келгенде, Вячеслав Адыгович оң холу-биле Аякмааның изиг адыжын тудуп алган:

— Чоп муңгаргай ышкаш сен, Шаажанчыгажым?

— Слава, бисти бир дугаар ужурашканывысты сакты-дыр сен бе?

Чолаачы кожазынче көрүнмээн, ооң карактары бодалче дүлнү бергеннер.

— Сагынмайн канчаар, хавак кырында чаа бажың алганывыста ышкажыгай. Кинотеатр чанынга таваржы бергеш, Болатты мен чаладым. Далай шериинден халажып турумда, бистиң крейсерге келген кижии. Ол ынчан салага-ла болгай, чаа келген оолдарны ынча дээр. Бир ай ажыг хире үе иштинде Аңчы далайга кады турдувус. Далаш болгаш, бажыңче чалап, «өөң ишти-биле кады кел, таныштырып каар сен» дидим. Ам бо ышкажыл, таныжылгадан артык та чүже шилчээн.

Ол сөстөрниң ээзиниң карактары бодалда, а арнында хүлүмзүрүг ыраваан.

Ол кежээни Аякмаа дүүн чаа болган дег, тода сактыр.

(Уланчылыг.)

Владимир СЕРЕН-ООЛ

Күдер аңчы

Ыры-самныг, ийи кезектиг шии

КИРЖИКЧИЛЕРИ:

Тоолчу — танды ээзи, Чечен

Күдер — аңчы

Дилги — чүс угаан

Дуруяа

Караты-Хаан

Даңгына

Ийиги Күжүген (Күжүген Сайт)

Бирги Күжүген (Күжүген Сыйт)

Чылан

БИРГИ КЕЗЭЭ

ЭГЕ КӨРГҮЗҮГ

Арга-эзимниг, дагларлыг чурумал. Ак-көк дээр. Ылаш будуктарындан кылган, хадың тозу-биле шыптынган чадыржыгаш, оон иштинде даш ожук. Ынаар ак

өгнүн эжин даштындан көстүп турар. Өг эжинде олуарыңга эптиг даштар.
Сенаның чогуу кыры кашпал хем хевирлиг, хемни кежилген чыраа көвүрүг.
Хорум-хаялар, инек-даштар. Оларның аразында терең сигенниг шыкчыгам.
Даштар аразында дамырак суг агып чыдары болушкунардан билдинер.
Бо-ла бүгү тодаргай эвес, чүгүртүлөннээш дүрзүлөр, көшкөн булуттар дег
көстүр. Игил үнү. Чадырга Тоолчунуң арны көстүп кээр.

Т о о л ч у.

Эртенгинин
Эртезинде,
Бурунгунуң
Мурнунда,
Эки шагның
Эктинде,
Багай шагның
Бажында,
Сүт-Хөл — шалбаа,
Сүмбер-Уула тей-даа турган чүвөң иргин.
Алтай-Саян
Арга-каскаан,
Аннап-меңнеп
Аалзынган,
Черниң анын —
Черге кырбас,
Сугнуң балыын —
Сугга кырбас,
Аныяк эр —
Аңчы Күдөр чурттап чоруп тур эвеспе.

Амырга үнү.

Т о о л ч у.

Сымырашпайн,
«Шыяан ам!» деп,
Хөөрөшпейн
Хөнүп оргар.
Қалбак чүвө —
Хадып ужар,
Борбак чүвө —

Боду чуглур
Тоол шагже
Доозанарны эдертип көөйн, ажы-төлүм!

Чырык солчуп эгелээр. Күдерниц ыры ырактап дынналар.

Күд е р.

Хары-черге чораанымда,
Кадыр Тандым сакты бээр мен.
Харлыг баштыг Саяннарым
Караам орта көстүп келир.

Т о о л ч у.

Аңчы Күдөр
Акыңар-даа,
Узак черге
Улчуп чорааш,
Ышкам хөрээ
Ындынналып,
Алтай-Танды —
Аал-чуртун,
Аң-мең өөрүн эргип келди, уткуп алгар.

Хөгжүм.

Хаанның өөнүн эжишге Даңгына көстүп келгеш, Күдерниц ырының теманын таалап дыңнап турар.

Т о о л ч у.

Тааланчыг
Аялгага
Даңгыналар
Алзывыткан.

Хорумнар аразыңга Күжүгеннер өөрүшкүлүг сывыртажып ойнаарлар

Т о о л ч у.

Күжүгеннер
Күдүк базып,
Чаржып ойнап,
Самнап турган.

Чадыр талазындан Дилги көстүп келгеш, шугулдаан хевирлиг даш артылче чашты бээр.

Т о о л ч у.

Сарыг-кызыл
Чангыс Дилги
Чашты берген чүвөң иргин.
Кудай-дээрден
Куштар чыгылып,
Аң-мең шупту
Аңчывысты таалап уткууп туруп-тур оо!

Дуруяаның ужуп бадып кээр даажы. Ооң самы. Дириг амытаннарның өөрүшкү-маннайлыг баштайгы көстүп хөглээри. Амырлажып чолукшуурунун сена-жыгажы.

Хуулгаазын хөгжүм. Шан. Чырык.

1. Күдер аңчы.

Күдер көстүп кээр. Ол ырак черден келген хевирлиг: боошкунда чүьктүс, даянгыштыг, ырлап чоруур.

К ү д е р.

Аалымдан ыраарымга,
Алтай-Тандым мени чоктаар.
Аяңнардан, мөөрүктерден
Аным-меним мени хараар.

Оожурган, долгандыр магадап көргүлээш, улай ырлаар.

Селбер пөштер сыннар кырлай
Чергелештир харап турар,
Даглыг чуртум сени көргөш,
Дакпыш хөрээм хозай берди.

Дашка дыштанып олура дүжер.

Аал-чуртум — ава черим! Айлык черни эргип чорааш, ам-на сенде чедип келдим. Сагынганым часкарып көр. Аржаан суунну сакты бердим. (*Ээккеш, сугну ижер.*) Кылаң кара сугларын-даа, хымыс-биле дөмей-ле-дир. Пөштер — селбер, дыттар — хөнү. Бөгүн шуут-ла авам ышкаш эргим-дир сен, чараштыр сен, ээр Тандым! (*Даянгыыжынга.*) Чедер черимге чедирип кагдын, четтирдим, буянныг эжим. (*Даянгыыжын кадай шаашкаш.*) Маңаа баглааш азы багана бооп тур, эр чангыс кижиниң эргелиг эжи. От-энем эргим болгай, оруум шөйүп чоруп орайн. Чаш шаам эрткен чадырымче далажыптайн.

Чоруптар.

2. Дилги.

Даштар аразындан Дилги көстүп кээр.

Дилги (көрүкчүлөржө). Экии, эргимнерим. Кандыг чурттап чор силер? Мени таныыр силер бе? Кай, ганывас силер бе? Ийе, кымга-даа билдингир кызыл Дилги ышкажыл мен. (Күдөрницэ соонче көргөш.) Черле ынчаш, бо кижилер деп амытаннары кайгаар-дыр мен ийин. Ча, согун азынган, чаңгыландыр ырлап чүзүл? Ол эвес болза, олча-омактыг бол-бас мен бе. Бо хорумда күжүгеннерни кедеп чыдырымда шаптыктап кагды. Ол чүзүл? Адыр. Ам-даа одар өйү эртпээн болгай, чаштына бергөш, таптыг сегирип алгай мен де! Ытга-вас силер.

3. Күжүгеннер.

Дилги чаштына бээри билек, даштар аразындан кудуруктуг ийи күжүген үнүп келгөш, ырлашпышаан сизини бөлүп, ону чада салып, кургадып турарлар.

Б и р г и к ү ж ү г е н .

Күдүженнеп, борбалчыңнаан
Күскелер-даа эвес-тир бис.
Күзүнгү дег кылаң дүктүг
Күжүгеннер — эрестер бис.

И й и г и к ү ж ү г е н .

Хүннүң караа чылыг турда,
Күстүн айы душкелекте,
Чечек, сизен, бүрүлөрдөн
Чемиш кылдыр бөлүп аар бис.

(Аралаштыр.)

- Айыырың тут, чеве, өңүк!
- Адыр-адыр, ам-даа шык-тыр.
- Сарааттапса элек-тир бе?
- Чада салып кургадып аал.

(Иелээн.)

Шыңганывыс мөчөк-мөчөк
Шылагзынмас мөге-даа бис.
Чыккылама кышка удур
Чымчак сизен бөлүп аар бис.

Дилги күдүжөнөдир кедеп келир.

Бирги Күжүгөн. Сыйт! Сыйт! Дилги кел чор!
Ийиги Күжүгөн. Үнгүрже, үнгүрже! Чаштын! Сайт!
Сайт!

Күжүгөнөр шимеш дээрлер, чүглө сизген артын каар.

4. Кажар дилги.

Дилги сизсени муңгаргай чыттаар.

Дилги. Чангыс-даа дилги сизген чип чорбаан болгай, а мен чиirim ол бе?.. Мен дээрге — Дилгижек-оол ышкажыл мен! Адыр манаңар, кулугурлар! Канчаптар эвес мен, бүгү өгбүлөңөр-биле катый сырыптар мен. Магалыг-ла ажылгыр апарганнар-дыр. Артында-ла ырлажып де! (*Инек-даштар аразында чырыкка келгеш, ээлдээ-биле.*) Кандыг кончуг карак кызыл күжүгөн мында чурттап турар чоор! Сизсени кескениниң дескизин, ону кургатканының магалыын. Сараат салганының шевергинин! Мындыг кайгамчык күжүгенден кижиде безин үлегер ап болур-дур! Угаанныгбайны оода-ла чангыс карак-биле көөр аас-кежик болза аар. Кайгамчыктыг эр хейни кажан-даа көрбөзүм ол чоор бе? Харааданчыны! Ах, ооң-биле оода-ла хөөрөшкөн болза, чүү дээрил аан...

Үнгүрдөң Күжүгөнниң думчуу көстүп кээр.

Ха-а-а, арнының чаражын аа! Ооргазынче карак уштап көрзе, оон-даа чараш боор ийин! Ооргазы — онза чараш, хилиң-торгу дег амытан деп дыңнааным кай. Ону-ла көрүп алза — ооң соонда согурара-даа берзе ажырбас он.

Күжүгөн ооргазын көргүзүп кээр, а Дилги кончуг аваңгыр сегирин алыр.

Күжүгөн (*девиден*). Авай, авай! Ачай! Ат болдум! Азыг-диштиг амытан мени аспақтапты!

Дилги. Алгыр-алгыр! Ам-даа алгыр. Адаң-иенни үндүр кыйгыр.

Күжүгөн. Авай, авай! Ачай! Ат болдум! Ох, аас-кежик чок адамны, хөөкүй темни көрбейн баарым ол-дур. (*Биглап.*) «Бисти кагба, оглум, кайнаар-даа кады чоруур бис» деп чагып-даа турдулар. А мен кончуг тенекпей... Че, харын менде-даа чүү боор, чөлдүр сөөк, хензиг-бичии амытанда. Күш-шыдалдыг, семис-чаагай улуг күжүгөннер дириг арткайлар аан. Оозу-ла эки.

Дилги. Мен сээң кырганнарынны болгаш күш-шыдалдыгыларынны база сыырыптып болур мен. Оларын кайда ийик, сөглөп тур?

Күжүгөн. Мыя мында, дуу дашчыгаштарда чурттап турарлар, хая тиглеринде аан.

Дилги. Ынчаарга оларны дүргөн кыйгыр!

Күжүгөн. Чүглө чангыс таварылгада кыйгырып болур мен.

Дилги. Кандыг ындыг чангыс таварылга ирғи?

Күжүгөн. Оларны кыйгырып эккеп бээримге, силер мен хостап салыптар болзунарза дээрим ол-дур ийин.

Дилги. Чүү деп че?... Аа! Ам-на билдим. Ынчанмайн канчаар, сени чоор мен, «чөлдүр, сөөк, хензиг-бичии амытан мен» деп бодун-на чугааладың ышкажыл. Кортпа, хостаптар мен.

Күжүгөн. Ынчаарга менээ дуу ол калбак бүрүнү үзө соп бер че.

Дилги. Ооң херээ чүл?

Күжүгөн. Эдиски кытын алыйн дээш, ооң-биле аравыста медээлежир амытаннар бис. Чажыт медээвис ол.

Дилги. Чажыт медээ! Шын-дыр оо! Ма.

Дилги сааа каантарга, Күжүгөн ушта халый бээр.

5. Демисел болгаш сүрүүшкүн.

Дилги кончуг дүргөн үнгүрлерни дуй туруптар. Сүрүүшкүн, сывыртажык болгаш демисел сценазы эгелээр. Күдөрниц арттырып каан даянгыжын Күжүгөн тып алыр, а Дилги савааш дег будук сегирип алыр. Селемележинишкни. Күжүгөн «Сыйт, Сыйт!» кылдыр сыгыргылаар. Ийиги күжүгөн үнүп келгеш, эжинге дузалажып кириштер. Ийиги Күжүгөнниц Дилгиге удур талчуушкуну. Күжүгөннер хая тинге келгеш, олче кире халчыр. Дилги олче бажын сүп алгаш, чүткүп чыткаш, үнүп кээр. Оон олче холун суккаш, бир күжүгөнниц кудуруун ушта соп эккеэр. А Күжүгөнни үндүр тыртып чадаар. Күжөң-күжөң тырткаш, үзө тыртып алгаш, хаяга бажы-биле ойда кээп дүжср. Элээн чыткаш, бажын чайып ковайып кээр. Күжүгөнниц кудуруу оон холунда болур.

Дилги (*шаг чок*). Азаларны. Алдыртпайн бардылар. Ажырбас оң, ам-даа ужуражы бээр хүнүвүс турар. Аксы-боскум кадар четти. (*Суг ижер. Сугже көргөш.*) Үнгүр чушкуур дээш, хаай безин шөө-бөрүнүү дег шөйбек апарган ышкажыл. Ам канчаар, ынчаар арткай аам, хамык ужур хаайда эвес — угаанда болдур ийин. (*Холунда кудуруун октапкаш.*) Кулугурлар күжүгөннер бөгүнден эгелээш, кудурук чок болгайлар аан... Өскээртен хайдынмааже, өөделиг чемиш моортан тывылбас хире-дир.

6. Сүмележиг.

Дилги чорунгар. Ийн күжүгөн үнгүрдөн үнүү кээрлер. Оларның кудуруктары чогуу эскерер бис. Олар база кудуруктарып чоктап, дилегзинерлер.

Бирги Күжүгөн. Сээн хайың-биле бүгү назыда кудурук чок, дөңгүр чаяалыг кылдыр чаяаттынгаывыс ол-дур, көрдүң бе. Сөс дыннаваaska ындыг чоор, думчуунга кертип ал.

Ийиги Күжүгөн. Мен аңаа кайгамчыктыг каас-кылаң дүгүвүстү көргүзөр бодадым. Оорганың онзагай торгу, хилиң дүгүн аан.

Бирги Күжүгөн. Орта оорга дүгүнүң ажыы чүл? Сээнинден артык селбер торгу кудурук ооң бодунда ышкажыл! Аңаа чүглө сээн дайнам эьдин херек болганы ол-дур. Билип ал.

Ийиги Күжүгөн. Ол ам база катап келир ирги бе? Кандыгыл?

Бирги Күжүгөн. Келир апаар. Сагыжым черле эндевейн-дир, ол бистен аңаа чарылбас ышкаш-тыр. Ындыг болганда, Күдер аңчыдан дуза дилевээже хоржок. Чүвениң ужуруп сөглээли. Аңчының даянгыыжы кайыл? (*Даянгыышты алгаи.*) Күдер аңчының бо даянгыыжы эвес болза, сенде чүү боор, шагда-ла дилгинин хырнында сен. Дүргөн чоруптаалы, айыыл-халап диргелгенин аңчыга дамчыдаалы. Оон өске биске кым дузалаар деп. Че, дүргеде!

Ийиги Күжүгөн. Күдер аңчы бистиң өннүүвүс ыш-кажыл?

Бирги Күжүгөн. Ол — эки кижги. Ол чүглө бистиң эвес, бүгү аң-менниң, куштарның — бо арга-арыгда болгаш тайга-сында чурттап турар дириг амытаннарның өннүү-дүр.

Ийиги Күжүгөн. Ол чүден-даа кортпас бе?

Бирги Күжүгөн. Кортпас. Алтай-Таңды, Саяннарның аң-мениң, ара-албатызын тудуп чип чораан, чылан бооп хуулар мангысты безин узуткаан кижги — Күдер аңчы. Бир эвес аңаа кандыг-бир чүүл берге азы сезинчиг апарза, бистер шупту аңаа дузалажыр ужурлуг бис.

Ийиги Күжүгөн. Экизин, экизин! Ой, экис! Чоруу-лу че, бараалы че... А бир эвес, ол, бисти — чүге келдиңер? — диле? Мени тенек сен диле?... мен...

Бирги Күжүгөн. Ажырбас. Ол — күжүгөнчигештерге ынак кижги. Дилгинин дугайын чугаалаар бис.

Ийиги Күжүгөн. Даянгыыжынар каапкан болдунар, ону эккеп келдивис дээр бис.

Бирги Күжүгөн. Че харын, сээни-биле болгай аан.
Чугааны ынчалдыр эгелээр бис. Чоруптаалы.

7. Дуруяа.

Дуруяалар эдери дыңналыр. Күжүгөннер дээрже көөрлөр.

Бирги Күжүгөн.
Кудай-дээрниң кужун орта
Кудуруктар херек боор ийин.

Черде кудурукчугаштарны алгаш, ону өрү чайып алгырар.

Ийиги Күжүгөн.
Тулаа, шыктың ыраажызы,
Дуруяажык, мени дыңнам!

Бирги Күжүгөн.
Калбак шөлдүн ыраажызы,
Кара-дуруяа, оог!— деп көр!

Дуруяа үнү:
Кур-рук, кур-рук!
Куду көрүп дыңнап чор мен.

Иелээн:
Ийи карыш, ийи илиг,
Ийи хилиң кудурук бар.
Кудай-дээрниң кужу сенээ
Кудуруктар херек чок бе?

Дуруяа үнү:
Курбустунун оранында,
Куштар хааны боду шаннаан
Куш чүүнден чечектеп каан
Кудуруум бар, дунмаларым.

Бирги Күжүгөн.
Кулаш четпес ийи хензиг
Кудурукту бөргүн орта,
Чараш кылдыр илип ал даан,
Салбак болуп чоруур-ла ыйнаан!

Д у р у я а ү н ү:

Дынналбас-тыр, дунмаларым,
дынгыл — кур-рук, дынгыл — кур-рук!

Күжүгеннер тарай магнажып уткуурлар.

8. Үжелээн.

Хөгжүм. Чалгын даажы. Буттарын олуй-солуй базып самнаан, чалгыннарын
чайгылаан хөглүг Дуруяа көстүп кээр. Бөөлдеңгилеп ырлаар.

Д у р у я а.

Чапты берген делгемнерге
Чалгыннарым хериптер мен.
Аяс дээрден чангыландыр
Аян ырым салыптар мен.
Кур-рук, кур-рук!
Кудай-дээрнин,
Кургаг чернин
Кужу-дур мен.

Күжүгеннер база ырлажып, чоорту ыры-сам эгелээр.

Б и р г и К ү ж ү г е н.

Узун, энмек чалгыннарлыг
Угбавыстың чаражын аар.

И й и г и К ү ж ү г е н.

Ужуп, самнап, ырлап билир
Угбавыстың магалыын аар.

И е л э э н:

Сыйт-сыйт, сайт-сайт!—
Сыгыт-ырдан,
Дуруяага
Тураскаадыл.

Д у р у я а.

Эзим-арга аны-мени —
Элик-хүлбүс мени таныыр,
Хөнү, чиңге даваннарлыг,
Хөгжүм ырлыг угбаңар мен.
Шалый-солуй
Чаяннадыр,

Самнай базар
Саякпай мен.

Бирги Күжүген.

Үстүү дээрден ужуп келген —
Дуруяжык — угбавыстын,

Ийиги Күжүген.

Үнгүрлерден үнүп келген —
Дуцмалары бистер-дир бис.

Иелээн:

Өрге-күске
Өңүктөрлиг,
Эрес-кежээ
Экерлер бис.

Шупту:

Тулаа-шыкка, хову-шөлге,
Дуруялар, күжүгеннер
Алдынналчак илчирбелер
Арттырып каап — самнап чорзун.
Кур-рук, кур-рук!
Сайт-сайт, Сыйт-сыйт!
Кудай, черге
Самнаалыңар!

Дилги көстүп кээр. Күжүгеннер ыңай болурлар. Дуруя ужа аарак бедн-
гээшке хонуптар.

9. Кажарлаашкын.

Дилги (*адааргал-биле кайган*). Чүнү көрүп турарым ол?
Кайгамчыктыын, карактарымга безин бүзүревейн-дир мен. Бо
Дуруяжык хөөкүйнүң чүү дээш өөрүп, өрү шурап турары ол?
Хөй-даа эвес, чүгле ийи буттуг бараскан ышкажыл.

Дуруя (*кайган, Дилгиниң буттарын санап*). Солунун!
Даваннарының хөйүн. Бирээ, ийи, үш, дөрт... Дөрт даванныг!
Хөктүүн. Ха-ха. (*Каттырар.*)

Дилги. Ой, орта чоор бе! Ол хире узун ааста, оода-ла
чаңгыс-даа диш чок... Кайгамчыктыын, ха-ха-ха!

Дуруя (*дилгиниң диштерин көргөш, муңгаран*). Шаа-
раш диштериниң хөйүн, санаары безин берге.

Дилги (*улам каттырып*). Ха-ха! Хи-хи! Бо чүү деп мындыг кулак чок амытан боор сен! Кулактарынны кайда чажырып алгааны ол? Сенде докпак кулак безин чок тур! Баш-даа барла-дыр! Баштыг, а ол хирезинде кулак чок дивес бе. Баш-даа баш-ла-дыр! Сээң бо бажың иштинде чүү барыл?

Дуруя а. Чүү боор, мээ-ле бар ыйнаан. Канчап, карак четпес калбак далай ындындан бээр орук тып ужуп келген деп мен. Ындыг болганда мээ-медерелдиг, угааным бары ол-дур.

Дилги. Ох, аас-кежик чогуңну сээң, дуруяа, чүгле ийи буттуг, чаңгыс угаанныг. Сен менче көр даан — дөрт даванныг, ийи кулактыг, аас долу диштерлиг, чүс угаанныг болгаш кайгамчык кудуруктуг. Чүс угаан! Чүс угаанныг Дилгижек-оол-дур мен. Билип ал! Сактып ал! Чүс угаан!

Дуруя а (*узун мойнун шөйбүшаан*). Ойт, Дилги! Хүндүлүг Дилгижек-оол! Силер дөрт даванныг, ийи кулактыг, кайгамчык кудуруктуг, аксыңар долу диштерлиг, чүс угаанныг болгай силер, — бээр аңчы чоруп олур! Канчаар камгаланыр бис! Дүрген шиитпирлеп, дузадан кадып көр.

Дилги. Менде чүү боор, мээң чүс угааным кезээде чүс сүмени бээрлер. (*Хая аразында үңгүр хевирлиг черже кире халыыр.*)

Дуруя а (*боданып*). Канчалза-даа кажар Дилги чүс угаанныг болгай, ону-ла эдергени огулуг боор. (*Дилгиниң соонче кире халыыр.*)

10. Дуза.

Күдер аңчы көстүп кээр. Оон соондан Күжүгениер.

Күдер (*үңгүрже көргөш, кайган*). Дуруяаның дилги соонче маңнап чораанын кажан-даа көрбээн кижидир мен. Кандыг аайлыг, кайгамчыктыг таварылга чоор... Көрүп көрзе канчап баар деп...

Үңгүрже холун суккаш, Дуруяаны уштуп эккээрге, оон чалгыңнары халаа берген, шимчевес болур.

Чоп мырыңай үр-даа болбаан хире болду? Канчап өлүп каар чоор? (*Силгигилеп тыңгарып.*) Үңгүрге албыгып өлүп каары ол-ла-дыр аа... Азы Дилги...

Бирги Күжүгени. Ынчанмайн канчаар Дилги... ол... ол...

Ийиги Күжүгени. Хайыраан хөөкүй Дуруяаны...

Күд е р. Харааданчыг-дыр. Ам канчаар манаа чыдып-ладыр ийин.

Даш кырынга салып кааш, үнгүрдөн Дилгини үндүр сөөртүп эгелээр. Ол өйдө Дуруяа оожум тургаш, ужуп чоруптар.

И й и г и К ү ж ү г е н. Дуруяа дириг-дир! Дириг!

Б и р г и К ү ж ү г е н. Ужуп чорупту. Анаа-дыр. Дуу-ла барды. Бедип бар чор.

Күд е р дилгини ушта соп эгелээр. Дилги дывылап, ызырып, күштөжир.

11. Кеземче.

Күд е р. Адыр-адыр, оожурга, Дилгижек-оол. Дыка мессилдежир болзунза моюндурук кылдыр хуула бээр сен. (*Аңчы өрү көрбүшаан.*) Көрүп тур сен бе? Дуруяа өрү дээрде кылай-тып тур ышкакжыл. Аңаа ам согун-даа четпес. Чүс угаанныг, аас долу диштерлиг, дөрт даванныг, ийи кулактыг, кайгамчык кудуруктуг бодуң ам мээң холумда киргениң ол-дур. А Дуруяа бодунуң чаңгыс угаанчыгажы-биле сайгарылдыр бодангаш, дириг артканын көрзүңзе. Че, чүл? Ам кежинни сывыра соккаш, саадакка астып аар мен бе?

Д и л г и (*чаннып*). Арга-арыгың авыралдыг, эзим-каскак-тың эрес анчызы! Тын — алдың, хүн — күзел болгай, амы-тын-ным арттырып өршээп көр.

Күд е р. Чалбарып чалынма. (*Күжүгеннерже айыткаш.*) Бо кымнар-дыр? Таныыр-дыр сен бе?

Д и л г и. Канчап танывас боор: тайга черниң тайыс-кылаң дүктүг, хову черниң хоюг-кылаң дүктүг күжүгеннери — бистин төрелдеривис-ле-дир.

Күд е р. Ам кээп, арта-ла төрелдеривис апарган ышкакжыл. Мырыңай-ла бистин дедаан. Ындыг-ла кончуг ынак төрелдерин болза, канчап каан-дыр сен, көрөм?

И й и г и К ү ж ү г е н. Бистер — сээң-не төрелиң эвес бис.

Б и р г и К ү ж ү г е н. Бистер ам кудурук чок, дөңгүр-бейлер-дир бис, билдин бе?

И й и г и К ү ж ү г е н. Кудуруунну биске бер!

Б и р г и К ү ж ү г е н. Чайып чоруур, чараш кудуруунну үзе шаап алыр бис! Ынчан таптыг белиң чайып...

Күд е р. Адыр-адыр, төрелдер. Қайы-бир амытандан, кандыг-бир чүүлдү чүге-ле алыксаар чүвөл? Ол — эки эвес чанчыл-дыр. (*Дилгиге.*) Боларның кудуруун сен үзе соп кагдын бе?

Дилги. Ийе. Катап-катап буруум миннийн, хайлыг чүве: билбейн, таварылга бооп ынчанган мен. Хай боорда — карак чивеш аразында деп чүве ол-дур ийин. Үзе тыртканым шын, үстү бербестин-даа аргазы чок чинге кудуруктар-дыр ийин. Ам арта узун. Чингези — хыл-ла. Черле ынчаш, бо күжүгеннер ышкаш ажылгыр амытаннарга артык кудуруктун ажыы-даа чок. Кудурук чокта чараштарын көрбөс бе. Харын-даа хайыракан — өгбө-мажаалай башка кирер. Ооң база кудуруу бар эвес. Бир эвес, ол дег амытан черге сөөртүнчек селбер кудуруктуг болза, кайы хире каттырынчыг болгу дег-дир.

Күдөр. Аа, ам база өскелерниң дугайында өрүмней бердиң бе?

Дилги. Өскелер дугайында сайгарып канчаар мен, өскелерден чүм арта берген деп? Мени соора биле бербейн көргөр. Мен силерден база болардан өршээл дилеп туру мен. Мени өлүрүп, мээң кудуруумну үзе шава бербейн көргөр. Силер бүгүдөгө бир шагда ажыктыг-даа апаарымны канчап билир. Бот-боттарывысты камгалажып, карактажып чоруулуңар.

Ийиги Күжүген. Ол харын ужурлуг сөс-түр.

Бирги Күжүген. Сөглээн сөстүң — сөөлүн көөр апаар.

Күдөр. Анчы кижии — аң-менге ынак болур чүве. Сени өлүрбөс мен. Сонгу ачы-үрөңдө ажы-төл сонуургап көөр, кызыл-сарыг өннүг, чүс угаанныг, сүвүр кулактарлыг, саглагар кудуруктуг Дилги деп эрес амытан артпайн баарындан коргардыр мен. Хову-шөлгө, эзим-аргага хостуг-шөлээн чурттап чор.

Дилги. Чалбарып четтирдим, чаагай сеткилдиг аңчы. Силерге база, хүндүлүг өннүктер, күжүгеннер. Ам чоруптуп болур ирги мен бе?

Күдөр. Бичии манавыт. (*Курундан амырга уштуп эккелгеш, эдискилей үргүлээр.*) Танырың аялга-дыр бе?

Дилги. Аялга эвес, а сыынның сырынчалган үнү-ле-дир.

Күдөр. Шын-дыр. Сыын дугайында кандыг-кандыг хөл-зээзинниг чугаалар турганын сакты-дыр сен бе?

Дилги. Ындыг хевирлиг бир-ле чүвени сакты-ла-дыр мен, ынчалзажок та ол, та өске.

Күдөр. Ол дээш, ынчан дыка-ла хомудаан мен. Ой-ой-ой! Сенээ хомудалым улуг. Тайга-танды ээзи — оожум, топтуг Адыг-Мажаалайнын дугайында арга-эзимге аң-мең чыып: «Аай-ай-ай, ажыг-шүжүг! Бистин баштыңчывыс Мажаалай күжүр өлүр чыгаан-дыр. Ооң алдынналчак негейи үлдүрерген, чидиг диштери дөгейленген, даван-даяанда шаандагы күжү

сулараан-дыр. Дүрген-не, дүрген! Чыглып көрээлинер, бистин эзимивисте кым эн угаанныгыл, кым чаражыл, кымны мактап ырлажыр бис, Маажалайның орнунга кымны олуртур бис?!» деп, хөлээзин үндүрген кижини кым ийик?

Дилги. Ме-ме-мен-не болгай мен. Мен! Буруулуг мен.

Күдөр. Ындыг-дыр. Ынчаарга Мажаалай бодунуң орнунга чараш Сыынны сонгуп, ону олудунче чалаарга, а сен адааргалдан чүү дижик сен?

Дилги. Чажырбас мен. Мажаалай боду караа-биле көрген, кулаа-биле дыннаан чүве. Адааргап, ажынганымдан артык сөс эдипкен чораан мен.

Күдөр. Тодаргайлаарга.

Дилги (*ол-ла хевээр ойноп*). «Ох-ха-ха! Буурул. Сыынны баштыңчыга сонгуп алып, ону мактап ырлажыр дижип турар, кончуун. Ха-ха-ха-ха! Ам-на ол чараш-тыр, а кыжын ону көөрге — мыйыстары дүжүп калыр, дөнгүр, мойну чинге, дүктери астынчак таагылыг, чудаанындан тендирип чоруур болгай!» дээн хинчээм-не ол.

Күдөр. Ынчаарга-ла Сыынның караан согурартыр часканың шын ышкажыл?

Дилги. Ол чүү дээринер ол? Оваарнып көрүнер, аңчы! Мен канчап Сыынның караан согурартып алып ийик мен. Олдаа арай нүгүл-хоп боор! (*Күжүгеннерге.*) Чоп чүнү-даа ытташпайн турарыңар ол, эш-өөр? Көрген азы дыннааныңарны сөглезинерзе?!

Бирги Күжүген. Улуг аннарнын чүнү үүлгедип турарын бистер канчап билир бис. Эрге-дужаал хунаажыр хөңнү-вүс чок.

Ийиги Күжүген. Биске чүгле шынныг херек чугула!

Күдөр. Сээң сөстериңге хомудааш, Сыынның карактарындан ажыг чаштар агып, чаактарың оя чип, карактарыңың адаа ойлугулап, онгар черлер сорбуланган-дыр. Ам баргаш ооң карактарының адаанда карарып көстүр, ханы ыйгылыктар барын эскерип көр даан... Моон сонгаар ындыг янзылыг чүүлдер үүлгедир болзунза, чүглүг согундан дезип шыдавас сен. Ынчанганда, албаты чон, аң-куш-биле эп-найыралдыг, эвилем чор. Аңчылар-биле адааннашпа, аштап-суксай берзинзе — ажы-биле диленип чедип кел. Кажарлаарыңны шеглет, кайгамчык угаан кижилерде дээрзин утпа! (*Чорунтар.*)

Бирги Күжүген. Амыр-мендилиг ак сеткилдиг аалдап кээр сен.

Ийги Күжүгөң. Херек апарзывысса, кыйгырыңтар сен.

Чорунтарлар.

12. Боданыг.

Дилги (соондан). Авыралыңар дээш четтирдим! (Бодунга.) Анчылар база эки улус-тур ийин моонар. Ам-на чуртталгамны өскертип көрейң, чус угаанныг хиремде, чүнү-ле үеннеп чоруур амытан боор мен? Чүнү канчаарыл? (Көрүкчүлөрже.) Азы оларже... мага-лыг-ла турган боор. Ынчап болбас, сөглээн сөс — сөөлүңге чедер. Мен — Дилгижек-оол-ла болгай мен. Байдал берге-дир оо.

Чыда өлүр чылан эвес, аргазың хаймааже хоржок-ла-дыр. Кижичаныңга кезээде чилтер чүве тыпты бээр болгай. Сөөк, дуюг дээш, менээ хемириптер-ле чүве бүрүзү дөмей бараскандыр мен ийин. Адырам, кайнаар барза эки ирги? Хаан кижинин аалынче бе азы карачал анчы кижиниң чадырынче бе?.. Хаан-ның аалы-даа хей боор, харам чүведе чуушкун туржук, чурук эскиндизи-даа чок магат. Ырактан-на чыт хаптар, ызырар ыттары база бар болгай. Эрги таныш — эргим чүве дээн, алыс мени билир кижичи — анчы акым Күдер кедилиг боор. Чайгылып орбайн, чадырже саяктадыптайн.

Чорунтар.

13. Айыыл.

Дүвүрээзин. Сцена чырып кээр. Даңгына аймап-хөлзээн көстүп кээр. Ол бөлүүн кеттинген, каттап чораан хевирлиг, хүлөр сава тудуп алган болур.

Даңгына. Аай! Аай! Ат-ла болдум! Амы-тыным камгаланар! Аа! А-аа! Ок-чылан — оруум дозуп туруп берди! Ат-ла болдум! Ачы-дузадан көргүзүңер!

Ол-бо маңнагылааш, дедирлениң, баар чер тыппайн, долганып турар.

Чылан үнү. Оожурга! Оруун мунгаш! Ынча дыка ыржым эзим дүвүрөтпө! Мени дыңна, хедерленме! Чылан-на дээш, менден дыка сезинме, чараш уруг!

Даңгына. Ээй, кыстар! Кайда силер? Бээр келгер!

Чылан үнү. Хээ-хэ-хэ! Өөрүң корткаш, арлы берген, чааскаан сен. Олар келзе, оо-хоран оттуг дылым хуюктаптар. Сен ам — менде, мээңиң сен. Хөлзевейң көр. Кады чоруул.

Д а н г ы н а. А-а! Амы-тыным камгаланар! Ат-ла болдум!
Авай-ачай! Аа!

Күд е р ча-согуннуг чүгүрүп кээр. Ол уругну дуй турупкаш, ону камгалаан хевирлиг аткаарлавышаан, ча-согунун кес тыртынып, улуг хат-шуурганга таварышкан дег тендиргилээр. Чылан дылының оттары болгаш демисел музыказы.

Күд е р (Даңгынага). Кедээр туруңар! Мээң артымче! Аткаарлаңар! (Чыланнын уунче.) Аа! Ам-на ужуражып келдивис бе, Чылан-Маңгыс! Ада-ием, дөргүл-төрелим дээш, адаанымны алыр мен, кончуг хоран-дылдыг.

Чы л а н ү н ү. Ол чүнүл? Орталан моң, ойлук-чокпай! Ок-чылан-дыр мен. Орук чайла! Олча-омаамны чара кирбе! Оон башка, от-көс дылым...

Күд е р. Ок-чылан че? Ок деп чүүлдү көрө бээр сен!

Д а н г ы н а (Күдөрдөн куспактаны аарак). Ооң-биле мессилдешпейн, ойлап-дезип чоруптаалы, опаң-чипең камгалакчым.

Күд е р (Даңгынага). Бодуң харын моон дүрген ырап өршээ! Келген уунче дүрген маңна. Дүргедеп көр! Шаптыктава!

Д а н г ы н а. Силер чааскаан...

Күд е р. Ажырбас мен. Араатанны сенче черле эрттирбес мен. Өлүмү боор — чулчургайы көстүп келзин. Барыңар че! Чааскаан көржүйн.

Д а н г ы н а. Тыныжының изиргенчин, дериңер шуут ламдылап тур. (Аржыылчыгажы-биле оолдуң арнын чодар.)

Күд е р. Шаптык болбайн, ырап көргөр! Дүрген маңна, оон башка — кайывыс-даа дириг үнмес. Барыңар че, дүргеденер!

Д а н г ы н а. Мону ап ал. (Аржыылчыгажын Күдөрдүн хойнунче сункаш, дедирленип чоруй маңнап ыңай боор.)

Күд е р (чыланнын уунче). Ооң соонче маңнаар мен деп семеве-даа. Ма! (Адыпкаш, өске согунун кезеп алыр.)

Чы л а н ү н ү. Аа! Уё-уё! Өлүмүмнү часпайн барды, дайзынны! (Каргыраан-киргирээн үн быңналыр.) Өкпе-чүрээң өдө халый бээрим кай...

Күд е р. Сээң өлүмүң чүгле чангыс эвес дээрзин дыннаан мен. (Адыптар.) Ол-дур, оорганнын чүнү ам-на үзүлдү бе? (Улай атнышаан.) Адак сөөлгү амыңны кудурууңга чажырып чоржук сен бе? Часпадым бе?

Чы л а н ү н ү (суларгай). Аа! А-а! Адаң-иең адаанын, өгбелериң өжээнин алдың аа, куурумчу. Билген болзумза чажында-ла ханың соруп кааптар ийик мен.

Күдер. А бир эвес сээң ок-чылан бооп хуулуп алгаш, орук-чирик аксы, оолдун-кыстың ойнаар, каттаар черлерин кедеп чорааныңны билген болзумза, шагда-ла узуткап каар ийик мен.

Чылан үнү. А-а-га-га-аа! Ах!

Күдер. Ол-дур. Сөөлгү тыныжын тынып алды. Оран-де-легей-ле оожургазынам! *(Хойнундан аржыылчыгажын уштуп эккелгеш, дерин-даа чотпайн, олче көрүп алган турар.)* Аржыылчыгаш!

14. Аржыылчыгаш.

Күдер *(ырлаар)*.

Чүнү көрүп турарым ол?
Чүрээм чүгө шимирт диди?
Кыстардан-даа артык чараш,
Кымны салып алганым ол?

Кудай, черниң сорунзазы
Хуулгаазын казыргы дег,
Ындыг чүү деп күчү чүвөл,
Ынакшыл ол эвес деп бе?

Оода-ла адын чүгө, ол-ла дораан айтырбадым? Мелегейни — мени-даа ыңаай. Кайда баржыг?! *(Кыйгырар.)* Э-э-ээй! Адын-сывын билир эвес! Э-э-ээй!

Хуулгаазын музыка. Туман, булут. Чаңгы.

Даңгынааның үнү — ыры
Кым деп экер үрөн келгеш,
Кызыл тыным камгалады?
Кандыг кончуг кайгамчык күш
Кайнаар бисти алгаш барды?

Күдер.

Кайда бардың, кайгамчык кыс,
Кажан-каая дужуп боор бис?

Күдер биле Даңгынааның
иелдирзиниң үннери:
Ырак сылдыс бөгүн кыпты,
Ынакшыл-дыр, ынакшыл-дыр.

ИЙИГИ КЕЗЭЭ

Хөгжүм. Каргыраа. Тоолчунун үнү.

Т о о л ч у.

Шыяан ам!
Даң бажы —
Шара херел,
Даш бажы —
Сарыг шокар турда,
Чараш кыс дээш,
Сагыш аарып,
Ынакшылдан
Ыстап-ийлээн
Аңчы Күдер
Аалы болур —
Чадыр орта
Сарыг-кызыл
Дилгижек-оол
Даттип чедип келип-тир оо.

15. Чадыр

Чырык чадырны чырыда бээр. Дилги чадырның эжини бакылап кээр.

Дилги (*кайган*). Бо чадырны кижилер шагда-ла каапкан чүве эвеспе? (*Удун чыдар кижини эскерип каар.*) Ойт, бо чүү болган чоор? Өшкөн от кыдыында экер эр чүге шимчеш дивейн чыдары ол?! Дирии ол бе, өлүү ол бе?

Дилги чадырже кире халааш, чыткан кижиниң кулаан шымчыптарга, ол андарылгаш, турбайн чыдар. Дилги топтан көргүлээр.

Ох, тергийн чараш кыс боор бе деп бодааным, аңчы акым Күдер ышкажыл. Чооктан көөрге, онза-ла төл-дүр ийин мон. (*Аңчы харыылаवास, Дилги шимээргеп.*) Ээй, акый, сөстен сөглөп көр! Чүге чыдарың ол, тур! Ары-сарыг хүннү бадыр Саасканын чарлап, шуугап келгенин дыннадың бе? Күчүлүг Караты-Хаан бүгү чырык өртемчейден күдээлер чалап турар-дыр. Эң-не тергийнинге бодунуң уруун — кайгамчык чараш даңгыназын бээр дээн-дир. Хаанның өргээзинче чүге далашпас сен?

Күдер. Менде бо хой кежи хевенектен өске, өөделиг хеп безин бар эвес, барып-барып, бай Караты-Хаанның аал-оранынче самдар кижги канчап баар мен?

Дилги. Ээн эзимге чүнү бодап, чырык хүндүс-ле удуп чыдар чүвөл, акый?

Күд е р. Удувадым. Өлүйн дээш, өлүм манап чыдыр мен. Мени дүвүрөтпө, сенден өршээл дилээйн.

Дилги. Өлгөш чоорул?! Өлүрүн канчап манаар чүвөл? Чүү дээш, чүгө өлүрүн ол? Чүгө? Сен чогуңда бис канчаар бис? Дузалажыр бооп дугуруштувус чоп. Чүгө мунгарай бердиң?

Күд е р. Алтай, Саянны одурту дилээш, ада-ием, чеди акыларым туржук, төрөлдерим безин артпаанын билдим, а мээң чааскаан чораан ажыым чүл?

Дилги. Хамык төрөлдерин канчап барганнары ол?

Күд е р. Кара чааскаан, өскүс кижидир мен. Мен бичиимде төрөлдерим Чылан-Хаанга даглиарның үнелиг даштары-биле орду тудуп бергеннер, а ажылын таптыг-ла доозуптарга, олармы Чылан-Хаан сырыпканын билдим. Дың кара чааскаан арткаш...

Дилги. Биске чүгө чугаалавадың? Күжүгеннер, аң-мен билир бе?

Күд е р. Қым-даа билбес. Қымга-даа чугаалаваан мен. Қымны-даа дүвүрөтпөс мен. Чүглө чааскаан мунганын дээш, ынчангаш мында...

Дилги. Өлгөш чоор чүвөл, өжээниңни негеп аар бис, сен дээрге эрес аңчы, а мен Чүс-Угаан-дыр мен.

Күд е р. Оон ам чүл ынчаш?

Дилги. Ээ-де, бистер эжишкилер бис. Чогум-на үезинде бээр бакылаан-дыр мен. Қараты-Хаан-биле төрөлдөшө, багай эвес боор деп бодап тур мен. Тодуг-догаа чурттаар сен, менээ— дилгиге-даа чүү-хөө аай болур чадавас.

Күд е р. (ажыный). Сен мени кыжырып бе! Яды-самдар-даа болзумза, кымга-даа кыжыртып, шооттурбас мен! Қижичулаан хейил мон!

То о л ч у. Оожургаңар, оожургаңар!

Озал-ондак үндүрдүнер?

Бажының адаанга чыткан өртең топкакты ушта тырткаш, олче шывадаар. Дилги былдай дүжер, ынчалзажок солагай будунга дээр.

16. Күдерниң чажыды.

Дилги. Эх, хүндүлүг Күдер акый, хаанның кызын кадай кылып албаан хиренде, аажы-чаның — хаанны-ла-дыр.

Күд е р. Аксын ажарыңга-ла адаар сөзүң — хаан-на, хаан — кандаай амытан сен? Чадажып чорааш, хаанны чоп күзей бердиң? Караты-Хаанның кызын чоор мен! Хаан кижибиле карачал кижиниң ылгалын билбес сен бе?! Кижибүрүзү — хирезинде эштиг-өөрлүг болур чүве ыйнаан.

Дилги. Ынчаарга, ынак кызыңар бар ышкажыл?

Күд е р. Ындыг кыс бар, ынчалзajok ол ам та кайда!?

Дилги. Кайда деп чүнерил? Канчап билбес чүвел? Бар-даа дээр, а ол хирезинде кайдаазын-даа билбес, элдептинерни. Баажызын орта билбедим.

Күд е р. Кайгамчыктыг кыска душкан кижидир менин. Кайда кижил, кымның кызыл, кым деп адаарыл? Бо-ла бүгү бодумга безин билдинмес чүве-дир.

Дилги. Орта чоор бе?! Оранны одуртуп, делегейни дескинген хиренерде канчап тыппас кижисилер?

Күд е р. Алтай-Танды, Саяннарны аргааштың-даа, анаа дагын душпайн келдим. Ону бодааш, ондап-остап, сырынналып, түрөй бердим.

Дилги. Ынакшыл дээш сырынналган үрен-дир сен. А мен баштай соора билип, Чылан-Хаанга өжү ханмайн, чыда өлүп чыдар амытан бе кылдыр бодадым.

Күд е р. Чылан-Хаанның дугайында база шынын чугааладым. Ында ам өжээним чок. Ол — оо-хоран дылдыг ок-чылан бооп хуулуп алгаш, сагыжымны саймаараткан чараш кыстын оруун дозуп, олчалаар деп турда таварышкаш, өжээтимни өлүргөн мен.

Дилги. Күд е р акый! Ынчаарга-ла анаа бөдүүн аңчы эвес, амытанга ачы-дузалыг маадыр-дыр силер. Черле харын, аң-куш безин: «Амыр-шөлээн апардывыс!» деп, аян тудуп ырлажы бергеннер чүве... А ол кызывыс, кызывыс-даадым, кернивис, кернивис деп чүм боор, чаававыс... Ча, ча, соора бардым. Силерни сонуургаткан кайгамчыктыг кыс ам кайда ирги?

Күд е р. Билбес мен деп сөглөдим чоп.

Дилги. Билип алыр ышкажыгай. Каптагайга кандыг-даа чажыт турбас ужурлуг. Кайнаар барды, кандыг шырайлыг кызыл? Хамык чүүлдү каразынмайн сөглөзүңө!

Күд е р. Аа бокта! Анчыынны! Оода-ла сен мени хинчектеве... Ооң үнүн, омур-хевириң көрүп чыда өлүп көрейиң.

Дилги. Өлгөш чоорул! Өс эдиктирер эм-таң оът ма. Мону чивит. (Күдериңиң аксынче таң оътту сунтар.) Шак ол кысты сагын-на, сагын!...

К а р а н г ы л а а ш к ы н .

Т о о л ч у. Шыя де! Шыяан ам, иргин!

Шыны-биле чажыттарын
Аңчы Күдер Дилгижекке
Ажыы-биле сөглөп берип-тир эвеспе.

Дүвүрээзинниг музыка.

Чырык чадырга кээр. Күдер биле Дилги удур-дедир көржүп алган олурарлар.

Д и л г и. Ол-ла хевээр ужурашпаан силер бе?

Кү д е р. Чангыс катап шал-бул душчур салымныг болганывыс ол ыйнаан. *(Хойнундан аржыылчыгаш уштуп эккээр.)* Чүрээм дужун чылыдып чоруур, чүгле чангыс идегелим мында.

Д и л г и *(сонуурган)*. Оо! Онза-ла эртине-дир. *(Бодунга.)* Хилиң-торгудан угулзалап кылган, кижиги бүрүзүңге туруп болбас эт-ле-дир. Бай-шыдалдыг даңгына азы кадыннарны болбааже...

Кү д е р. Чүнү сымыранып ор сен?

Д и л г и. Ховар эт-тир деп олур мен ийин. Ээзи кысты сураглаар-ла болган-дыр бис.

Кү д е р *(ырлай аарак)*. Сураглаарга — сураа-ла чок — Сугже халый бергени ол бе?— дээнзиг чүве-ле болгай.

Д и л г и. Кударава. Дөмей-ле тыптар бис... Кайын Караты-Хаанның даңгыназы болур деп але?

Кү д е р. Че-че, орталан! Чадап чорааш, хаан, кадын, даңгына сактып чүн чүвел? Караты-Хаанның калдар ыттарыңга чазарладып алдын харын!

Д и л г и. Ызырар ыттарлыын ыяк билир-дир силер аа?

Кү д е р. Анчыг кылырма. Хаан, кадын улус-биле харыл-зашпас кижиги мен. Ынчалзajok, ыш чок өг, ыт чок аал канчап турар чүвел?

Д и л г и. Аалдарны кезий, хонаштарны эргий чүгүрүпкеш келийн. Хей черге ажынма, мен анаа дилги эвес, а кудажы дилги болдур мен ийин. Эгелээн херээмни эчизинге чедирер мен. Сээң сеткилинни черле оожургаткаш амыраар мен.

Үне халыыр.

Чадыр караңгылай бээр.

17. Караты-Хаан.

Хаанның өөнүң эжини чырып кээр.

Т о о л ч у.

Кашпал хемнин унун чурттаан
Караты-Хаан бир-ле хүндүс,

Кажык салып олуларга,
Аң-даа эвес, кижиде эвес
Аалчы келир болган иргин.

Өг чоогунда даш кырында Даңгына сырынналып ырлап олулар.

Д а ң г ы н а.

Кадыр Танды чүгө бөгүн
Хадымарлап чыдары ол?
Кандыг хейниң дүлгээзини
Кара баарым өери ол?

Сүвүр Танды чүгө бөгүн
Чүдөрексеп чыдары ол?
Чүү-ле хейниң дүлгээзини
Чүрээм бүргей бергени ол?

(Боданып кылаштаар. Күдөрниң эгезинде ыры дыңналыр.)

Ынакшылды ырлаары кай!

(Ырлаар.)

Сылдыстарже бедип үнген
Сыннын бизең сиртин тепкеш,
Чылан — маңгыс тынын үскен
Чындыр-карам харазымза.

Булут дээрже бедий берген
Буурул Саян сиртин тепкеш,
Амы-тыным камгалап каан
Амырагым харазымза.

Караты-Хаан үнүп келгеш, уруун оожуктурар.

К а р а т ы - Х а а н. Дыка сырынналып ырлава, кызым. Хи-
лиң дег кара баштыг кыс олурда, кирбей салдыг оол кай баар
ийик. Сыннар, арттар ажып чорааш, сыра сынныг күдээни
шилип тывар мен. Ам өгже кирип, аштанып-чемненип ал, уруум.
Д а ң г ы н а. Күдээ бүрүзү-ле күзел-сеткилге кирбес дээр-
зин утпа, ачай. Эди-севи эктин ашкан, эрес шинчилиг-ле дээш,
душкан-на кижиге мени бербе. Амы-тынымны камгалап каан,

ачылыг үрен барын база дагын сагындырайн. Ону манаар мен.

К а р а т ы - Х а а н. Манаарының магазы-биле манап-даа келдим, кызым. Алырын — алыйн, бээрин — беринер деп кээр кижиде даа чок-ла чүве-дир. Боду келбеске, сураглаар эвес. Артык шүүдел үндүргөш чоор.

Д а н г ы н а. Бүдүштүг кижиде — бүдүү бодан артар. Мактаным чок манап чоруур болбааже. Дөмей-ле ону манаар мен.

Дилги маңап кээр.

Д и л г и. Күдүк базып, мөгөйдим, күчүлүг хаан! Менди-ле бе, ай-хүн херелдиг алдын Дангына! Силерге бараалгаар ааскежиктиг болдум. Күдөр силерге изиг байыр чедирип олур. Ол силерниң улуг пажынарны түр када ачыладырын сөглетти. Саржаг хемчээп алырывыс ол-дур ийин. Дораан эгидер бис, дээрги хаан.

К а р а т ы - Х а а н. Чүнү чулчуруп турарың ол, мугулай Дилги? Күдөр саржаглыг апарган де, ха-ха-ха. Каттырар-даа болза ужурлуг каттырар чүве ыйнаан. Күдөрдө инек безин бар эвес, сүт дамдызын безин кайын алырыл ол. Ынча хөй саржагны кайын тып алган барасканыл?

Д и л г и. Чырык хүн бо, шынын сөглөйин, күчүлүг хаан. Күдөрниң саржаа хамык паштарының эринин ашкаш, даштарже дамдылап тур. Мен аңаа тайгаш, будум сып алыр частым. Эскербес-тир силер бе? Аскап чор мен, ам харын...

Д а н г ы н а. Азыг-диштиг араатан хиренде, айбыга чоруур кандаай Дилги сен? Азы ол Күдериң аалдан безин үнүп албас, айбыланып олурар чалгаа чүве эвес бе?

Д и л г и. Ынча дивенер, хайырааты. Күдөр дег кижээ кижиде кайда боор! Чалча-хөдөлдери чок болгаш чааскаан чай чок амьтан-дыр ийин. Менээ ол бүзүрээр кижиде. Айбылаары дээрге-ле — идегел-дир.

Д а н г ы н а. Кажар-оптуг боорга дедаан. Дилги ышкаш кажар дижирик чоп. Сээң ол Күдериң — сен дег кажар болбааже.

Д и л г и. Кайыын ам! Бүзүрөвөс болзунарза, эдерттип эккеп боор мен.

Д а н г ы н а. Ону чоорул? Оонну бээр эдертпе! Аалынга-ла олурзун.

Д и л г и. Аал-ораны кайда боор, багай чадырлыг, авааңгыр-эрес аңчы кижиде ийин. А ол хирезинде байын канчаар! Арга-арыг кезирип, аңчы-даа дээр арга чок.

Д а н г ы н а (*элдепсинип*). Арга-арыг? Анчы че?

Д и л г и. Ийе, ол дээрге...

Қ а р а т ы-Х а а н (*дилгиге*). Анчыг кылынмайн ол пашты ап алгаш, дүрген-не ырап чор. Паш бузуп кагдың. Паш ор-нунга сээн бажыңнын-даа ажыы чок.

Д и л г и. Ынчанмайн канчаар... Ой, уткан-дыр мен, дээрги хаан. Күдер силернин дензинерни база дилеткен кижн болгай. Чажыргаш чоор боор, бичии акшавыс бар чүве. Ол акшавысты дензилээривис ол-дур ийин.

Қ а р а т ы-Х а а н. Мелегей Дилгини-даа мону. Күдерде кижн санай албас дензилээр хире хөй акша-мөнгүн кайда чүвел?

Д и л г и. Ох, күчүлүг Хаан! Бис беш дүн-хүн иштинде санап келдивис. Ол санаашкындан угааным үнүп калды. Күдер шуут амайланган олур. Дензинер бербээженерге кайын боор, кайын халас ажыглаар деп бис.

Қ а р а т ы-Х а а н. Күдер чеже пуд алдынныг чоор, солунун аа? Хо-хо-хо!... Арта-ла дензилеп хемчээр апарган де! Ха-ха! Хи-хи!...

Д а н г ы н а (*бодалдыг*). Элдевин! Анчы... а ол хиреде акша-мөнгүннүг. Чүнү ынчап элдээртип турар дилги апарды бо! (*Ачазынга*.) Дензини чоор сен ону, ачай, хөөкүйлерге дуза-ла болур ыйнаан, ачыладыпсыңза. Эккеп берейн бе, анчыг-дыр.

Қ а р а т ы-Х а а н (*уруунга*). Ынчал че. (*Дилгиге*.) Дензини ап ал. (*Даңгына деңзизин эккеп бээр*.) Оон башка кижн каттырып, баар кадырар хире-дир сен. Мугулайны сени-даа.

Д и л г и (*пашты алгаш, деңзини эгиннээш*). Четтирдим, хаан, бодум-на эккеп хүлээдир мен. (*Даңгынага*.) Сеткили ак, Дангына кыс, четтиргеним илередийн. Байырлыг.

Д а н г ы н а. Менди чагай. Кээп турунар!

Дилги чоруптар.

(*Бодунга*.) «Кээп турунар!» деп ол чүмүл. (*Арнын дуй туттунупкаш, боданы бээр*.)

Қ а р а т ы-Х а а н. Че, кызым, бис ам өгже кирээли. Сырынга арнын додуга бээр. Арнын дуй тутпа, арын кежи дырыжа бээр. (*Өгже кире бээрлер*.)

Қ а р а н г ы л а а ш к ы н.

18. Чону чоорган.

Т о о л ч у.

Сүлде-ле бо: Дилгижекте
Чүс угаан бары шын боор.
Кончуг нарын керекти-даа
Холга тудуп кирген-не-дир.
Кажар чүвөң канчаар эвес,
Кады чоруп хайгаараалы.

Чырык сцена кырынга кээр. Дилги пажын ийн холдап тудупкаш, деңзизин
лаш кырынга салган, ол-бо азыгларже халып, самнай аарак, онтуу сүргей
ырлагылаар.

Д и л г и.

Арга чурттуг ан-мең, куштар,
Аалдар ишти — албаты чон!
Саржаг, үстен чегдиринер!
«Чажам» дишпейн, дузалаңар!

Ч о н. (Үннер):

Дилгижек-оол, саржаг-үстү
Дилеп алгаш, канчаарың ол?

Д и л г и.

Күдер анчы арт-сын ажар,
Хүнезинге хереглеп тур.

Ч о н.

Камгалакчы эживиске,
Канчап дуза чедирбес бис?
Авыралдыг анчы Күдер
Арт-сын ажыр эки чорзун!

Ш у п т у.

Кым-даа болза хире-шаанче
Хынныыргавайн бериптинер.
Омааш долдур, калгак иштин
Овааландыр салыңар-ла!

Д и л г и.

Эмин эрттир сагыжы ак
Экииргек деп билген-даа мен.
Саржаг, үс ам эндерилди —
Сава-сангам дола берди.

Дилги наш долу саржаан хая кырынга салгаш, деңзизиниң тавактарын ийн холунга туткаш, база-ла дескиндир диленген хевирлиг самнап ырлаар.

Д и л г и.

Хөйү — хөйлең, чону — чоорган,
Хөөкүй мени кээргең көргер.
Алдын, мөңгүн чоостардан
Анчыгзынмайн хайырлаңар!

Ч о н (үннер):

Адыр-адыр, Дилгижек-оол,
Амдажый-ла бербедиң бе?
Алдын-мөңгүн бөлүп алгаш,
Аппарып бээр кижин кымыл?

Д и л г и.

Артык янчаа чажырыптар
Аптарам чок амытан мен.
Акым Күдер даңгынага
Алдын-мөңгүн сунуксап тур.

Ч о н.

Кылаштааштын чоор деп бис,
Кыңгырадыр кажыктаптаал.
Чыпшыр келгеш чоор деп бис,
Шыңгырадыр кажыктаптаал.

Ш у п т у:

Кылаң долу дүшкени дег,
Кыңгырадыр чоостар чагзын!
Чолдуг аңчы Күдеривис
Чорук-херээ чогуу бүтсүн!

Д и л г и (долгандыр).

Сагыжы ак, буянын чон!
Саржаг база чоостар дээш,
Черге чедир мөгейбишаан,
Четтиргеним илередийн!

Дилги мөгейгилээш, пажын база деңзизин алгаш чоруптар.

19. Кажарлаашкын.

Тоолчу.

«Кажары-даа Дилги дег» деп,
Кайын хей-ле чугаалажыр.
Тулган-дыр оо! Эр хей, Дилги!
Туткан херээн чогудар дээш,
Туюлунга чедип-ле көр!

(Аякта шайын чажар.)

Чырык Дилгини эдербишаан, чадырга келир. Дилги олчазын Күдерниң мур-пунга самнавышаан келгеш, салыптар.

Дилги. Манаа үр хөлестеп олурар сен бе? Көрөм бо! Караты-Хаан сенээ чүнү чоруткан-дыр. Мен анаа дилги эвес болдур мен ийин. Кудажы Дилги мен.

Күдер (дилгини кускактавышаан). Мээң шынчы Дилгим! (Кайган.) Саржаг! Чоостар! Кажан-даа мындыг олча көрбээн мен. Караамга безин бүзүревейн-дир мен. Сени моюндурукче хуулдурбааным эки болган-дыр. Күжүгеннер база чордулар. Олар сени мактадылар. Дуза көргүзүп турган болдун. Эр хей! Чүнү күзей-дир сен, дужаа — шуптузун күүседир мен.

Дилги. Ындыг-дыр. Саржагны чиириниң магазы-биле чигеш, тавакка үзе салып алыр бис. Ооң артканын «кара аяк — харыылыг» дижир, сава дүвүн куруглатпайн, Караты-Хаанга сөниээр бис. Ам эң-не чаа чоостарны дензиниң чырыктарынче, тиглеринче кызыктыла. Артканын сөөлүндө чугаалажыр бис.

Караңгылаашкын.

20. Кудалаашкын.

Хааның өңүң эжин чырып кээр. Даңгына даң кырындаң хараның ырлаар:

Даңгына.

Чүгөн чулар шыңгырап,
Чүгүрүктү манады.
Чүлдү-чүрек чымырап,
Чүгле сени манады.

Эзенгилер кыңгырап
Эки-Борам манады.
Эът-ле чүрек сырыннап,
Эжим сени манады.

Чоорту харанмышаан, бараан эскерип каар.

Даңгына. Эзер чүктээн, элик кежи сөөрткөн кижичоруп олур! Шошкуп чоруур-даа ышкаш. Чыраа-саяк чүве бе?

Хаан үнүп кээр.

Караты-Хаан. Чүү деп че? Кижини канчап ээртээр чүвөл? Чүү ындыг аза-четкер аалче чоруп олурары ол?

Даңгына. Аа, демги ол Дилги ышкажыл. Элик кежи дээн чүвем кудуруу, а эзери — пажы биле дензизи-ле-дир.

Караты-Хаан. Аалче сөктүп алган анчыг хейлер, дүрген-не дедир сывырыптар-дыр. Амдажый бээрлер боларың. Аал чаза базарлар.

Дилги көстүп кээр. Пажын, дензинин хаанның баарыңа салгаш, мөгөсө.

Дилги. Күчүлүг хаан! Күдер изиг байырын мөгөйин чедирбишаан, бо белектерни хүлээп алырын диледи.

Караты-Хаан. *(Пашта саржагже, деңзиде чыпшыңган чоостарны өөрүшкүлүг көрбүшаан)*. Ха-ха-ха... Күдер-оол баяа-а-ан-на-дыр, Эр хей!

Дилги. *(Деңзини билбээчеңнеп көрүп)*. Аа! Мында чоостар ызыртына берген чүве ышкажыл, бис көрбээнивис ол-дур. Күдерде акша-мөңгүнүн хөйү — кайнаар-даа чажыраар арга чок чүве-дир ийин. *(Даңгынага)*. Силер дензинерни кирип ап көрүнерем, кызым, Шалбаа кежилдир келген, малгаштыг идик-биле ынаар эртери элчок туру.

Даңгына дензинин киире бээр. Хаан өөрүп, дерин чодуп турар.

(Дилги карактарын бижииргей дуглагылап). Ой, күчүлүг хаан, ыятканымны чүү дээр боор. Ол...

Караты-Хаан. Чүү ыянчыг чүве-дир? Ыядыр хире ындыг...

Дилги. Ыянчыг-даа болза ам канчаар, чугаалаар бооп тур мен ийин. Черле ынчаш, элчогун аа! Мен... мен анаа дилги эвес — кудажы дилги мен...

Караты-Хаан. Бокта! Меңээ таарышкы дег бир-ле кижичи эскерип кагдың бе?

Дилги. Амдызында чок ийин. А бир эвес херек болза, чүге чогуруп болбас деп. Шыдаптарым херек-тир. Бо удаада, бистин... шуптувустун өнүүвүс — Күдер силернин дың кара чангыс уруунар — кайгамчыктыг Даңгынаны силерден диледи... Оон чаражын көргөш, сөглевейн барып шыдавадым. Ынчангаш ону айтырып...

К а р а т ы-Х а а н (*кышкырып*). Ол сөглээн сөзүң дээш, бажыңны доп-дораан кескеш, кудуруунга кожуп каар мен, кудурууну үзе тырткаш, мойнунга баглап каар деп дужаар мен! Э-эй!

Т о о л ч у.

бачыттыг сөс этпеди чоп?!
бак-ла чүве — ынай түрзун!
Килецневейн көрүнер, Хаан,
Кижиге эвес, Дилги-дир ийин...

Даңгына эжиктен бакылап кээр.

Даңгына. Чүү болду, чүге алгыра бердин, ачай?
К а р а т ы-Х а а н. Дедир кир, оода-ла сен дыңнава! Маңаа турбайн, дедир ынай кир дидир мен!
Даңгына. Ындыг-дыр, көзүлбейн дыңнап турайн.
(*Кире бээр.*)

Д и л г и. Ат-сурагылыг хаан! Кезээ шагда койгун ышкаш — ак чор, хой ышкаш — семис бол, чүс хар чуртта, чүгүрүк аьдың-биле казыргы-хатка чет. Туралааныңны-ла ада! Кайгамчык кызынар дээш, хамык хемнерни, хайыралыг кара черни-даа сунза — хомудал чок-тур. Хамык эт-сеп, эртинени ышкынмайн көрүнер, хаан. Хомуданчыг-даа, когаранчыг-даа-дыр.

К а р а т ы-Х а а н (*чавырлып*). Күдээм болур дизе — Күдер менээ муң ак хойну, үш чүс шилги буганы, ийи чүс кара сарлыгы, чаңгыс мөгөнниг чүс тевени ойладып эккеп берзин, оон ынай чүс киш кежин суй белекке сунзун!

Д и л г и. Ой, күчүлүг хаан, ол-даа эвээш-тир, эвээш. Күдерде мал-маганның, динң, киш кежиниң сан-түнү-даа санаттынмас болгай. Хөйну адап көр. Чаңгыс-ла чүүлден сестип тур мен. Кодан сүрүүвүстү силерниинче ойладып кел чорувуста, хемниң көвүрүү бусту бербес ирги бе?

К а р а т ы-Х а а н. Ол көвүрүглөп мээн хамык мал-маганым, ара-албатым, аг-шериим безин кежип турар чүве. Ол дугайын сагыш салба!

Д и л г и. Ындыг-дыр! Амыр-менди туруп көрүнер! Чедд хонгаш бисти уткуп алыр силер, ол хуусаа бетинде көвүрүгже кымны-даа чагатпанар.

Далаштыг чоруптар. Даңгына үнүп кээр.

Д а н г ы н а. Чүнү чулчуруп кааптын, ачай? Амы-тыным камгалаан аңчы төлден аңгы, кымга-даа барбас дээнимни база катап сагындырайн.

Қ а р а т ы - Х а а н. Күдер база аңчы кижидир. Арта-ла бай-шыырак. Черле ынчаш, манаа олура кырыыр эвес сен, кызым.

Д а н г ы н а. Күзелім — күштүг. Ыяап-ла ону тып алып мен.

Қ а р а т ы - Х а а н. Күдерниң күжүн көрээл. Оон соонда, ол-бо дептер аас-сөстү мен билгей мен аан. Ол-ла! Амдызында — ачаң мени чардыктырба.

Қ а р а н г ы л а а ш к ы н.

21. Көвүрүг.

Чырык көвүрүгнү чырыда бээр. Дилги, Күжүгеннер, Дуруяа сүмөлөшкөн, бир-ле чүве дугайында дугурушкан сүлчөөлөшкөн турарлар. Оон чир-шоң дүжүп каттыржырлар.

Б и р г и К ү ж ү г е н. Хамык күжүгеннеримниң дөгөрезин чыып ээкээр мен. Олар шуптузу эрикке турупкаш, хемче хөп-пээнчигеш-сигеннерни октап эгелээрлер. А Хаан көөрге, чалгыларда хойлар дег, кылдыр көстүр болгай.

Д у р у я а. Ынчанмайн канчаар. А бистер кудай-дээрден кускуннажып, алгыржып эгелээр бис. Алгы-кышкы, дааш-шим-мээнден амдыы Хаанынарның кулаа уюкталбас чүве бе?! Дүвүр-ээзинден — дүлейлээй!

И й и г и К ү ж ү г е н. Бир эвес бистер — шуптувус эрикке кээр болзувусса — көшкөн булут дег, хөй мал-маган ышкаш көзүлгей бис. Сыйтылады-сайтылады сыгыржырывыска Караты-Хаан дээр каржы хаанынар ылап-ла дүлейлээр. Аймап каар!

Д и л г и. Ынчангаш харын ындыг бодал-биле силерни чыгганым ол-дур. Мээң бодалымны шын билип алган-дыр силер, өннүктер. Сагыш-сеткиливис — чаңгыс болду. Ам ажылдап кириптээлинер, эш-өөр! А сен, Дуруяа, улус чоруп олурбазын, дээрден хайгаарап тур.

Д у р у я а.

Кур-рук, кур-рук! Хайгаараарыңга белең мен!

Т о о л ч у.

Мени чүгө уттуптулар?

Мен-даа база белең мен ийин.

(Залче)

Амдызында силер оргар,
А оон бошка билдине бээр.

(Ажылдап кирбишаан.)
Берге-берге чүлөр бар-дыр?
Менээ дүргөн тутсуптуңар!

Дуруяа ужа аарак бедик хая кырынга үнүң, дедир кээп дузалажып, танцы-сам тей чоруп турар. Шупту көвүрүгнүң чыраа куржагларын үзе хемириң, өргөннөрин туруп, ырлашпышаан ажылдап эгелээрлер.

Б и р г и К ү ж ү г е н.
Чинге чыраа көвүрүгнү
Чидиг дижим хирээлезин.
Дужаг, куржаг, белдирлерни
Тура тыртып хозадып каайн.

И й и г и К ү ж ү г е н.
Аргып кылган көвүрүгнү
Аксы, дижим хирээлезин.
Адагаштын, багананын
Адаан чире казып кааптайн.

Д у р у я а.
Делгемнерни
Дээрден көрдүм.
Кур-рук, кур-рук!
Кым-даа чогул!

Д и л г и.
Даглар чурттуг анчы Акым
Дангынанын душтуу болзун.
Кудазынга өөрүп самнап,
Кудуруумну чайгылаай мен.

Т о о л ч у (залче).
Куда-дойга бистер чүге,
Куруг үнөр улус деп бис?
Анчы Күдер бистерни
Албан чалап алгай-ла.

К а р а н г ы л а а ш к ы н.

22. Дөгөрнig.

Чырык — чадырга кээр. Дилги эгиш-тыныш-биле келгеш, Күдерниң чанынга олура дүжер.

Күдер. Чеди хонук иштинде каяа чордун? Бо канчап барганың ол? Қандыг айыыл таварышты?

Дилги. Сээн... сээн херээн чоғудуп чордум. Бүгү чүве бүткен. Дүрген, дүрген! Кайгамчык кыс сени манай берди.

Күдер. Кайда? Қым?

Дилги. Дүргеде! Хамык улус манай берди.

Күдер. Қымнар, дээрин ол?

Дилги. Бистиң өөрүвүс — Күжүгеннер, Дуруяалар болгаш оон-даа өскелер. Олар шупту ында, Сени манап турлар. Озалдаар болзунза — ат болган бис. Дүргедеп, далажып көр!

Чоруптарлар. Чырык оларны эдерип чоруур.
Орук ырын ырлаар.

Күдер.

Оптуг өннүк, Дилгижек,
Орук баштап челип ор.
Даңгына кыс манады.
Даглыг кокпа херилбе.

Қараты-Хаан өргээзи
Кажан көстүп келирил?
Херелденген Даңгына
Хедерленмес ирги бе?

(Көвүрүггө келирлер.)

Тоолчу *(залче)*.

Алгырышпайн көрүнер!
Ажырбас ийин, ажырбас.
Чоғум канчаар төнерин
Чоорту билип алгай бис.

Күдер.

Кудажы ан, Дилгижек,
Кудуруунну чайбайн көр.
Чинге чыраа көвүрүг
Чиндиш кынныр чадавас.

23. Айыыл.

Дилги (*кускуннагылаар*). Э-ээй! Орук, орук! Тевелерге орук чайланаар. Бугалар кел чор, кедээрленер, кедээрленер! Ара-албаты чон! Ээй, хойларны хүлээп алыңар!

Күдер көвүрүгге базары билек, көвүрүг буступ кээп дүжер. Күдер эрикче көзүлбейн баар. Дүвүрээзин хөгжүмү. Алты-кышкы.

Оой, оой! Халап-айыыл диргелди! Хамык мал-маган кырылды, киштер кезин шүүренер! Албаты чон, аг-шериг, дузалаңар! Ой, ой, оода-ла Күдерни камгалап ап көрүнер, дузалажыңар, дузалажыңар! Хаанның күдээзин камгалаңар!

Караты-Хаан биле Даңгына маннажып кээр.

Хай-халап болду, хайырааты! Хамык мал, эт-сеп, хайыраан кештер... (*Ыглагылаар*.)

Караты-Хаан. Халак-ла халак! Хайыраан өнчүнү! Қанчап ышкыңар бис, харааданчың! (*Эриктен шураар дей бээр. Дилги биле Даңгына ону сегирип алырлар*.)

Дилги. Бак-ла чүве ыңай турзун. Оода-ла силер озал-ондакче чүктүвейн көрүнер, хаан хайырааты. Мал-маган, эт-сеп — бажы-биле-даа баргаян, силер-ле дириг артып көрүнер!

Караты-Хаан. Қанчап ынчаар ядараар чүвел, кончуг кызыл шулбус! Чүнү дөмей эдип, кудурууң чайып турарың ол?

Дилги. Күдээнер — Күдер-ле дириг үнзе ажырбас, хаан.

Караты-Хаан. Эт-сеп, эртине-байлак чок күдээниң ажыы чүл? Ходугур куруг Күдерни — хоютку кылыр мен бе? Че, кызым, чанаалы. Өнчү чок өөдежокпайны чоор ону, чоруу-лу. Бачыттыг хейлерниң уламыңдан багай атка кирер-дир бис. Дүрген чанаал!

Даңгына. Арат-чонга, Алтай-Тандыга адым үнери ол-дур! Бужарың. Салымыңны кончуун ыңай! (*Ыглай бээр*.)

Дилги. Оожурганар. Буруу — менде.

Даңгына. Сенде болбайн! Сээң хамык үүлгедииңни өршээвес бис.

Караты-Хаан. Өлүрер мен, кызыл шулбус! Хылыжым-ны эккелинер, бо-ла черге мойнун үзе шаавыттайн!

Дилги. Қанчаарың-даа боттарыңар болгаап көргер. Ынак акым — Күдерни дээш, ынчалдыр-ла кызып чорааш, өлгей мен аан. (*Ыглагылааш, хойнундан торгу аржылычыгажын ужулгааш, караан чода бээр*.)

Д а н г ы н а. Аржыылчыгаш? Мээни-дир, бээр эккел!
Кайыын алдын?

Д и л г и. Өршээп көргөр, берип черле шыдавас мен. Экер-эрес Күдерниң эн-не үнелиг, кара чангыс кадагалыг эди чүве. Хай бооп, канчап караам чажын чодувутум.

Д а н г ы н а. (Аржыылчыгашты ушта соккаш.) Ылап-ла мээни-дир. Қалган авам аргып сиилбээн аржыылчыгажы ыш-кажыл, ачай.

Қ а р а т ы - Х а а н. Танып тур мен.

Д и л г и. Ээзинге эгидер дээн эт чүве, дедир менче эгидер.

Д а н г ы н а. Ээзи мен мен! (Бодунга.) Энерелдиг, эргим кижим — Күдер ол-дур. Күжүр ачай, сурап чораан маадыр күдээң — сугда дүшкен Күдер ол-дур. Кара чангыс кызың душтуун камгалап көр. Дээди дилээм болзун, ачай, дузан көргүс! Кайда бардың, хандыкшааным!? (Эрикче дап бээр.)

Қ а р а т ы - Х а а н. Күзелиңни күүседир, мен чассыг кызым! Оожурга, эмин эрттир эриктиве чоокшулава. Албаты-чон, күдээм — Күдерни дүрген камгалаңар!

Д и л г и. Мал-маганны, кештерни база шүүреңер.

Қ а р а т ы - Х а а н. Мал-маган, кештер деп чүнүл, кончуг шулбус! Хүндүлүг күдээм — Күдер ат бооп тур ышкажыл. Аг-шериг, ара-албаты дүрген куду шапкылажыңар! Күдерни — күдээмни камгалаңар! Дүргеденер! Дүрген! (Уруунга.) Оон соонче халыыр деп бодава, оожурга, орталан, уруум. Дөмей-ле дозуп эккээрлер. Эрикче чоокшулава. Айыылды! Кедээр тур!

Эрикче харап турарлар.

Д и л г и. Экизин, экизин — дозуп алдылар! Аа, халак, чованчың, хамык хеви чок ышкажыл! Қанчаарыл, чоорул?! Ыянчың!

Қ а р а т ы - Х а а н. Чүү ыянчыг-дыр! Ытташпаңар! Айыыл-халап болуп турда, алгыржып чүңерил?! Чүдек-бужар деп чүңер чүвөл, мелегейлер?! Амы-тынның-ла артса ажырбас. Қижиг амытан чанагаш төрүттүңер чоор. Ында чүнүң багы барыл?! Мээң чуузамда артык хептер эңдерик, ону кедириптер бис. Дүрген барып эккелиңер харын!

Д и л г и. Хаан катынга канчап чанагаш көстүр боор, кашпагайым аайлыг эвес мен чуузаже чүгүргеш, идик-хептен Күдерге чедирип берейн. (Маңнап чоруптар).

Қ а р а т ы - Х а а н. Ээ че, чүү дээр! Хөделдерим-даа угаангыр-ла-дыр ийин, Дилгини-даа мурнай идик-хепти чедире бердилер ышкажыл. Чылан-Маңгысты баскан ат-сураглыг

маадыр, арат-чон, ан-менниң амырадыкчызы — ам мээң күдээм. Күчү-күжүм улам быжыксын!

Даңгына. Ачай, кортканымдан ам-даа сирилеп тур мен. Айбыл-ондак бооп, кемдеп-кергевээн боор аа, ачай?

Караты-Хаан. Дүвүреве, кызым. Бүгү чүве эки болур хире-дир, хептерни кедип эгеледи көрдаан. Ол. Эрикче көдүр-лүп үнүптү. Эрес-кашпагайын көрбөс бө.

Даңгына. Базып олуар бараанын безин көрдаан, ачай, эът-ханныг, экер-эрес, чараш-чалыы ышкажыл. Ылап-ла ол-дур! Экер-эрес маадырым! Танып тур мен. Амы-тыным алык-чызы!

Караты-Хаан. Күштүг-шыырак, хүлөр дег шырайлыг, Күдөр ышкаш күдээ тывылбас деп бүзүредим. Азыраан малы, эт-севинден когараан, амы-тынын оскунар часкан экер-эрес душтукка сени бээр болган-дыр мен ийин, кызым. Оюн оя, чигин чире, азыраан малдыг, ажы-төлдүг чурттап, ак-көк Алтай-Саян, ачылыг Тандывысты аал-оран кылыр силер.

Хүлүмзүрөөн шырайлыг, Күдөр күчүлүг маадыр ышкаш кетгинипкен, эриктен үнүп келгеш, хаанга база Даңгынага күдүк базып бараалгаар. Дилги база мөгейгилээр. Хаан уруу биле Күдөрниң холдарын туттунуштургаш, бурун-гаар чедип үндүрүп келир.

Ак-көк оран! Албаты чон! Хөрек-чүрек хөглөп келир хөг-жүм ырдан эгеленер! Кудадойнуң самын самнап, курай ырлыг хөглээлинер! Алтай, Саянның ары, өвүр эдектери, айдың чырык өртемчейниң ара-албатызы, ажы-төлүмнү алгап, хөглезиннер, ырлазыннар!

24. Хөглел-найыр.

Байырлал музыказы, хөглээшкин. Ыры-сам. Шииниң бүгү киржикчилериниң танцызы, оларның онзагай мөгейиглери.

С ө ө л г ү т ү н н е л ы р ы :

Эптиг-демниг чуртталга,
Эчис-быжыг сорулга —
Найыр-байыр хөгжүм ыры,
Найыралдын хөглел самы.

Ынчангаштын ырлыг бис. } Ийи катар.
Ынчангаштын самыг бис.

Хаан.

Ха-ха, ха-ха!
Караты бол,
Каттырынчыг
Хаан-на мен.

Дилги.

Куда-дойнун
Кудуруктуг
Баштыңы мен,
Байырлаңар!

Бирги Күжүген.
Сыйт-сыйт, сыйт-сыйт!
Сыгыт-ырдан
Сагыш хандыр
Салып тургар!

Ийиги Күжүген.
Сайт-сайт, сайт-сайт!
Чараш хөгжүм
Шайлалгага
Чангыланзын!

Дуруяа.

Кур-рук, кур-рук!
Курай ырлар
Куда-дойга
Куттулзун-на!

Күдер.

Ынакшылдын.

Даңгына.

Ындынындан.

(Иелээн кады)

Амыдырал
Алдаржып тур.

Шупту.

Эптиг-демниг чуртталга,
Эчис-быжыг сорулга —

Найыр-байыр хөгжүм, ыры.
Найыралдың хөглөл самы.

Ынчангаштын ырлыг бис. } *Ийи катан.*
Ынчангаштын самныг бис. }

Шииниң бүгү киржикчилериниң көрүкчүлерге мөгейи.

Т о о л ч у (*артистерже айыткаш*),

Олар ынчаар омак-хөглүг,
Оюн оя, чигин чире
Оолдуг-кыстыг, амыр-менди
Олчаан чурттап чоруй барды.

(*Көрүкчүлерге*)

Тоолум мынчаар доозулду,
Доозаңарга мөгейип каайн.
Чаа тоолдар кажан боор че?
Чарлаптар мен, ажы-төлүм.
Байырлашкаш чоор ийик мен,
База дагын душчу бээр бис.

К ө ж е г е .

Шүлүктөр, шүлүглөлдөр

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

Тээлиниң тергийн кызы

«Мээн харым — 20...

Мен ынакшып-даа көрбээн мен, меңээ эр кижиде дегбээн. Келир үдеги өөм ээзинге сагыш-сеткил-даа, мага-бот-даа талазы-биле «арыг» баарын бодап чоруур мен...»

Хертек, Тээли суур».

Хүнчүгөшсиг Хертек, сенээ
Амырааштын, өөрээштин,
Күнзегештин шүлүүнде дег,
Ажык чагаа бижип ор мен.

Чүрээмге чоок аныяк кыс,
Чүгле Тээли суурнуң эвес,
Бүгүдеге найыралдыг
Бүгү Тыва уруу-дур сен.

Чээрби туржук, он сес харга
Четпейн чыда кадай апаар,
Сарыылы чок херээженге
Сарыг-оол дег хомудаар мен.

Хертектерниң хертеш кызын
Келин кылып алган болза!
«Хүлге-чамга» борашпааны
Күжүр бодум олчаангы-дыр.

Ойтулааштап, аьтка халдып,
Ойнап, хөглөп өссүмзе-даа,
Кыставас дээш өөрүмге
Кыжыртып-даа чорааным шын.

«Арыг» кижиге чоргаар чүве,
Арын-нүүрү хостуг чоруур.
Херектигде, херек чокта
Хере тепкен будун тыртпас.

Аксы-сөзүм берип тур мен,
Аван, ачаң чөпшээресе,
Уруум кылдыр бижидип аайн,
Удурланмас боор сен, кызым.

Ындыг чараш, сен дег, кыстың
Ынакшылы ырак эвес.
Күдээ оолду хүлүрт кылдыр
«Хүлүп» алыр хүнүң келир.

Төрүң алган уруумну дег,
Төлөспүр бай өглөп аар мен.
Сарыг баштыг чаштарыңны
«Сакманщиктеп» өстүрөр мен.

Аван, ачаң мен дег эвес,
Амдызыңда аныяк боор.
Кырган-дижең ирей менээ
Кызын кайын азырадыр.

Ынчалза-даа, Тээли кызы,
Ырак черде кырган кижиге
Ынчаар човап олураң деп,
Ында-хаая бодап көөр сен.

Өрө

Тыва дылым чырык черге
Тыңныг артып калганы дээш,
Бөгүн сенээ, Саян тайгам,
Бөргүм уштуп чалбардым.

Бедик сының эвес болза,
Белде малым сыгыгааны дег,
Чонум дылы база ыңчаар
Чолдайып каар турган боор оң.

Ырым болган, ыым болган
Ынак дылым камгалаан дээш,

Өскен-төрээн даам, сенээ
Өре-ширем бажым ашкан.

Тыва дылым чурттазын дээш,
Дываажан-даа бодаваан сен.
Херимнелдир, кажааландыр
Хере тепкеш чыдыпкан сен.

Өрелиг хей секперевес,
Өтпектээн хой семиривес.
Шүүделинни, күжүр тайгам,
Чүнүн-биле дуглап бээр мен?

Хайыралыг даам, сенче
Хайлыг куржаг кыжанып тур —
Демир-орук оштап алган
Дээрде Бурган девидээн ор.

Ынчап барза, Саян сыным,
Ынчан өрөм сактып кээр мен.
Демир-орук мурнун доора
Теве ышкаш чыдыптар мен.

Хоочуннар

«Хоочун коктуг, хола кактыг» —
Хоор чонум чугаалап каан.
Анаа чораан арат кижиги
Анаа чүнү немептер боор.

Хоочуннар көвүдээн дээш,
Хомудаваас кижиги-дир мен.
Төлөптиглер арбыдазын,
Төрээн чуртум амыразын.

Солуннарга каш сөс үнер —
Соодааннар кым-даа эвес,
Таптаашкынгга таалап чораан
Даргаларның бирээзи боор.

Сактышкыннар үглөп чиген
Сайыыргак ном үнүп келир.
Дүжүметсиг чагырганың
Дүжүлгезин мактаан болур.

Бюрократ чорааннарның
Бүзүрелдиг «номналы» бо:
Пенсияже үнген соонда
Белен ажыл — чогаал, эртем.

Чолаачылар долгап билир,
Чогаалчылар шелип билир.
Бензин, саазын бар-ла болза,
Бергезинер ында чүү боор.

Романнар, тоожулар,
Ыры, шүлүк, демдеглелдер,
Сывыртаан шар өтпээ ышкаш,
Сыыладыр төктүп тургай.

Эртемдээн ат мырай амыр,
Эзертээн аът ышкажыл ол.
Адак дээрге кандидаттын
Аргамчылап албас чөөве.

Улустарга, анаа көөрдө,
Урук баглаар чалгааранчыг.
Кижилерге, анаа көөрдө,
Кижен баглаар чалгааранчыг.

Мынчал кээрге, ындыгларның
Мырыңай-ла «кады» кошкаан,
Хоочуннар «аарыындан»
Хоочурай-даа берген ышкаш.

Көдээ чонну магадаар мен.
Көөргеттинмес, хөөревес.
Хойга, малга кырааштын-даа,
Хоочун бис деп хоолургавас.

Ажылчыннар база ындыг,
Адааргаар мен, амыраар мен.
Хоочун бис деп холун чайып
Хоочун бис деп хоолургавас.

Хоорайда-даа, көдээде-даа
Хоочуннар кончуг көвей.
Ээлдек болгаш, эптиг болгаш,
Эвек-чыпшык олуларлар.

Оорлар безин шыдай бис деп,
Ойда-кайда сөстөр этпес.
Болардан-даа орайтаарга,
Болур чоор бе, хоочуннар.

Мен-даа база шору-ла мен,
Медалым-даа хойнумда бар.
Ынчалза-даа бодумну чер
Ынчаар адай албас-тыр мен.

Хажызындан хамаан эвес,
Қанчалдыр-даа мактап тургай.
Аза чедип турган эвес,
Азы бодум багым ыйнаан.

Чагаа

Артык ынааң ачызында
Ааслиге өстүм, ачай.
Ада сөзү ашпас черде
Амыр-менди чурттап чор мен.

Изиг ынааң ачызында
Индириатка өстүм, ачай.
Ие сөзүн ишпес черде
Ики менди чурттап чор мен.

Найыралдыг чагаа бижип,
Надоел-даа болган боор мен.
Тыва черже шилчип аарын
Дыка күзеп чоруур-дур мен.

Чаңчылыңар чаагайын
Сагып чор мен, авай, ачай.
Ырак черде — улуг аалда
Ызыр кижиге —

Оглуңар шын.

Чараш аттыг чалыы кыстар

Эге сөс

Ады чараш, боду чараш,
Артында-ла демей-демей,
Каттырацнап чацнажып кээр
Кандыг кыстар бисте чок дээр,
Эх, кайгамчыктыг чүве-дийин.

Кижичүрээ чүс-даа болза,
Кижичүс-даа болза,
Кайызынга ынакшыырын
Канчангаш-даа чадажыр сен,
Эх, кара хинчек чүве дийин.

Саяна

Саяналар Тывада хөй,
Санын четче билбес-тир мен.
Сактырымга, Саян танды
Чайгаар бүткен чечээ дег-дир.

Чечек өнү ангы-даа бол,
Черле бири чараш болур.
Саяналар чеже-даа бол,
Чаңгызынга ынак-тыр мен.

Саяна, Саяна,
Салым-чолум доннаштырып,
Сагыш ышкаш чурттаза дээш
Чалбарбышаан, чүдүп чор мен.

Чаңгыс катап төрүттүнер
Чаяаттыңган назынымда
Чүгле сени шилип алгаш
Чүглүг куш дег болу бердим.

Өрт дег кыпкан ынакшылым
Өжүрбезиң дилеп тур мен.
Өлчей-кежик — чүрээң одун
Өршээл кылдыр хайырлап көр.

Саяна, Саяна,
Салым-чолум доңнаштырып,
Сагыш ышкаш чурттаза дээш
Чалбарбышаан, чүдүп чор мен.

Урана

Урана-ла, Урана дээр
Уругларның хөйүн канчаар!
Улуг, биче кымны чок дээр,
Угбазы бар, дунмазы бар.

Чогаал бижип, чорук кылып,
Чонум кезип чоруптар мен.
Чечек сунар Урана бар,
Чемин салыр Урана бар.

Чангыс көргөш, чарашсынып,
Чанын чаптап, сорук кирип,
Бодалымга одуруглар
Боду чайгаар кирип келир.

Чүрээм хөөрөп, эрим хайнып,
Шүлүктерим номчуй бээр мен.
Таалап дыңнаар Урана бар,
Дадагалзаар Урана бар.

Четпес черим ховар болгаш,
Черле кымга душпадым дээр.
Чечен сөзүм четчир болгаш,
Чеже кысты биживээн дээр.

Чогум мени билзин дээштин
Шоода бээр мен, дузай бээр мен.
Каттыра бээр Урана бар,
Хаайга какпас Урана бар.

Чаяна

Чаңгыс катап дужуп келгөш
Чайгаар ынак апаржык бис.
Частып үнген чечектер чыып,
Чайлаг-Хемче базыпчык бис.

Ындыг але, Чаяна,
Ынак эжим Чаяна?

Боттарывыс ылап билчип,
Бодалывыс каттыштырып,
Чажыт чокка ынакшыжып,
Чарылбастай бержик бис чоп.

Ындыг але, Чаяна,
Ынак эжим Чаяна?

Алыс быжыг чуртталганын
Аар чүгүн аргашпышаан,
Ажы-төлдүг, ажил-ишчи,
Аас-кежинин көрүп чор бис.

Ындыг але, Чаяна,
Ынак эжим Чаяна?

Чойгана

Кадыр сыннар сыргаланган
Кара-ногаан өңүн салбас
Чойган-биле адың атташ
Чок дээн кыс сен, Чойгана.

Эмзиг-домзуг бүдүш сиңген,
Эрте шагдан ырга кирген
Чойган ышкаш хөнү сынның
Чоргаар кыс сен, Чойгана.

Арыг агаар айдызанган,
Аяс хүнге дөгеленген
Чойган ышкаш хостуг өскөн
Чолдуг кыс сен, Чойгана.

Каржы холдар дээй албас,
Кара сагыш семей албас
Чойган-биле дөмей-дир сен,
Чоннуң кызы Чойгана.

Чечена

Аксы байбан, үен-даян,
Адыыргакпай оолдар-биле
Душчуп келгеш, кагжы берзе,
Тулдур сөглөп, ыяттырар —
Чечен сөстүг, чидиг дылдыг
Чечена, Чечена.

Арагачы, содаазырак,
Ажыл кылбас чалгааларны
Одай берзе, бактай берзе,
От-көс-биле дөмей апаар —
Чечен сөстүг, чидиг дылдыг
Чечена, Чечена.

Эрестерни, кежээлерни,
Эриг баарлыг үелерин
Мактай берзе, ырлай берзе,
Маргышкы дег кижиге турбас —
Чечен сөстүг, чидиг дылдыг
Чечена, Чечена.

Аяна

Оол:

Аянаны тыппайн чор мен.
Айтып берип көрүнерем?
Ала-дайны мундурупкаш
Аян-чорук кылгаш келийн.

Кыстар:

Бертинерде Аяна-дыр,
Мени база Аяна дээр.
Чажыт-чажыт, атташ-атташ
Чалыылар бис, кайывыс-тыр?

Оол:

Чүүлдештир кетгинипкен
Чү деп кончуг дөмей силер?
Кайыңарны көргенимни
Карак соглур, чадап кагдым.

Кыстар:

Чеди чүзүн чөлээш эвес,
Четчип өскөн кыстар-дыр бис.
Чараш мени танываस्ताан
Чаржынчыынны, күжүр акый.

Оол:

Буян-кежим тыпайн барган
Мугулайым миннип тур мен.
Бурган өршээ, кайызы сен,
Мурнундува үнүп келем?

Кыстар:

Бурган адап, өршээл дилеп,
Муңчулбанар, тенивенер!
Мени танып албааныңда
Менди-чаагай, дилен-дилен!

Түңнел сөс:

Чүдүлгөсүн ажыр баспас,
Чүрөктерин чашканнапас,
Чүдөк чаң чок, кымдан топтуг,
Чүүлдеш кыстар кандыг-дыр че?

Чашкы хевээр, чүдөн арыг,
Чараш кыстар ынакшылын
Чаалап алыр, төлөп, шынчы
Чалты оолдар, кайда силер?!

Александр ДАРЖАЙ

* * *

Тыва малчын тоол, төөгү
Дыңнаарыңга таан ынак.
Чугаа-соотту үзе кирбес,
Шуугаар туржук, шимчеш дивес.

Дөрде саадаан тоолчу кижиги
Төндүрбээнде кым-даа турбас.
«Шыяан ам!» деп, хей-аът кинрип,
Чыылган улус йөрөөл салыр.

Бистер ышкаш борбак баштыг улус-ла-дыр,
Бисти ышкаш аьды хоюп, ужуп кааптар —
Бир-ле хүндүс кызыл-душтап чоруй баарлар.

Өлгөн соонда борбак бажын кованнадыр,
«Өштүг хей!» деп багын сурап, үвүн чиндип,
Өжээн негээн чүве ышкаш үен баар бис.

Амдызында Горбачев-даа мерген-не,
Амдызында Ельцин-даа тергиин-не!..
Алызында кымнар апаар!.. Тывызык-тыр..
«Тергиин,
 мерген,
 шылгараңгай,
 угаанныг!» деп,
Дээди эрге тутканнарны бурганчыды
Дээрже үндүр мактавышаан хевээр бис.

Диске дүжүп диледим

Тываларга
 Саян, Танды шынаалары
Дыкпыш-кызаа —
 сыңмарлажыр апарган бе?
Чамбы-диптиң боду безин бистерге
Чаңгыс өгнүң орну дег,
 азарганчыг,
Адыш оюу хемчээл ышкаш,
 болган чоор бе?
Бузут биле Буян ийи —
 кезээ акташ,
Бурун шагдан
 чергелештир чоруп келген.
Ынчалза-даа
 тиваларның салымынга
Ырмасынчыг
 амгы өй дег,
 үе турбаан.
Аза четкер тавараан бе?
 Чүү болган?..
Хыйыр-кылчаң
 бугалар дег,
 хербектешкен..

Ыракта — ыят-чок,
чоокка — шоот чок,
Холдун беш салаазы дег,
хүндүлүг,
Хостуг,
бир демниг
чоргаар болур бис,
тивалар!
«Чогушпанар,
кырышпаңар!
Чодам эъдин кезип бээр мен!»—
Чонумнун бо мерген сөзүн
бөгүн айтып,
Чалбарып,
диске дүжүп,
диледим.

* * *

Сербээ эзирик сааттыг кыс
«Ак кууже»¹ эрлер-биле
Бар-ла турган күжү-биле
иткилежип кире берди.
Бажы аарып чүдээнинден
чуларланган калдар арны
Селгек-ыжык көзүлдү ийин.
Удаваанда холдарында
Ийи шилди тудуп алган,
эң-не ховар, тывылбас
Импорт бараан алган чүве дег,
карактары оду чайнап,
Хертеш сынын чазай аарак,
туттунган дег, базывытты.
Херээжен оон тура дүштү —
борбак иштин туда каапты,
Хинде тудуш боттанган төл
тепкиленип дырбаш дээн боор.
Ол база-ла авазы дег,
билбестедир ижип хонган,
Ондал-остап, чүдерексеп,
шапкыланып чыдыр-даа боор.

¹ «Ак куу» — Кызылда арага сады.

О, салымының коргунчуун аар!
Чырык көрбейн чыда-ла,
Иезиниң аазын эммейн,
араганы четтирип,
Кижиге болур хонуунга дээр
четче-бүрүн боттангыже
Хилинчектиг үүле тып,
човулаңны көре берген...
Ийи холда водка туткан
иштиг кижиге азыг черже
Илдиккен дег, тендицейнип,
ажытталып кире берди.

* * *

Қарактарым шимдинип,
шылап-могап турупсумза,
Харлыг-даа бол, шалыңныг бол,
шөлге кезек чыдыптар мен.
Өскен черим хыраа, шыгы
өзээмге кирип доңурза-даа,
«Өлдүм-читтим, халак ой!» деп,
хилегим төп, кышкырбас мен.
Қарактары соок дош дег,
баары доң кижилерниң
Қаас шиник шуглак-дөжөө
чежемейниң чылыг-даа бол,
Харыг шөлде дүвүленген
ажыг-хаттан дора чыгы
Ооргамны ойбаңнадыр,
дидиредир хаарып келир.

Николай КУУЛАР

Аккыр булут

Анаа-ла бир черни куржай салдап чоруур
Аккыр, бөкпек булутта хөй чажыт-ла бар.
Амыр-шөлөөн, дыжын хараан аянчы бе,

Азы мөңгө, аай-баш чок тояшкынче
Албадаткан көккүр кудай каңмылы бе?

Булуттардан бедик ужуп чораан мен деп
Мугулайзыг бодалдарым арлы берген:
Үүленер утказын тып чадашкан бол,
Үненерни угаап билип шыдавас бол,
Үргүлчү-ле менден өрү, бедик силер.

Кижилерниң дөвүн куду чивенешкен
Хилинчектиг, айтыртынган карактары
Аккыр булут «ажыы-даа чок» каазын көргөш,
Албыгышкын, аңгадаашкын, аймааралдан
Адырлыры — ылап чажыт эвес деппе?

Авыралдыг дүдүскектин чүглүг ыры,
Адак сөөлгү тыныштарның бодаралы —
Аккыр булут бодалдарым сорунзалааш,
Демин чаа-ла куспактаан даан каггаш барды,
Делегейни дескинер дээш далажыпты.

Карактар

Сүзүглелим болу берген карактар,
Чүгө мени тоовайн барып, читтинер?
Өршээлинер аажок манап чорумда,
Өштүг ышкаш, каяа хона бердиңер?

Хайым чоннуң мөөңнелгени белдирге,
Каржып-солчуп, эедерээни ээр черге
Астыккаштың, силер-биле чарылдым,
Аймап-дүвүрөп, диленгештиң тыппадым.

Чалы шаамның карактаткан сүлдези
«Чазыг кылба, чолуң бо» деп чорда-ла,
Салымымны соора шиглээш, бойлаттым.
Сагыжым оон саргып чору, карактар.

Бачыт-хайга борашпа дээн кыйгы дег,
Базым санай чангыланмайн бардыңар.
Буруулугдан чөгөнгөн деп бодапкаш,
Мунгаралым дойлуп чору, карактар.

Арыг-шынчы, чазык, топтуг силерге
Ам бир катап чырык черге душсумза.
Сеткилимге буян болган кыйгы дээш,
Четтирдим деп күзел хандыр мөгейзе,

Авыяастың хоомай, хоозун сөзү-даа,
Адааргактың хоран холаан сөңү-даа
Уттувут деп куюктургаш, чадашты.
Ужуралдан хайырланар, карактар.

* * *

Шак бо черге — ием хойну чассыг черге
Чангыс келгеш, шимеш кынныр чуртталгамга
Чазыгларым шырыжынга азар чыгыы
Шаам-биле будалчак эр болган-дыр мен.

Буруулугну сонгу назын өршээр-даа бол,
Мурнай бодум бачыдымдан адырлып аайн.
Мунгашталган чолум эрте үзүлбезин,
Мунгак шырай чырыш кыннып, хүлүмзүрзүн.

Арыг, ыдык Бурган оруун чассымза-даа,
Алызында кокпам олче үндүрүп кээр —
Хайлыг будум ынаар базып диттинзин дээш,
Хамык буруум аштынып бээйн, чажырбаайн.

Дөгсөңер — бөмбүрзегим амы-тынныг
Төдү-ле бар ээлери, өршээп көргер.
Харылзаалыг делегейден үндүр кыспайн,
Катап эглир идегелим кыпсып бергер.

* * *

Дымырааш чаъс уяралын
Дыңнаарымга, мээңин олчаан.
Даңны атсы куттулгаштын,
Дал дүъш кээрге аязыр бис.

Чашкынның кударалы
Чайңың чечээн часкарар-дыр.
Сеткилимниң кудуушкуну
Сеңээ суксун болур бе ынчаш?

* * *

Кежээ дүжүп, ашкан хүннүн
Херелдери терең сугну чассыдарга,
Хеймер-карам шырайында
Хедер аажы туман-бус дег эсти бээрге,
Эгин кожа оруп алгаш,
Эргеленчиг чугаавысты эгелээр бис.
Эртөнги даң, херечи бооп,
Эжиндиве соондан чеже кирбээн чүве!

Антон ҮЕРЖАА

Сактыышкын

Так плачет стрела без цели...*
Федерико Гарсиа ЛОРКА

Уйгу чок дүн кызыл караан нугуй тудуп:
«Удудуп көр, оожурга» деп химиренир...
Катап база хаалгамны ажык каапкаш,
Каптагайның дүмбейинче тояай бээр мен.

Хоруп чыткан когурумнар оттуп келгеш,
Коңчак черже чоруулу деп кыйгыра бээр,
Хос-ла куруг, айгадаң соок сеткилим-не
Хоолай ышкаш коолады улугулаар.

«Кайнаар, чүүже?»
«Удутпасты өлүрүп каал...»
«Канчаар? Канчап? Каразы чок согун ийик чоп?..»
...Адар данда шылаан човуур удуп калыр.
Ажыг чашпан ооктур-ла сымыраныр:

«Оорганны хаарып чоруур көрүштү сен
Ожаадың бе? Хая көрүн, кымны-дыр ол?
Эрээ-хинчек! Утгуушкунуң өшкөн караан
Эшкедээштиң шиє суйбап кагбаан-дыр сен!..»

* Каразы чок чаклыыл согун ынчаар ыглаар...

Өршээ

Сылдыстардан хоорулгаш, оттуум хаанга
Сыры болуп кажан-чежен дүже кааптың?
Чуртталгамнын чуруунайда чаңгыс шыйыг —
Чугуланни билбейн чоруур чадавас мен.

Шактар, чылдар — данза солчум. Холдарывыс
Чарлышкыннын көвүрүү бооп туттунчу бээр...
Амдызында аяс, чырык күзүнгүндөн
Арным сыгыын хунукпайн көрүп ор мен.

Билишпестин бизецинге кыйдырыпкаш,
Бирде-бирде ытташпайн баргылаар бол.
Үүлевис эжиктерин сокташпайн,
Үнүп-киржип, чылыгып ап чоруур-дур бис.

«Өршээ!» деп сөс ажыг кады сыпта хевээр,
Өле туман бүргөп орар... Кажан-на бир
Чарлышкыннын көвүрүү-даа тудушпайн баар —
Салдынган хол кашпалдыва халаш кынныр.

Чуртталганын чуруунайда чаңгыс шыйыг
Чулчургайда өле дүк бооп балалып каар.

Кадырынчы*

(Херээжен кижги биле эр кижги)

«Часкы шагның чулук-сүдү тынгарыпкан
Чалыы шимем уяраксап шиилээрге,
Ажыы четпес, сүтсүмээр бол,
Айдызынын албыстыындан
Анай-хаактар шала халаг тендиннешчик.
Сен-не мени ожаавадың,
Сетклимни амзавадың...»

«Чодураалар чечек-хойтпаан булгап турда,
Согур ары чемнеп чораан үем чүве.
Конгураанын эриннери чалын тынып:
— Хонуп алам, суксун боойн — деп сымыранчык...»

* *Кадырынчы* — кускээр кыжын сүт-саан чегейтеп келгенде үзе тиккен хойтпак, ооң арагазы.

«Кызыл үер дүлгээзини дүймедипкен
Хымыс-хойтпаам ажып төктүп, хөлзеп турда,
Ондаан чүрек кылын халаг,
Октаргай-чер билир-билбес.
Чаңгыс-ла сен ажыым билбейн, элээр чордуң...
Саңмал-сөңүм чөгөл төнүп,
Сарыг-суглап чавырлып ор.»

«Хөөннөшлээн салымнарны быжарга-даа,
Хөрөнгизи хөгжүп келбес хоржок чоржук...
Иштешпейн ийи башка ажып чадап,
Ий-леп-саргып, асчып чораан, кончуувусту.»

«Чаактыг хемнер аравысты чара бээрге,
Чаржаан хөөннү шиме доңу чылытпайн баар.
Кагып-суксаан эриннерин
Қараңгыдан дилезе-даа,
Қара чангыс дамды дүшпөс соолган боор мен...
Қадар четкен идегелим —
Қадырынчым кудуп бээйн бе?»

.
«...Күзенчиг бол, ижин-баарны өрттендирген
Күскү шимең баштан үнмес, халалың аа.
Онгап-суксап, чүдөп артар чадавас мен.
Орай сөңүң ажыы дээштиң... өршээ, сарыым!»

Шокар бүрү дугайында баллада

Салгын дозуп салбаңнадыр дешкилешкен
Чалы, тенек шал-ла ногаан акылары
Хөөкүйдөн, кыжыктыг дег, оякталыр,
Хөлегеге каапкаштың ыңай болур.

Чодур терек «сурас» оглу
Шокар бүрү кээргенчиг.

Аяс хүнге ойнап-хөглөп, дөгөленген
Аажок көвей ылчын-чассыг өөрлери
Ынча-мынча чоокшулап олурда-ла,
«Ыңай чору, Шокарбай!» деп алгыржы бээр.

Салдырадыр чаңчаттынып,
Шавылап-соп ойладыптар.

«Ававыс боор Аккыр Уннуң оглу-дур мен,
Адавыс боор Кара Дазыл төлү-дүр мен.
Чаңгыс ханныг — ажыг ханныг улус-тур бис,
Чажывыс-даа кужуру чок, соок болгай.

Ажыг ханныг, соок чаштыг
Акыларым, ажыың, соогун!»

Сонгу сында шораан булут хөлүйүпкен.
Соок хаттар «Чоруулу!» деп далаштырган.
Алдын-сарыг акылары ыңай болган.
«А мен канчаайн? Мени чүге кааптыңар?!»

«Шончак болба, чайывыс чок,
Соок келди, орук чайла!»

Чаңгыс бүрү сарынналдан халаш кыңган...
Чаржып эрткен хаттар ынаар сымырашкан:
«Хөктүүн ала, кара чааскаан сыпта хевээр...»
«Көрбедиң бе?! Астыныпкан амытан-дыр!»

«Астыныпкан... Шокарбай бе?!»
«Алдын-сарыг апарып-тыр...»

Зоя НАМЗЫРАЙ

Тыва чуртум

Азиянын хиндиинде амыр-шөлээн чуртум
Акы-дунма чону найыралда каттышкан.
Улуг Саян, Таңды сындан ужукталган
Улуг-Хемге өпейледип эргеленген
Авам ышкаш ынак черим,
Аяк хээлиг Тыва чуртум.

Тыва чурту хөгжүлделиг, чалыы күштүг,
Тынып чорда хостуг, чоргаар айдызап кээр
Аржаан суглар, алдын хөлдер хаажылаан,
Аңның-меңнин арбын малдың турлаа болган чуртум.
Авам ышкаш ынак черим,
Аяк хээлиг Тыва чуртум.

Солаңгылаан чырык даннын хаязы дег,
Чолуң чогул, шыдалдыг бай сайзыра-ла!
Ажыл-ишчи арат-чонуң алдаржыткан
Аян ырга динмиттелип чечектел-ле!
Авам ышкаш ынак черим,
Аяк хээлиг Тыва чуртум.

Иениң үнү

Кижини бүрү медегерлиг чуртталгазын
Хилис черге эрттирбес дээш күжүн салыр.
Ажык чуртта хөгжүлделиг амыдырал
Арат-чоннуң быра-күжүн манап турар.

Совет чоннуң хостуг эрге хоойлуларын,
Политиктиг, экономнуг тайбың-чолун,
Амыдырал, ажыл-херек чаарттылгазын
Алды чылда эде-хере тудуп тур бис.

Амыдырал, өртең-үне улгатканын
Назы четпээн ажы-төлдер кайын билир.
Эде-хере тургустунуушкун чүнү кылдын?
Эдилээр эт, эдик-хевим элей берди.

Анчыг-каржы изиг сөстөр, аар өртең
Аас-кежик өөрүшкүмнү база берген.
Садыгларның делгүүрлери ээн куруг,
Садар бараан баазаларда шыгырт долу.

Депутатка депшиттирген даргаларым,
Дээди улуг эргелерим күжү кайыл?
Актыг, ак чок мөлчүкчүлөр бажын ашкаш,
Арыг дерим — алган акшам чулуп чип тур.

Баштап орап кижилернин сулазындан
Бар-ла чүүлдү таптаашкында сыыртыпкан.
Ажы-төлдү ажыл-ишке белеткевээн,
Аъттыг-комнуг аңгыс чарар кижилер чок.

Аныяктар эртем чедип өөренири
Адаттынмас өре-ширээ онааттынган.
Садыг-саарыг, шаарланчак үптекчилер,
Янган-самыын кояаргактар көскүлөгүнэн.

Тараалаң бай, малдыг, байлак мээн Тывам
Далган-тараа, өрөмезин бербестеди.
Холу-биле кылып тудар ажыл-иштен
Коңчаттырган айтышкынның буруузу-дур.

Хырын дүптээр, өзүн эдер эм-таң чемни
Кызыткыыш дег саазын чокта сатпастады.
Кызыгаар чок аар өртек тергииделин
Кызырарын хоойлудан негеп тур бис.

Депутатка депшиттирген даргаларым!
Дегийт дүрген депшилгенин оруун дилеп,
Суму-чонну чаңгыс демниг эвилелдеп,
Чуртталга дээш демиселди көдүрээли!

Ажыг ыштыг кара булут диргелген дег,
Аартыктажып, язы-сөөктү ылгай көөрүн,
Күчүлээшкин, дорамчылал турбас кылдыр
Күрүнени хоойлу-саавыыр быжыг тутсун!

Хүндүткелдиг тепкииживис, депутаттар!
Күзел кыпкан хомудалым сөглээш бардым.
Ажык-чардан дуза манаан арат-чоннун
Аарыг-аржык, кызагдалын бодап көргөр!

Аар өртек хөрлээ-көзүн чавылдырып,
Аышты-чемни арбыдады садыглаарын
Аваларнын талазындан үнүм кадып,
Амыдырал чнигелдезин дилеп тур мен!

Кадарчывыс Кашпал-оол

Эрээн шокар эзимнерни
Эргип чурттаан хойжувус
Ажыл-ишчи Кашпал-оол
Наадымче тутсуп ор.

Бүгүдеге хүндүткелдиг
Бүзүрелдиг эживис
Эрес-кежээ Кашпал-оол —
Ээрбектин эзири!

Чымыш-ишке дадыккан,
Чыдын чытпас хойжувус

Малчыннарның найырында
Мактал-ырга йөрээтти!

Каас малдың кадарчызы
Хартыга дег Кашпал-оол —
Совхозувус шолбаны,
Чоргаарланыр күжүвүс!

Ээрбек хемим

Улуг-Хемге эргеленип,
Уян ырга өпейлеткен,
Энгимелиг сыннар куржаан
Эргеленген Ээрбек хемим

Ханалар дег дагларында
Кадарчылар чурттап чоруур,
Кашкан кыстың ортулуунга
Карбап эштир кадыргың мен.
Эжишки дег Өк хем ынчаар
Эдеришкен эжиң-не мен.
Ак-көк чалгың алгап-ырлаан
Айлаң-кужун, ыраажың мен.

Эттеп баткан Ээрбектиң
Эки дирткен шалыпчызы —
Ховар-кежээ ишчилернин
Хойжузу мен, малчыны мен.

Эдскилеп келбес сен бе?

Ынааң кыстың аныяанда
Ырларындан бадыр, өңнүк,
Алтай, тыва аалдарга
Ам-даа хөйнү ырла, ырла!

Чүлдү-чүрээң ханызындан
Шүлүктерин номчуп ордуң.
Аныяанда чалы кыстың
Алыс чүрээ болган чордун.

Салым-чолдун ыры болган
Чалы кыска ынакшылын,
Дамырактын агымы дег,
Дагда чангы болу берген.

Дагда аалда күжүр кыстың
Дакпыш чүрээн саймаарадып,
Эзир төрүүр чалымнардан
Эдискилеп келбес сен бе?

Чаш-оол КУУЛАР

Чоруттунмаан чагаа

Шуурган эртпес тайга эдээ, оргу черде
Судак сугнун эринде бир сууржугаш бар.
Боду өскөн, тарымал-даа ыяш бүргээн
Борбак бажың өскелерден ылгалы чок.

Оң ээзи кадайда хөй өнчү чүү боор,
Огородтуг, он шаа өшкү, чангыс ыттыг.
Тырткыыш-сенчи оран-саваа көзүлбес бол,
Дын-на чангыс шургуулдазы шоочалыг.

Угулзазы онган шак ол аптарада
«Украина. Ровно» деп каан чагаа чыдар.
Үр чыл шыгжаан, саргарган ол саазынның
Үнезиниң улуун ол-ла херечилээр.

Эжелекчи дайзыннарпы төрөл чурттан
Эгин кожа хөй чон-биле хөөглешкен
Оглу ону онгузундан аъткарыпкаш,
Ол-ла ояар харыы манап артып калган.

Кызыл исчи, тимуржу дээш, солунчу дээш
Кым-даа кирзе, куруг үнмес бажын-дыр ийин.
Чүге-ле ийик, дүнелерде кадай чааскаан
Сүзүк шерин оглундува чагаа бижиир.

«Өгдө хевээр силер бе деп айтырган сен,
Өшкүлериң чизе-санын ончалаан сен,
Чанып келгеш, Тивилегениң найырынга
Чарыштырар аъдынны-даа сагынган сен.

Амыдырал чаарттыңган болгай, оглум,
Алыг-делгем ажык-чырык бажында мен.
Хөйү — хөйлөн. Өшкүлериң өзүп-төрөөн,
Көвей кезиң колхозумнун малы кылдым...»

Эрткенинче хая көрбес апарган бис,
Эриг баарлыг ие кижиг сөзүн чөптээр.
Казанак-даа аңаа орду апаргылаар.
Хавырткан-даа малын боду сөңнээн болур.

«Шериг чери пенсия тыпсып берген,
Чемге, хепке хереглээним артыын шыгжап,
Телевизор садып алган, эш-кош тыртып,
Делегейнин байдалын шүүп оорар-дыр мен...»

Кагдырганзыг кадайга ол ужур-ла ыйнаан,
Харылзаавысты харын бөгүн хааржак солаан.
Карак-кулак шылагыже олче шыгаап,
Хажыывыста чүү-даа болза, эскербес бис.

«Кайда-ла бир бичии чуртту базынчактап,
Каргыстарнын баштары-даа ковайган боор.
Шаанда бисти очаландан чарып алгаш,
Чаңгыс бүлээ каткан чонну бодап кээр мен...»

Бөгүн бисте аразында ылгай көржүп,
Мөрүвүсте чоруул джигир кижилер бар.
Улуунга чон ооргаланып болур дээрзин,
Уктап-салгап алырында хора бар бе?

«Экер эжин, ээзи сен-даа мунгай-ла сен,
Эки аьдың фронтуга дузаладым.
Аваң угу даайларын дөзээн болгаш,
Алдан дөрттүн чирин бодун дуглапкай сен.

Кады чааже үдеткенин Кайгал-оолдун
Хавыязы хөрек сынмас чанып келди.
Арагазын куттурганың Анай-биле
Ажыл кожуп чурттай берди — йөрээп кагдым.

Оларнын дун оглу өскен. Сургуул дооскан.
Ойлааны, та чүзү, суурга көзүлбестээн.
Сээни болза, чемелексей бергилээр мен.
Сеткилимге чүнү кирбес дээр сен, оглум...»

Чөөн чүкте дээрнин өңү агарып кээр,
Чөнүк кижиг уйгузунга алзывыттар.
Сагыжында хөй-ле удаа бижиттинген
Чагаа дагын чоруттунмайн, төнмейн артар.

Боду ону саазынга борастап боор,
Бо шаг-биле холдун үжүү, сөзү чевен.
Оглу өөрлүг — чааскаан каяа номчуп чыдар,
Оода-ла арны кыспас кылдыр бижээй...

Кээргенчиг ие кижичаны-биле
Хертеш базып эртип турар улус-ла хөй.
Күжүр төлү чанып кээр өй эрткен-даа бол,
Хүнүн манаан ындыглар ам көвей деп бе?

Улуг дайын хоочуннары чыскаалындан
Уурук-суурук үнүп турда, оларда чүл?—
Дың-на чаңгыс холувустуң салаалары
Тывавыстан санаарыңга четчир ыйнаан.

Ээн өрээл, эрээн-шокар сактыышкыннар
Эрткен өйнү бо шаг-биле холуштурар.
Боду, оглу кайы хире назы-харлыгы
Бодалынга бөгүн кирбес, утгундурар.

Дыңнаңарам! Бөдүүн кижичанында
Трагедия бижиттинип турбаан-дыр бе?
Сагыш-сеткил даамчыралы кажан чидип,
Чанывыста салым-хуудан шуурганнаарыл?

Кажан шагда азып келген чагаа-даа бол,
Харызын чоп манап алыр эрге чок деп?
Хини тудуш — кириш кылдыр бойдус чаян
Кижилернин харылзаазы үзүлбезе!

Юрий КЮНЗЕГЕШ

Шынынгы сөстү чажып тары

Болбас тенек, элдеп эзин —
Боктуг үнүш дөзээн сөстөр
Бодалымга киргилеп кээр.

Чогаалдарым одуруунче
Чоорту кирип, хамчык ышкаш,
Човуур төрүп, кам чок меннир.

Медерелим ону билгеш,
Мени ай деп, кичээндирер:
— Менээргенме, баажыланма!

Чаагай тараа аразынга
Чашпан үнзе,
Чажыкчыга
Шамнавайн, чулуп кааптар.

Быртак үнүш чандыр танааш,
Бышкан, чигде ажаап-тежээш,
Быдаа, кадык чооглааннар чок...

Каш чыл четпейн, онуп калыр
Қара, хирлиг, бужар сөстөр
Қарааң хаптаар, кулааң кумнаар.

Чылдар аактыг, берге-даа бол,
Шынныг, чөптүг, чарт сөстү
Шыктыг черге чажып тары.

Чашкан сөзүң чулук тыртып,
Чаагай мандааш, сээң үнүң
Чалымнарға чаңгыланзын!

Бүргег, кааң дег сеткилдерни
Бүзүретсин, дүвүретсин —
Бүшкүүр, туң дег коңгалазын!

Черге төрүттүнгөн оол

Дөртен чылдың кыжы дүшкөң.
Дөңмек чедер хар чок-даа бол,
Хүннүң караа сыгырган,
Күзег черниң соогу дегет.

Чычаан, терге турган эвес,
Шыргаланып, коштангылааш,
Қыштаандыва аалдың ишти
Қыржың соокта көжүп үнген.

Кодан малын одарладып,
Коштаан аъттар аайы-биле
Челиспейн, чортуп, шошкуп
Черин алып чоруп орган.

Божуур четкен кадай киж
Боду черле билди-лейнен,
Ашак харын эскербейн,
Анай, дөтпе ай деп чораан.

Көшкелерлиг кадыр даглар
Хөрээн тепкен өшкү доскаш,
Кадайынче сагыш човап,
Канчангаш-ла, хая көргөн.

Хөлгезинден дүжүп алган
Хөөкүй кадай ашаан кый деп,
Хөрзүн дырбап олуруп-тур.
«Көк-ле дээр бо!— чүү болган?!»

Көшкүнүнүн эди аараан!..
Көшкөн аалдың ээзи ашак
Хөлзезе-даа алаң-кайгап,
Көжээ ышкаш көжүй бербээн.

Қара хая баарынга
Хаттан ыжык энмек черге
Одаг одун ужуткаштын
Оглу, кызын малче ыткан.

«Қадаң эрнин хайы-дыр» деп,
Қадай каргап, човууртаарга,
Ашак хейде девидээштин,
Арны ана ак тос турган.

Хаяа сыдым артылдырган,
Қадай анаа баартактанган,
Пат бооп турда, өл-чаш төлдүн
Бажы чоорту көстүп келген.

Ашак боду хинин кескен..
Анай кежин оолга чөргээш,
Ак хар-биле, думчуун сып-сып,
Арнын чугаш, чайгагылаан.

Дөтпе өзеп, дөгөргештин
Төрүттүнген оглун дойлааш,
Черлик дээрге эпчок боорга,
Черлиг-оол деп адап алган.

Ындыг дээрзин оол билбээн.
Алызында чонун алгаар
Амырга дег үнүн оштап,
Ыглаары-ла дендии болган.

Ынчан черге төрүттүнген
Ынай оол ам бежен харлаан,
Аравыста шүлүкчү деп
Ады алгаан чурттап чору.

Светлана ООРЖАК

Челээш кырлап

Челээш куду дүлгээзинин
Дүргектелип тайлып батты.
Черге четпейн эстип-хайлып,
Дүймээн чүрээм кударатты.

Өннүг олбуум хөңнүм суйбап,
Менгим аштап тарбыдады.
Өргээн чечээн тарай чажып,
Мерген сөстүн оруун достум.

Чыскык хүннер дизиин улап,
Дүпчөк үе самнап эрти.
Дүдүскектиг даглар кагып,
Кыйгак хемнер шагжок тынды.

Сыннар артаан сөөлгү херел
Сеткил чазап чүрээм шонду.
Челээш кыры сырын тыртып,
Сыгыт-хөөмей сымыранды.

Кызыл хаяа черни бүргей
Кыска чырааш өжүп калды.
Сөөлгү чечек хемге дүштү,
Сөөлгү дамды дагже синди.

* * *

Дээрден чашкан түмен сылдыс сөктүп баткаш
Адыжымга хөөлбек болуп чыглы берди.

Терең сылдыс аразында салдаан Үгер
Амыраамның чырык арнын көргүзе-дир.

Чассыг салгын мага-бодум челбий үрдү,
Дээрни дуглаан булуттарны ажа тырты.
Чаштыңган ай көрүнчүүм бооп холда хонду.
Дегийт арным көре бердим, хүлүмзүрдү.

Сырынчыгаш мени дээрже ужуктурду.
Кылын булут шалың чажып соомда калды.
Сылдыстарым быдарады ол-бо ушту.
Кыяң айны камныг салдым — дүндүүштелди.

Черниң кыры ойбак өттүр салдап бар чор.
Ээрбек суурну харап көрдүм, имистелди.
Чеди-Хаанның кылчаш кыңган далай чоогу
Эривээн-даа хыраа-доштуг олчаан чыдыр.

Айны үдээн салгын бажым суйбап кээрге
Амырактың аал-чуртун дилей көрдүм.
Кылыктыг хат ойбаам дуглап шаптыктады,
Кызыл хоорай думбей дүнче чашты берди.

Салгын-биле хииктелип бадыптывыс,
Сагыш саарзык Вегаже карак бастым.
Сылдыстарның чырыы четпээн, ай-даа шонмаан
Сесерлиимге оожум дүшкеш, чана бастым.

Борис ЧЮДЮК

Амытаннар ожу

Шарлан, сөөскен бүрүлери
Шаанга четкеш, тоглап турда
Шаттар дургаар, иштик черге
Шартылаалар чаржып эдер.

Күскү арга шала оңуп,
Хүрөң, сарыг өңнөр чуруур.
Хүлбүс маны ынчан доостур,
Күжүрлерин чөлдүрөп каар.

Шаттарны-даа хыраа шыптар,
Шартылаалар чаржап дүжер
Сырыннанып киргин оштаан
Сыннар ыры чаңгыланыр.

Таалал болган шак ол ырны
Далбаң-дулбаң бызаа солуур.
Кыш деп чүве билбестерин
Кыры харлыг ыглашкылаар.

Сыннар, даглар маңган ак хар,
Сырбык сестип чоккургулаар.
Ижээр бодаан ирейлернин
Изи ынчан тода көстүр.

Ачымагын арттыныпкаш

Сыннарында хары чаапкан,
Сырбыктары агаргалак.
Алдын күстен арткан чылыг,
Аяс хүннер куръяк-чай ол.

Өйген кидис, каккан агар
Өдек санай күзеглерде.
Идик хыглаар, чонак салыр
Иш-ле долу, чүнү чок дээр!

Аваларга ажыл бачым:
Ажы-төлү, ажы-чеми.
Агбан, чыраа одун салгаш,
Агыр-ичиин селип септээр.

Тараа дооскан ачалар ам,
Тараа соктап хүнзегилээр.
Уруг-дары дузалажыр
Узун кежээ чырылып келир.

Өйлүг хүннер ынчаар доостур.
Өглер шупту кыштагга баар.
Ачымагын арттыныпкаш,
Аңчылар аъттаныптар.

Шеми хемим көргүссүмзе

Чедип барып көрбээн чериң —
Шемим-хемим көргүссүмзе,
Борбак-Арыым чараш-каазы
Бодалыңга артып каар боор.

Ажыл-ишчи бөдүүн чонум
Аразыңга каш хонуп,
Аралажып танышсыңза,
Акың, дунмаң болу бээр боор.

Ырда кирген бичии хемим
Ырлыг, хөглүг кыстарынын
Чанын орта базылсыңза
Чараш-караң тыптыр магат.

Сеткилинге тааржы берзе,
Сээң чоруур хөңнүң читкеш,
Оюн оя, чигин чире
Олчаан чурттап артар боор сен.

Эрги чуруктар

Эргижирей берген-даа бол, менээ эргим
Эштеримниң чуруктарың көрүп ор мен.
Өөрлерим карактары, менче углаан
Өөрүшкүлүг аныяк чаш көстүп турлар.

Чамдыктары оожум, топтуг көрүш-биле
Чалыы үе дагын келбес болгай дээнзиг,
Өөреникчи чылывысты утпа дижип,
Өскелери чагыг берип турганзыг-даа.

Аравыста башкывыс бо олурупкан:
«Амыдырал эң-не улуг кичээл болгай,
Башкыларың идегелин, бүзүрелин
Бадыткап чор, өөреникчим» дигензиг-дир.

* * *

Дезиг аътты чадаг тудуп мунары дег,
Чаңгыс хүннүн аас-кежиин сүрүп чордум.
Тенек чорааш чуртталгамның чеже кезиин
Чарыпканым, садыпканым сагынмадым.

«Эр хей-дир сен, чуур-ла» дишкеш, чамдык улус
Эртенинде какпалап каан боор чорду.
Эзеримден, ынчалза-даа, андарылбаан,
Эжим өөрүм аразында челзип ор мен.

Шагда ачам: «Оорга-мойнум аарып тур» дээш,
Шагар-оътка шактырып ап турар чүве.
Эки хүннер сенде дөмей көвей болган,
Эглип келбес эрткен үем, байырлажыыл.

Өөредилген-сургуулун дээш четтирген мен.
Өөрүшкүнү, когаралды денге көрдүм.
Шүлүк бижиир аар чүьктү даандырган сен,
Шүүдеп чорааш чедип алган чүвем-не ол.

* * *

Эрге-дужаал хунаашканда,
Эжишкилер билишпейн баар.
Удур-дедир мегележип,
Уйгу-дыжын утгуп алыр.

Ужуражып келгеннерде,
Ужур сагып экилежир.
Харын мырыңай холун тутчуп,
Каттыржыптар — ээлдээ кончуг.

Эжишкилер хүлүмзүрүүн
Эскерер-ле кижин билир.
Ишти-хөңнү ангы болгаш,
Ийи кижин саадавастар.

Тиилеп алган — шошкуп чанар,
Тиилеттирген — будун сөөртүр.

Аржаан ЧАШ-ООЛ

Даайым

Ажыл-ишке шалып-кежээ,
Адак-бышкаа чиик-сергек,
Тайга-сында чурттап чоруур
Даайым менээ энерелдиг.

Шолбан чыры харачаны
Шонуп турда, сарлындыва
Аъттангаштың арлы бээрге,
Адааргаксап артып каар мен.

Дагдыныкчы атка төлөп,
Даалгазын күүседир.
Шаа барып ону солуп,
Сарлыкчы боор күзелдиг мен.

Дамды болдум

Чайын малчын даайым сугга
Шаам-биле дузалаштым.
Аът, инек, сарлык досчуп,
Анай-хенче кадарыштым.

Кышкы, часкы дыштанылгам
Кыска-даа бол, база четтим.
Таарзынганым ишче шымнып,
Далай суунга дамды болдум.

Чараш өнүктөрүм

Саарыг суу дег, дыдыраш
Чараш ангор дүктөрлиг
Анайларым өдекте
Аай-дедир дешкилээн.

Авалары одардан
Аа сүттү эркээрлер.
Аштаваан бол, уткуп ап,
Амданнанып эмерлер.

Шайын сүттеп ижерде
Саай тудуп алзын дээш,
Сайзаанага сартыктап,
Чайлап бээрин утпастар.

Кертик-оол ОРТУНАЙ

Чагытайга

Эргим хөлүм, чедип келгеш,
Эргеленип, чассып алдым.
Ырым ырлап, шулүүм бижип,
Ынакшылым илереттим.

Аржаан дег сууң далашпайн
Амданнанып ишкиледим.
Көктүг шыкка хөлестээштин
Хөөмейимни салып бердим.

Сыырткыжым октап алгаш,
Сырынынга сергедим-даа.
Сайлыктаткаш, каш боорун
Чашкы шаам дег, санадым-даа

Салгын кээрге бажын угбайн,
Сарала дег, савап турар
Чаагай тараа бажын суйбап,
Саазынга чурудум-даа.

Ногаан хевис ортузунда
Ойтур салган көрүнчүүнде
Таңды сынның сүүрлери
Таалай берген көрнүп турлар.

Күжүм, соруум немеп алгаш,
Хүлөр хүрөң шырай кирген
Аалымче чана бергеш,
Ажыл-ишче дүлнү бээр мен.

Ыт

Хөлегедө көк ыт чыдыр.
Хөөкүйнүң кээргенчиин —
Хөг-хөг кындыр ээре бербес,
Көрүп чыдар, ырланмас-даа.

Эрте бергеш, хая көрдүм.
Эжен-не бо, демги чааш ыт
Байгы турган шаа-биле
Маңнап кел чор — былдай дүштүм.

Чыткан хойлар тургуспас дээн
Чымаарарган чамдык улус
Балдырлардан аар дей берзе,
Багай-дыр деп бодай бердим.

Чүлдүм Чап

Чоргааралым

Байың чогуу чүдел дизе,
Малчын уктуг чонумда деп,
Сагызының чүдел дизе
Чаңчылдарым ыдыында деп,
Сүзүүң кайдал дээр болза
Чүген, суглук шынгыраткан
Чүгүрүкте синген дээр мен.

Сергек сорууң чүдел дизе
Черим онза айдызында!
Чоргааралың чүдел дизе
Чонум чолдуг ачызында,
Эдек тутчуп эдеришкен,
Эгин тудуш найыралдыг
Эштеримде чүве дээр мен.

Василий ХОМУШКУ

Чараш боорга

Мактанып-даа канчаар, шынап-ла, чаражым дендин-ле деп билинер. Таныырым оолдар мени «Тываның ховар кызы» дигилээринде меге чок болбайн аан. Сонуургак улус бо кижини хажызындан эскерип-ле турар чүве ыйнаан. Авам кадай ырда кирген чодураа дег карактарны, химиялап, шүүт үндүрүп турбас дыдыраш кара башты, ус-шевер кижичазап каан дег, шилгедек дурт-сынны менээ шаңнаан. Баш дүгүн айда чаңгыс катап дырап алырымга, менээ четчир. Че, харын, башты дыраар-дыраваска-даа, дөмей-ле чараш кыс-ла болгай мен.

Чараш боорга, ал-ботка чоргааранчыг-ла болдур ийин. Кудумчуларга кылаштаарыңга, хертежиң дам баар — лом чипкен ышкаш апаар сен. Хөй-ниитиниң черинге дурт-сынымны улам көрүштүг тудуп билирим ол-дур. Эрткен-дүшкен кижилер мени дыка-ла магадап кайгап эртерлер. Ылангыя эр улус кижини тебе дег үзе кайгаар чыгы-ла болгай. Ооң кадында менден чугаа эрексээри аттыглар. Ховар кыс-биле бир-ийи сөс солчуп алырга безин сеткилинге дыка-ла эки боор чүве ыйнаан.

Амдызында ашактаныр дугайында бодал мени хөлзетпейн чоруур. «Аныяк чараш назынынны чаш уруг эмзирип, чөргектер чуп эрттиргеш чоор сен» деп, школаны алдын медаль-биле дооскан эжим менээ сүмелээн чүве. Авам суг база ынча дээн. Угаанныг чоок эжиниң болгаш төрөөннериниң чагыг сүмезин дыннаар апаар. Чогум кады чурттаалы деп санал киирген улус эндерик, артында-ла шуптузу менээ ынак чордулар. Оларның аразында он беш харлыг думаа-халаң оолак база

ачамдан алды хар улуг акый-даа бар чүве эвейикпе. Ынак-шылга назы турбас, башта, диште барымдаа чок деп чүве олла-дыр. А мен оларның дөгerezин ашак кылдыр ап аар эвес мен, оон авам сугга, угаанныг эжимге берген сөзүм база бар ышкажыл. Че, харын, менээ ынактарның кайы-бирээзинге кадай болган дижик мен, өскелери ийлеп, адааргап, өжээргеп дээш канчап-даа болгай-ла. Бо үениң кончуун көрзүңерзе — чүү-даа болуп турар аан. Шынап-ла болза, аныяк назынында ашаксырааш чоорул. Мен дег аянный, чараш кыска кады кырыр кай баарыл, чоннуң оолдары төнгөн эвес.

Мээң чараш-чаагайым дээш акша төлеп бербес-ле болгай. Ынчангаш кайы-бир улуг хоорайже өөренип кирерде эки дээш, стаж ажылдап алыры-биле бистиң хоорайның бир албан черинге секретарь-машинакчылай берген мен. Акша-шалыңы-даа шору болчук. Даргам база менээ донгун, кадыг эвес кижичорду. Алыс боду аша-ак апарган дарга-дыр ийин. Хууда чиик машиналыг-даа. Оозун болганчок-ла ажылче мунуп эккеп, контора даштынга «кастап» аар. Чангыс бак чүвезии — ийи-чангыс ижиптери. Ындыг үелерин ажыглап, даргамны машиназы-биле ынаар-мынаар айбылаарымга, черле чажам дээр эвес. Бир катап-ла, ыяш чымчаан торга тывар, кижичымчаан кижичымчаан дээри ышкаш, эжим болур уруг-биле даргамның бажының аарыын эдип бергеш, үжелээ кожавыс кожуун төвүнче садыглар сонuurгаар дээш аъттаныпкан бис. Бак чаяанныг, кел чыдырывыста хөлгевис үрелген. Даргам «Нивазының» көксүхөрөөн кежээ ботка чушкааш, чадап каан. Оон харын орай дүндүшкенде, эртип чыткан бир дузааргак чолаачы машинаны ажылдадып берген.

Даартазында авам, ачам суг ажылдап, дунмаларым өөренип чоруй барганда, ажыл шагынга чедир элек боорга, бажыңга магнитофон дыңнап олурган кижичимчаан болбас ийик мен бе. Хенертен ийи кадай кире халып келди. Бирээзи даргамны кадайы-ла болчук. Чүнүн-даа ужурун билбейн, ангадай берген турумда, даргамның өөнүң ишти, ызырар ыт дег, кырымчешурап келгеш, бажымны сирбектеп алды. Өскези ийи холумдан апкан.

— Уе, бажым! Салыңар! Чүү болган чүвөл?!— деп алгырдым.

— Чоп аштып тур сен, херээжен! Артында билбээченнеп де сен. Кончуг курттаан эшпи! Мээң ашаамның бажын төөредип, дуурайлап алгаш, чүнү ап тур сен сен, херээжен?— дээш, даргамның кадайы кускуннуу дег дыргактары-биле арнымны

чара сога-ла берди.— Көөргеттинип кылаштаар арнынны үрөп каар дээн мен, таптыг-дыр бе, херээжен!

Кылыктанган кыс адыглар дег, ийи кадай арын-шырайымны үрегдээш, бажымны чулуп-чулуп, хыын хандыр теп, шанчыл алгаш, чоруй барганнар.

Хайлыг-ла даргамны, хайлыг-ла машинаны, оон башка ындыг бужар чүвөгө каяа таваржыр ийик мен. Анаа хей черге дүрзүнчүг шырайлыг, кара сагыштыг кадайга авамга аяар безин часкадып көрбээн арнымны үредип, эгиттимес каража-когаралга таварыштым. Биеэги дег чүвөгө кайда боор, өжүп-ле калган мен. Ажылым-даа кагдынган, студентилээр дугайы баштан уштунган, чоргаар-хертежим-даа читкен. Москвага барып, сорбулар улуг эскерттимес кылдыр эмнедип ап болур дээр-дир. Ынчалза-даа авам кадайның төрүп бергени аккыр, хоюг, чараш арын-шырайым дөмей-ле чоктанчыг боор-дур ийин.

Ам бодап орарымга, эмин эрттир чараш боорга, эки-даа, бак-даа кижилерге кижиниң көскү боору-ла шын хевирлиг...

Мөөрей

Бистин заводта аянын бот кадай-кыс бар. Чагаайжыды туттунган ийи өрөөл квартиралыг-даа. Кижиг ортузу ашкан бот кижээ, менээ дыка-ла таарышкан. Кандыг чүү-даа болза өрегелиг өглүг, өрөмелиг шайлыг диртип чоруур кылдыр ыш бурулатпас болза назын эртер деп барган. Ниити чуртталга бажынынга ам чеже чыл түрээрил? Идик-хепти үргүлчү чугдуруп ап турар, ваннага ооргазын дүрбүдөр, ажылдааш кээрге, аьжын-чемин белеткеп алган четтикпейн манап оор кадыкырырларлыг эштеримни көөрүмгө, адаарганчы кончуг ийин. Оон ыңай кижээ ажы-төл база херек болгай. Оон башка кырый бээримге, мени кым азыраарыл?

Дүктүг-Уругга (мээң туралап турарым ол кадай-кысты ынчаар адаар) таптыг үе ажыглап алгаш, санал кириер деп шиитпирлеп алдым эвеспе. Төрүттүнгөн хүнүнде оон бажынынга иштинде сөннүг хап-савалыг сести-сести чеде бердим. Дүктүг-Уруг эжи уруглар-биле байырлап турар болду. Оларнын аразында бистин бүдүрүлгө чериниң профком даргазы Казырык база оруп тур де. Оон мында чүнү канчап сөөгүн сөөртүп келгени ол? Мээнинче шыгаап турар эвес ыйнаан? Кадайы чок апарган, база бот чүвөгө. Иштимде ону Дүктүг-Уругга хүннек-сээр-даа мен. Ядамык чүвениң хамык чүвени хайтадыры ол эвеспе дээш аан.

Дүктүг-Уругнун бай-шыырак чурттап оарын дораа-ла эскерип кагдым. Бажың иштиниң эт-севи шупту бар чорду. Даштыкы хана шкавы, персид хевис, өннүг телевизор, стол кырында чем делгээн мөнгүн деспи, омааштары, серээлери база ындыг денер даан. Шупту чүвези холда четчир, белең кадайны ышкынып аарга кайын боор.

Эзеңгилер дынзып, эгениривис, эпчоксунарывыс эвээжеп, аастардан сөстөр борбак-борбак эптежиң үнүп эгелээн. Бир уруг бистерни «честей-оолдар»-даа дидир. Ынча дээрге улам өнемчип, Дүктүг-Уруг бис ийи «бажашкынын» эрин-кызын көрүп, хүрештирер деп бо-ла болгай. Тоолдарда дангына дээш мөөрейлешкен экер эрлер дег күжүвүстү шенежир апарган бис. Үш катап хүрешкеш, ийи удаа тиилээн кижиди Дүктүг-Уругну кадайланыр деп-ле, ооң эштери уруглар каткы-иткилиг бис ийиге катап-катап тайылбырлап-ла турган ышкаш чүве.

Оон-даа чүү боор, дашкаар үнүп, ырак эвесте сесерликке барып, ийи эзирик ашак хүрештивис. Улуг күш-даа чарыгда-вайн, шаандакы аргамны ажыглап, удурланькчымны балдыр-лааш идеримге, кижим белдирлип чоруй черде барды. Тиилел-геге менээргени бергеним ол боор, ийиги салыгда улуг туралап хүрешкеш, көңгүс хоска октаттым. Оюн-баштак-даа дугайында сактыр хире эвес, ам октадыр болзумза, Дүктүг-Уруг Казырыкты чедип алгаш чана бээри ол-дур деп бодап келгеш, ана өлүг адаан кире бердим. «Бажамнын» дүрзүзүн эскереримге, база-ла «душтуун» кижээ-даа бээр хире эвес.

— Оой экис, честевистиң сартыын ижер үевис келди-ле!— деп, Дүктүг-Уругнун хөглүг эштери бис ийи дизээлешкен бугаларның быгыннарынче шивегей-биле шашкылай-дыр.

— Ой, шынап-ла, уруглар, честенер мен дег дангынань хунаап алгаш, ону «чуур» чүвени сө шаап эккээр ыйнаан — деп, Дүктүг-Уруг кыпкан отту улам хөрлээледир чүшкүрдү.

Бис ийи ашак ам шуут бот-бодувусту көөр хөөн чок, удур-дедир дайзыннар апарган ачыр-дачыр сегиржиң алдывыс. Хорадаан холдар кыскаш дег дыңзый берген. Хөйлеңнеривис өөктери дыдырадыр сөктү берген, чүвүрлеривис тиглери база сөгүлген. Ону-даа эскерер хире эвес, чизиредир тутчуп турар болдур бис ийин. Дер-бусту шааладыр, хол сиирлерин шөө тудушканывыстың түңнели догааш бооп доозулган. Казырык арны-бажы калчан сарыг апарган, черден эгиштең туруп кел сал-ла:

— Хупурай берзин, иевистиң төрүп берген ийи кызыл чудуруу билзин — бокстажып каар-дыр — дээш, билектерин сывы-

ра тырта берди.— Шаанда шанчарымга бүзүрээр чораан-на кижиге болгай мен, «бажа». Менде, эзирик кижиде, тоор чүве бар эвес — чудуруктажыр деп саналды, хензиг-даа сезинмейн, хүлээп алдым:

— Кижиге-даа шанчып чорбаан, кижээ-даа шаштырып чорбаан уруг-ла болгай мен. Ам канчаар, бо чудуруктарны практикага ажыглаар апарган-дыр ийин, «бажа».

— Ойт-ойт, соксанар! Бо канчап баардынар! Шагдаа-магдаа ап четсе, канчаар силер — дээш, Дүктүг-Уруг бистин аравысче кире мацнап келди.

Хербелешкен ыттар кырынче даш октаарга, кандыг ийик, дам-на баар ышкажык — бис ийи кордакчы шаккыладыр бержи-ле бердивис — чүгле карак оду кызаннаар. Сиген кырында-даа чуглуп чыдар-ла бис, катап буттар кырында-даа турар-ла бис.

— Шагдаалар кел чыдыр! — дээниниң ужу-кыдыын дыннадым. Бис ийи чүдек-ле улус болган бис. «Шагдаа» деп сөс дыннааш, сөөк былаашкан ыттар дег, хербележиривис улам кедерээн. Мырыңай күш немежи берген ышкыш болчук.

Ол дүне ийи «бажашкы» эзирик сергедир черге хонган бис. Ол дугайы дораан-на ажылывыска четкен. Ажылдаар чер бисти кээргээр боор бе — заводтан үндүрткен бис. Дүктүг-Уруг сөөлүг донгулда «четтирген». Дүржөк улус-биле хоржок мен дээш кайывысты-даа ашакка алыр хамаанчок, чоогунче чагдат-пастаан. Араганың үүлгедии ындыг-ла болгай.

Хайлыг телевизор

Мооң мурнунда ышкыш, телевизорга чүгле огулуг чүвелер көргүзүп турган болза, тоолда кирген топтуг-томаанның Доржу дег, кем-бала чок Койгун-оол өөнүң ишти Өпеймаазын каапкаш, каяа-ла кажып чоруп бээр турган деп. «Ана, кончуг хайлыг телевизорну!» деп дүжүр Койгун-оол аныяк чараш кадайы-биле бакташканыңа хомудап, мунгарап, иштинде хыйлангылаар. Чогум чүү болган чүвел ынчаш?

Өпеймаа элээрде кыдыында олар кижизин үй-балай кынны бербес-даа болза, эзирикте элдеп-эзин чүве домактанып, багай ашаан бир-ле кижээ чыпшыр тудар чаң тып алган. Хемчээлин ажыр ижипкенде суг адавас, амалавас чүвези чок ышкажыл. Бир-ле чалчык кадай сартың четтирипкен, ооң чараазы чаш-

таан чадавас. Койгун-оол ооң ындыг чанын пат билир болгаш, кадайын маадырлыгы-биле дыннап эрттирип каар. Өпеймаага удур чүве чугаалаар болза, өжүп чыткан отче үс кудупканы-биле дөмей, сөстен сөс үндүрүп, дам-на баар. Чанында чаш уруун-даа эскерер эвес.

Бир катап Өпеймаа угбазының чаа бажыңын «чугжуп» чорааш, орай кежээ элээн апарган чанып келген. Койгун-оол чанчыл ёзуугаар уруг ап, бажыңга арткан турган. Телевизорга ол кежээ чурттун чок дээн чараш кыстарының конкурзуун дамчыдып турган чүве-дир. Кижин телевизор көзенээнге хандыкшааш, кадайы эжиқ соктаарга, баштай дыннаваан бооп тур, хайлыг.

Өпеймаа кирип кээрге, Койгун-оол телевизорда чүгле чамдык черлерин чажырган аттыг кылып алган аныяк, чараш кыстар көрүп орбас чүве бе. Өпеймааның өдү чарлы бер часкан.

— Сеңээ мээн херээм чок, а эвеген чанагаш, фигуралыг аныяк кыстар херек ышкажыл але, Койгун-оол! Дүннүн караңгысында кижин безин уткуп албас, сагыжы бак ашак! Мен-не болгаш сени, мелегей ашакты, эдилеп чоруур-дур мен. Телевизор көрүп, чүү кадайың сактып, таалап ор сен — дээш, Өпеймаа ашааның чушкуузунче үш катап шашкан.

— Канчап бардын, Өпейим? Уруг-биле ажаанзыраар дээш, сени уткуур харыым чок болдум ышкажыл. Оожургап көр че, эжим — деп, Койгун-оол кады кырыырын оожуктуруарын бодаан.

— Уруг-уруг деп чоп мегеленип ор сен! Телевизорда хамык херэеженнер көрүп алгаш, алган кадайың безин уттуп алган ордуң ыйнаан сен!

Таан-даа, оода-ла дириг кижин эвес, хос хааржакка кадайы хүнней бээрге, ам-на Койгун-оол шыдашпайн барган. Кадайыңче бир-ле дугаар удур халдаашкын кылырын оралдашкан:

— Сен ышкаш өглер кезип чорбайн, культурлуг дыштаһнып, телевизор көрүп, уруг чанынга оруп, анаа-ла орган кижини чемелеп чооруң ол? Оон ыңай телевизорну улус көрзүн дээш-ле садып турар чүве ыйнаан. Ооң бараанын көөр дээн эвес. Конкурстун солунун көрзүнзе. Бир-ле дугаар эрттирип турар чүве-дир.

— Амыр-ла кыстар сонуургап турар ашак-тыр сен! Ындыг кыстарың бар болганы ол-дур. Ынчап сен амырап телевизор көр харын — дээш, Өпеймаа стол кырынга чыткан тавак-биле телевизорнуң экранын чайырт кылдыр чара шаап дүжүрген.

Койгун-оол хомудаан, хорадаксаанын иштинге шыгжап алгаш, бук-даа дивейн, кеттингеш үне берген...

Чымбадаан долу

Бачыылай пенсияже үнгүже өшкү бригадазынын дээрэ дээн малчынынга санадып, дарга-бошкаларынга мактадып мага ханган. Оон шаңнаткан хүндүлөл бижиктери та, чеже чүве ынаан — чымбадаан долу ышкажыл. Амгы хүннерде Бачыылайның мактаныр бай-ла чүвези ол чүве эвеспе он. Социалистиг чарышка тилекчи болган дээш, аңаа демги бижиктерни даргалар харам чокка үргүлчү тыпсып-ла турар, ол хирезинде оон шалыңынга согур көпеек-даа немешпейн келген чүве-дир ийин. Харын малчынның хей-аъды көдүрлүп, даргаларының хуудуска бижип берген хүлээлгелерин шырбайып күүседип келген.. Бодунуң хууда малының анайлары өлген-читкен мал төлүнүң орнунга баар турган. Хүлээнгени күштүг дижири ол-ла болгай.

Назы-харының дөгээниниң аайы-биле кодан өшкүзүн хүлээдипкен хүнден эгелээш Бачыылайның өөнче биеэки даргалары бажын сукпастаан. Одаар ыяш-даш-даа дүжүрүп бээр дээш олче көрнүрү чок. Таанда, малчынның аалынга ужа-төш чооглап, сүт арагазы куттунуп, ямбыладып чораанын утканнары ол бе кай? Ааска өй каш борбак малдыг, кыраан кижиларга херек чок болганы ол бе?

Мөлдүк-калдык мал кадарып чораан, хүндүлөл бижик-биле чангыс-даа шаңнатпаан кижилернин бай-шыдалды хөлчогул чоп. Ындыгларның хууда мал-маганы өдек сыңмас, машина-балгатты солуп мунуп турарының мергенин чүү дээр. Бо-ла бүгүнүң аай-бажын Бачыылай тыппас.

Ам кээп күш-ажылдың хоочуну Бачыылай чымбадаан долу хүндүлөл бижиктеринин оода-ла чартык кезин мал турган болза, бо берге чединмес үеде өг-бүлезинге дөгүм-не болур ийик деп бодап орар апарган. Акша-мөңгүн болза бараан-сараанга сайгарып алыр дээр, а оларны канчаптар боор, чымбадаан иштеп чыдар, бо-ла-дыр.

Хөөрээрний чугаалары

Хайнактаар

Езулуг-ла ээ кижиниң уран холдары-биле чемзиди хайындырып кааны, тыва сүттүг сарыг шайын ижип-ле ханмас мен. Узун чугааны уламчылавышаан, таваар аартап-ла оруксанчыг. Шаанда бистин тыва өгбелеривис чогуум-на ынчангаштын шайны онзалап хүндүлээр, оон-биле чугааны ажыдар чораандыр деп ам кээп хандыр бодап чоруур-дур мен. Арага-дарыже хандыкпас, олче сундугар чамдыктарны аза эъди көөр чораанында ужур-ла бар чүве бооп-тур.

Хөөрээрний өг-бүлезинге кирген санымда-ла, ол-ла сүттүг сарыг шай хамык чемнерни мурнап кээринге чаңчыгып калган мен. Хөөрээрний-даа, мээң-даа чугаа-соодум база оон-биле ажыттынар чүве. Ынчаарда сагыш-сеткил чайгаар-ла сергеп кээр. Эх, сүттүг тыва сарыг шайның күш кирикчи шынары магалыг-ла болдур ийин!

Хөөрээр дээрге, элдеп-эзин хөөремик ужуралдар тып чугаалаарындан ангыда: күзеп бодаарынга, кандыг-ла бир чаа ажыдышкыннар кылырынга база туралыг-дыр дээрзин эскерип чоруур апарган мен.

Бир катап, демги ол сүттүг сарыг шайывысты аартап каап, шуудады чугаалажы берген олурувуста, кижим чугаазының аянын хенертен өскерти каапты:

— Чалгаа кижилерге база деткимче көргүзөр болза эки деп бодап чоруур апардым, оол. Кандыг деп бодаар сен, олар база кижилер-ле болгай але?— дей-дир.

Мен хейде-ле элдепсинип, чүвениң ужур-мажырын билип чадап, оон арнынче топтап көрдүм: шырайында кандыг-даа ындыг овуузун, ылчың демдек билдирбес боорга, сонуургалым дам барган:

— Чалгааларны чүнүн-биле деткиир чүвел? Шүгүмчүлээр, кончуур, сургаар, албадаар ол-ла ыйнаан!

— Э-ээ, ол дээрге, эргижирээн арга ышкажыл, күжүрүм! Ол аргаларынга оларың пат-ла шоюгуп калганнар болдур ийин. Чалгааларның ажылын чийгедирин бодап көөр херек!

Манаа мырынай шыжыгыксай берген мен:

— Канчаар чийгедир дээринер ол? Ол кончуг кулугурларга эвээш ажыл кылдыргаш, хөйнү төлөп бээр деп бе?

Кижим мээң кылыым хайындыр, хоранныы кончуг хидиледир каттыргаш, ам-на тайылбырлап кирипти:

— Мындыг чүве-дир ийин: инек азырап турган джжик сен, ол чай шагда черле ажырбас — боду-ла чер оьду оьттап амыдырай бээр. Чайны өттүр сүдүн берип, боду-даа чула семирип алыр, ындыг аа? А кышты өттүр ону канчап азыраарыл? Ынча чемни канчап четчир кылдыр белеткеп алырыл? Дыка-ла хөй чем белеткээр, дыка-ла хөй күш үндүрер ышкажыл! Ажылгыр, жежээ кижиге безин ол берге чымыш болгай. А демги чалгаа дирткен хөөкүй кижж ону канчап шыдажырыл?! Ынчангаш оон кылыр ажылын чийгедип, дузалаарын угаап көөр херек...

— Канчаар?— деп, барык-ла алгыра аарак үзе кирдим.

— «Канчаар-канчаар» деп алгырбайн, анаа дыннап олур. Инектерни кыжын чем чивес, анаа-ла удуп кыштаар кылдыр хайнактаар херек...

Сонуургалым хайы-биле:

— Канчаар?!— деп, оон-даа ыткыр кылдыр алгырдым.

Хөөрээр менче, албыстыг кижжже дег, каразып көргөш, уламчылады:

— Мажаалай-биле хайнакташтырар херек! Мажаалайнын амыдыралын дыннап-ла чордун ыйнаан: чайны өттүр оолдарын эдертипкеш, хостуг болгаш туразында чемнеп чайлаар болгай. Бүткүр бодун куруг чаг кылдыр хуулдуруп алгаш, күстүң хары-биле денге чыгы ижээнинче киргеш, удуп чыдыптар. Кышты өттүр удуп кээр — ынчаарда аңаа чем-даа, чүү-даа херекчок. Чүгле чазын, улуг-улуг каыттарнын хары эрий бергенде ам олче үнүп кээр амытан болгай. Бир эвес инекти адыг-биле хайнакташтырыптар болза база ындыг болур ужурлуг: чазын бызаалап алгаш, чайны өттүр сүдүн сагдырып, семирип чайлааш, күзүн удуп чыдыптар. Ынчаарда ам аңаа сиген-даа, ажаалда-даа херекчок. Чүгле ажырымчы оорлардан камгалап кыштадыр ол-ла-дыр! Ынчаарда хөөкүй чалгаа кижж чыргаар ужурлуг: азыраан малы база бүрүн-бүдүн болур, ам боду база амыр-дыш болур. А бир эвес ол малы албан-хөйүнүү болза, акша-төгериин база арбын болур болгай.

Хөөрээрнин ол элдептиг күзели менээ аажок таарымчалыг кылдыр дынналза-даа, удурланып үндүм:

— Чаагай-ла бодал-дыр, акый, камналгалыг-даа! Ынчанмыже, азыг-диштиг араатан биле азыраан малды канчап эдериштирер чүвел, сээң оондан үүле бүдөр чүве бе аан...

Бо удаада Хөөрээр ирем шын-на сеткили-биле хорадап, харын-даа кончуттунуп үндү:

— Силер, бо шагның аныяктары, черле ындыг силер: бир-ле чүведен сезинген, бир-ле чүведен чигзинген чоруур... Кижиниң шыдавас чүвези кайдал? Тура чокта, чүве бүтпес болбайн канчаар!

Элдептиг ирейге — Хөөрээр ирейге оон ынай удурланыр харыым чок болган.

Куурумчу таакпы

Таакпычылар бергедээн, тыртар таакпы тывылбастаан. Бай-шыдалгыр болгу дег, тайбыц-чаагай амгы үеде ону үстү бээр деп кым бодаан боор. Қымның бажынга ындыг чүве кирген боор.

Таакпычыларны көөрге, харын-даа кээргенчиг: бир-ле чүвеге сагышсыраан, бир-ле улуг ажыг-шүжүгге туттурган дег — халбыйып калган чоргулаар-дыр. Карманнарын та чеже катап үжээр, хажыыларыңче та чеже катап көрзүнер! Сактырга, бир-ле ындыг үнелиг чүвезин оскунупкаш, ону дилегзинип чораанзыг. Кайда-бир кижиниң аксындан ыш бурт дээн болза, олче база, кужурзураан хойлар дег, салчып бээр: диленип-колданырлары ол ышкажыл! Аштаанда чем-аьшты-даа ынчаар кайын диленир. А бо таакпы деп чүве кончуг-ла дүлгээзинниг кулугур бооп-тур ийин: таныыр, танывас-даа дивес — дилендириптер. Ол кижизи база таныыр, танывас-даа дивес — бар-ла болза бээр.

Бо бүгүнү чамдыкта кээргеп, чамдыкта ханы дүвүрээзин-биле хайгааравышаан, биеэге бир Хөөрээрниң чугаазын сакты хонуп келген мен. Та чүү чүвеге капсырлаштыр чугаалай каапкан кижии ийик — оозун ам сагынмай-дыр мен. Ол мынчаар чугаалап олурган.

...Ынчаарда дайын үези турган чүве-дир ийин ол, күжүрүм. Бараан-сараан шуут үзүлгөн, улустуң хүн бүрүде хереглээри шай, дус, таакпызы база ховартап, харын-даа үстүп турду. Шай үстүрге мүн-не ажырбас чүве чораан: шеңне, черлик-шай дээш — оран-тандының хоолулуг кежи чок эвес аан. Дус чокта бир берге чүве чораан, ону солуур чүве бар эвес, але. А таакпы деп бо хугбай кулугур үстүрге мырынай халаптыг чүве болган, таакпылаар ашактар диленип-ле эгелээр. Боттары-биле кады кыраан узун-узун даңзаларын безин хээндектей доорааш, тыртып кааптарын көргөн мен. Ында таакпының амдан-чыды сиңип калган боорга, дуза-дөмөк болур чадавас дээш, арга-чадаарда ынчап турганнары ол ышкажыл.

Бир-ле хүн кожам аалга чеде берген мен. Өгнүн эр ээзи ашак чок болду.

— Бо ашак кайнаар баржык ирги?— деп, өөнүн херээжен ээзинден айтырдым.

Ону айтырыптарымга кадайының ындазында чиктии кончуг — хыйланыксай-даа берген ышкаш болду. Шай-суксунун кутканының сөөлүндө, ам-на харын арай тыртылчак чугааланы-дыр:

— Кым билир мону, үнгеш-ле чиде бээр кижини. Соондан бакылап көөрге, дөө алаакче-ле шошкуп бар чыдар боор чүведир. Та чүнү канчап турар чүве ында... Кижини айтырарга: «Оттулар ыяш-даш көрзүнүп чорбас чүве бе?» деп каар. Чогум эккелген ыяш-дажы-даа чок.

Ынчаар чугаалангаш, айтыра-дыр:

— Силерниң таакпыңар чор бе, акым?

«Ажыг чүве харамнанмас» дижир чүве болгай, таакпымны сунгаш, чугааладым:

— Сени таакпылаvas кылдыр бодадым. Мындыг чүвези база ховартаан, берге шаг ышкакжыл мон, дом — деп буруу-зунуп кагдым.

Сунган таакпымны каш удаа харамдыгып соргулааш, арай чымчай берген байдалдыг уламчылай-дыр:

— Бо ашакты бодаарымга, өскеленип турар хире ийин, акым. Оон башка амыр-саам чок алаакче чүге салып кирип турарыл бо. Ооң оозунда ужур-ла бар. Соондан баргаш база тыппас кижини-дир мен. Бо алаакка ону канчап тывар боор...

— Сенээ хыйланып турбас-тыр бе?— деп, ылавыладым.

— Чогум ол талазы-биле анаа, эп-найыралывыс хевээр.

— Ындыг-дыр, мен ужурун тыпкай мен аан — дээш, үнүптүм.

Алаакче базып кирдим: Мында чогуу чүнү канчап турар кижини ирги аар ол? Арга-эзим иштинге аң-меңини кандыг черге турарын беш салаам дег билир мен. А кижини, барып-барып дың чангыс кижини канчаар тыварыл? Мен болзумза кайнаар кылаштаар ужурлуг мен деп чижеглевишаан, дыка-ла үр тояап келдим. Арай човагзынганаш, доора ушкан чудук кырынга дыштанып, боданып олур мен. Канчангаш-ла хажыымче көре бээримге, ынаар — бежен базым хире черде чоон төжек ышта-лып каап тур. Кара-ла чааскаан бо канчап өрттенип турар төжек боор дээш, олче шиглей базыптым. Чоокшулай бээримге, төжек артында кижини бажы көзүлдү, оон үнүп турар ыш бооптур. Ана кара кайгамчык, демги дилеп чораан кайгалым бо хөкпее берген орап-дыр-ла! Булаш кылдыр көре каапкаш,

сырбаш кылынга-даа, таакпызын ченинге чажырып четтигипти.

Чайгаар-ла каткым кээп, сүмеледим:

— Мен ышкажыл мен, Хөөрээр аан, ол чүвөң дыка чажырбадан, чеңиң ишти өртени берзе канчаар сен!

Кижим ыядыксап чугаалай-дыр:

— Берге шаг-дыр ийин бо, таакпыны безин чажырып чоруур, дөзү чок чүвени ам канчаар дээр силер.

— Кымдан чажырарың ол чүвөл ынчаш?

— Кадайдан-на болгай! Тывылбас чүвени ам канчаар. Кыс кижилер тыртпаза ажырбас чүвө-дир ийин...

— Мурнунда сени өттүнүп тырта берди-ле ыйнаан. Хөөкүй амытандан ам харамнанган херээ чүү боор! Сени чаштынып таакпылап турар деп билбээн, а кадайлар болчаанче чүгүрүп турар деп каразыыр хире чорду чоп!

Ашак сырбаш кылынды: «Ам канчаарың?» дээнзиг аан.

— Чурттаарда кады чурттаар, өлүрдө кады өлүр хөөкүй кадайыңдан чаштынма, харамнанма. Барда денге үлежип, чокта денге куруглап чораай-ла силер — дээн мен.

Кижим мени бир ошкааш, арта ыглай каапкаш, аалынче шошкуй аарак чаныпкан...

...Таакпы деп кончуг куурумчунун дүлгээзини ындыг мелегей боор-дур!

Хелемечилиг кижиги

Бо-ла чорааш, Хөөрээр ирейниң кезээде ажык сеткилдин экизиниң чоруур мен. Чамдык кижилер дег ол — хойнунга чылан-даа хойлап чорбас, хөрээнге кара даш-даа шыгжап чорбас. Өөрээнин — өөрүп чугаалап чоруур, хорадаанын — хорадап чугаалап чоруур кижиги болган.

Бир катап Хөөрээримниң арай-ла хорадаксап турган черинге чеде берген мен: олуруп-туруп шаг бооп-ла турарын бодаарымга, бир-ле чүвөгө оожургап чадап турар хевирлиг. Адак сөөлүндө мынча дей-дир:

— Бодунун төрөөн дылындан ойталап, ческинери дээр-ге-ле, незиниң аа сүдүнче дүкпүрүп турары-биле дөмөй чүвө ышкажыл, оол. Мен-не ынчаар билип чоруур кижиги мен.

— Чүү болу берди ынчаш, акый?— деп, тодарадыксаан мен.

— Чүү-даа болуп-ла турар шаг-дыр бо — дигеш, аякта шайындан бирээни пактай каапкаш, кезек боданып олура, уламчылады:— Дем чаа дүгээ, амгы шагның чингине тыва уругларындан чүвө айтырарымга, менче, кандыг-ла бир черлик

кижиже дег, ческинип көргүлээш, орустай-дырлар: тыва дыл билбес бис дээн хевирлиг. Анай кара чажындан эгелээш, төрөөн дылын дыннавайн өскөн болза ындыг-ла ыйнаан. А олар менден ырай бергеш, тывалап чоруурлар чорду чоп! Черле ынчаш, тыва омактыг бистерни кандыг дээрил аан, мурнуку үелерде 3—4 чыл шеригге чорааш, чанып кээрде, төрөөн дылывысты «уттупкан» таварылгалар база тургулаан болдур ийин. Сен ынды чаржынчыг сураглар дыннажык сен бе?

— Дыннагылаан мен. Ынчалза-даа херек кырында бодум көргөн эвес мен, акый. Та шын, та меге чүвези — деп, шынын чугааладым.

Хөөрээрниң шырайы ам-на чымчап, бир янзы болу берди:

— А мен бо суглуг карактарым-биле көргөн болдур мен ийин, кайгалым. Ана кара хөк чүве болбас ийикпе! Дөө Чаа-Хөл куду бир аалдын оглу шеригге дөрт чыл болгаш, халажып келген. Саян артынче талыгыр черге, тывалардан дың-на чааскаан албан эрттирген эр боор ийин ол. Киживис аалынга кээрде, тыва дылын тек билбес кылдыр уттупкан келген болбас ийикпе. Келирде — тускай хелемечилиг келген!

Дыл билбес күжүр ада-иези дыннаарга, оглунуң орустаары ана быдыраар, ийи холунуң салаалары ана сарбаннаар чүве болган болгай. Баштайгы дээрезинде, хөөкүй авазы ыглапкан:

— Күжүр-ле оглумнун салымының багын аар, төрөөн авазы мээң дылымны уттупкан! Мээң-даа салымының багын аар, оглумнун ол дылын билбес!..— деп, чугааланып шаанга кирген.

А орустаар шериг эрниң ачазы чүнү-даа ыттываан. Оглу ында турган бала, согааш, деспиже айтып-айтып, бир-ле чүве орустаарга, хелемечизи мынчаар очулдурган:

— Оглунар «Бо чүлерил?» деп айтырып олур.

Ашактың чырыктары чырташ кылынгаш, чүгле мону чугаалаан:

— Ол үгүлүүдүңге «Хырнынны тоттуруп чораан чүвелердир» деп чугаалап каар сен ыйнаан.

Оон ынай артык сөс-даа этпээн, оглу-биле хелемечи дамчыштыр чугаалажырын-даа оралдашпаан. Амдызында хелемечи барда, оглун-биле чүге чугаалажып албас сен дээрзин улус айтырарга: «Ийи-үш кижиде дамчыштыр чугаалажып чоор мен, эр кижилерниң аразынга кандыг чажыттар турбас боор» деп каан.

Шеригден келген, тыва дылын уттупкан орустаар эр, ол-ла хелемечизи-биле каш хонук улаштыр чоок төрөл-дөргүлдериң эргиир дээш, чай-шөлөөн чок болган. А хелемечи оон ыңай

чеже шыдажыр — чер-чурттуг, аал-оранныг, ажил-амыдыралдыг болур чүве ыйнаан, чанып чоруй барган. Орустаар эр, хелемечи чок болганындан, имнежип-самнажып артып калган. Алызындан үнү чок улус эвес, чеже аза-соора имнежир боор, улус ам ону чоорту кагза-кагза, авазы-биле иелээ артып калган чүве, кайгалым. Ачазы база аалга-ла олулар эвес, ажил-агыйын кылып чоруй барган болбайн.

Авазы-биле үш хире хонук имнежип чоруй, бир-ле хүн кижин олуруп-олуруп:

— Далган бар бе, авай?— деп, кээргенчи кончуг кылдыр тывалай берген дээр чораан.

Күжүр эриң имнеп-самнап, орустап чоруп тургаш, аштай-ла берди ыйнаан: ооң чүү деп орустап турарын авазы билир эвес!

Авазы хөөкүй ынчан база бир ыглаан:

— Күжүр-ле оглумнуң салым-чолун авыралдыг бурган бээрлеткен-дир, өршээзин! Ам-на амыр-дыш көрүп, арат дылым-биле домактажыр-дыр мен, хайыракан!..— деп, алгаттынып-йөрээттинип шаанга кирген.

Хөөрээрниң ол чугаазын база таалап дыңнаан мен.

Вячеслав ТИМОФЕЕВ

Ужуп чоруур тавактар

Шоодуглуг расказ

Эртем кандидады Осокин дээрзи механика цегинге чедип келген-дир эвеспе. Ол кандыг-даа темага лекция номчуур кижидир. Осокин бүдүрүлгениң кызыл-булуңунуң индир кырынче үне бергеш, думчук аржылы-биле караанын шилин чода тыртып алган, оон чыылганнарны эргий көргөн.

— Чүнүң дугайында дыңнаксап тур силер, эштер?

Алдыгы разрядтың токары Петр Лукьянов холун көдүргеш, өөрүн мурнай алгырган:

— Өске планеталарда амыдырал дугайында.

Ол кышкы Осокинге таарышкан, дидим үнге ынак кижичүве-дир. Ооң назы-хары база улуг эвес, чүгле бажының дүгү дүжүп, чөвек талазындан хензиг тазарып орат. Харын-даа чараш деп болур кижидир. Лекторну аан.

Осокин Марс дээш, өске-даа планеталар дугайында ярып кирипкен. Кезек бооп чоруй, бодунуң ынак темазы —

ужуп чоруур тавактар дугайында чугаалап эгелээн. Ону эртем езузу-биле УБО дээр, ол хураангай сөстү чазарга — ужуп чоруур билдинмес объектилер дээр. Ол аразында эжикте кып-сынчыг үн дыңналган:

— Кирерин хоруп каан чүве-дир!

Дыннакчылар-даа, лектор-даа эжикче көрнүп келген. Эжик даамалы Акимовна кирип орган оолду үндүр хөөглөп турган. Ол шуваганчы аажок чурумзурак кижидир. Кым-даа ону кижиде кириб дивээн, ол бодунуң ыдыктыг күзели-биле эжикте таңныылдап кирипкен чүве-дир. Осокин эгиннерин кыскаш, (кижиде кирип келсе, багай чүү деп) улаштыр номчуп берген.

...Миссисипи штатка бизнесмен Джон Уоисли деп дээрди бодунуң хуу машиназынга бараанын чүдүрүп, кадайын болгаш улгады берген уруун олуртуп алгаш, бир хүн аян-чорук кылып чораан-дыр эвеспе. Оң машиназының марказы безин онзагай — «Форд-278». Ол кайгамчык. «Фордтуң» ээзи газын базып орган, далажыр ужурга таваржып келген, ону акша-төгөрик аптар-чиптер дугуржулга манап турган.

Арга ишти черден үне маннадып келгеш, бир көөрге, оларның мурнунда салат салыр тавак хевирлиг аажок улуг төгөрик чүве турган. Ол ыяштарның бажында астына берген, харын-даа дыттар бажы ышталыксап турар ышкаш болган. Ол «тавактан» янзы-бүрү өңнүг чырык база тарап турар. «Форд» азыра каап-каш, турупкан. Каргыс ниитилелдин кижизиде үени халас эрттир-бес дээш моторун чушкуй берген.

Ол таварылганың соонда демги дээргиниң кадайы комиссия төлээзинге мынча деп төөгүп орган-дыр эвеспе:

— Мээң ашаам машиназын доктаадыпканда көөрүмгө, дээрде аажок улуг хүн астына берген тур. Долгандыр өлүгзүг ногаан өң бүргөпкен. Шил өттүр көөрге кандыг ийик, ындыг. Уруум тургаш: «Авай, өрү көрөм!» диди. Өрү көрдүм, дээргилер. Оо богда, мен колледжи дооспаан, университетке өөрөнмээн, чүгле бажынга ажилдап өөрөнгөн кижиде мен, ол хиремде парашют чокка астына берген турар элдептиг ол чүүлдү эскерип каан мен. Ол хиремде географияны хензиг билир мен: ол «салат савазы» сонгу-барыын чүкке база азы барыын-сонгу чүкке бе... астына берген турган.

...Ынча дээш Осокин лектор карааның шилдерин оскунупкан. Токарь Петр Лукьянов кончуг дүргөн халып баргаш, ону көдүргөш, лекторга хүндүткелдиде-биле ап берген. А кызыл-булуңда кижиде бажы кизирт. Чүгө дээрге лектор шыырак — эң дээди, аңаа бир шакта 2 руб. 50 көпөөк төлээр. Ынчангаш ол

хензиг залда хостуг олут чок болган. Эжик даамалы Акимовна-нын «Киирбес мен» дээн алгызын-даа тоовайн кижилер эндер-лип келген.

Осокин уламчылаан. «Дээрги кадын Уоисли өчүүн улаштыр мынчаар берген: «Мээң ашаам машина моторун эки билир эвес. Ол бичии чушкуттунаш, рулюнуң артынга катап олуруп алган. Ынчан мээң уруум:

— Ачай, дээрде дирижабль тур!— деп алгырган.

— Шынап-ла — деп, мээң ашаам амырай берди.

— Оларда механик бар боор.

— Сээн бажын черле алдын ийин, уруум.

— Ынча дээш мээң ашаам кукуруза шөлүн тавартыр ол «салат таваанче» чорупту. Адазы-биле кады чоруурун уруумга чөпшээрэвээн мен, иелээ машинага артып калдывыс. А ачавыс чоорту көзүлбестей берген.

Бензин кудар черге халдып келгеш, шагдаа черинче дол-гадывыс. Оон шагдаа чедип келди. Негр аан. Ооң-биле кады чорааш, Джонну кукуруза шөлүндөн тып алдывыс. Ол човуур-тап, президентиниң адресинче багай сөстөр сөглөп туржук. Джон-нун бажынын дүктери дүжүп калган болган, оон туржук, бажы безин ышталып турду. А чүвүрү чок, буруулуг болдум, ооң адаанга чоруур чүүлдери шупту көстүп турар. Кара кештиг шагдаа Джонну ол черниң эмнелгезинге эккелген. А мээң уруум ачазын кээргээш, ыглап турду. А «салат таваа» ол ара-зында чиде берген, четкер ону сырыпканы ол ийикпе. Чугаам доостум, дээргилер.»

Осокин тыныш ап, доктаай хона берген. Бажын силгий кааптарга, карааның шили база кээп дүшкөн. Лукьянов өөрөн-ген чаны-биле база ап берген. Харын-даа ыравас дээш лектор-нуң чоогунга олуруп алган. А Осокинниң «эди чаа изип» орган.

— Чөпшээрержир болзунарза, делегей практикасында билдингир апарган база бир фактының дугайын манаа ам база катап чугаалап көрейн, кандыгыл?

Петр Лукьянов өскелерниң өмүнээзинден дораан хары-лаан:

— Чугаалаңар харын, солун болгай.

Чыылганнар база деткип, шимээргежи берген.

— Мен силерге сураглыг астрофизик Франц Шмидтин бижээни стенограммазы-биле таныштырайн — деп, лектор эге-лээн.— Ону 1922 чылда бижээн. Болуушкун Австрияга болган. Бодунуң төрөд бөлүүнүң канчап өлүп төнгенин Сизый

Кактус деп арткан кижии-амытан чугаалап орган-дыр эвеспе. Сизый Кактус дугайында Шмид мынчаар чугаалап турар: «Ону бажындан буттарынга чедир даштан шуткуп куткан ышкаш, мун-мун чылдарның хадының арттырган изи ол. Ооң дырышкак арны хаарып каан картошкага дөмей, арны мунгак. Чүгле карактары кыланнаар». Ийет, стенограмманы дыңнаар:

Шмид (хелемечи дамчыштыр): Сизый Кактус, чугаалап көрөм, сээң кайгамчык төрөл-бөлүүң канчап өлүп төнүп турары ол?

Сизый Кактус: «Хүннүн ажар уунче көөрүмге, карактарымага кажыыдалдың изиг чажы төктүп келир. А хүннүн үнер чүгүнче көөрүмге, кажыыдалдың соок чажы төктүп келир. Өске талаже көрбөс кижии мен, чүге дээрге мээң төрөл бөлүүмнү Дээрнин Оду өрттеди каапкан.

Мен улуг Селеске уктуг кижии мен. Мээң ачам чер бөмбүрээнин бир ужундан өскезинге четкөн. Мээң авам, мээң болгаш сээң салааларың санындан хөй уругну төрөөн. Мээң кырган-ачам ыр ырлап чораан. А ак кижии келген соонда...

Шмид: Сизый Кактус, чугаан кыскаладып шыдавас сен бе?

Сизый Кактус: «Ак кижилернин чугаазы кыска болгай аан. Мээң кырган-ачам кажан-даа кыскаладыр чугаалавайм чораан. Ол оттуг сугну ишкижеге чедир чугаалап кээр. Ол оттуг сугну бир ижипкеш, эң сөөлгү ырызын ырлаан эвеспе. Ол ыры Улуг Селескелернин ырызы апарган. Бистер маңаа доктаамал чурттап келген бис. Ай дажындан от үндүрүп алгаш, аңаа одап кыпсып, самнап турган бис. Кенгурулар ынчан чаңгыс бут кырынга шурап турган чүве...

Шмид: Сизый Кактус, кыскаладыр чугаалап көрөм. Мени бюоплан манап турар-дыр ийин. Оон ужудукчулары доллар немей негеп турлар.

Сизый Кактус: Сени хүндүлөп, кыскаладыр чугаалап көрейин, ак кижии. Бо дээрге мээң сөөлгү ырым болур. Ол ыры баштай бичии, кызыл өңнүг турган. Оон улам улгадып, сарыг апарып, динмпревишаан, от чаштадып турар болу берген. Ынчан бистин чадырларыбыс кургаг саазын дег хүрт кылдыр өрттенип калган. Кым-даа оон үнмээн, шупту хып калган. Мен кенгуру соондан халып орган мен. Ол кончуг семис, кыс кенгуру чүве. Ооң соонда мээң бажымда суг хайны берген. Ынчан кара хөлчө шурай берген мен, а хөлдүн дүвү чок турган. Ынчан мен бургандан оттуг суг дилээн мен, ол бербээн. Ынчан кенгуруну өзээш, чип алган мен.

Шмид: Сээн угааның элээн алдарай берген турган-дыр аа?

Сизый Кактус: Мен кенгуруну дөгөрүп чип алгаш, ыглап-кан мен. Мынчага чедир ыглап чор мен. Мээң карактарым чаштары-биле кандыг-даа өрттү өжүрүп болур. Ак кижиге, оттуг суун менээ берип көрөм, ынчан сөөлгү ырымны ырлап берейн...»

Кызыл-булуңга шимээн үнө берген. Бир-ле кижиге артыкы одуругдан айтырган:

— Оттуг сугну оода бир дугураанны кудуп берген бе?

— Айтырыгларны ынчаш салыр силер, эштер — деп, Осокин оожургаткан.

Петр Лукьянов чыда калбаан.

— Делегей уjur-дузалыг эртем ажылының дугайында чугаа чоруп турда, чаңгыс дугураан арага дугайын айтырган херээ чүү боор!

Артыкы одуругда дыннакчы оожургаваан: «Сизый Кактус-туң сагыш-сеткили дойлуп, чаңгыс дугураанны-даа болза, ижик-сеп турда, ону каргыс эртемнің төлээзи кайын билер, чаңгыс дашка арагазын харамнанган-дыр» деп мындыг ыйнаан.

Ол сөстөрже Осокин кичээнгей салбаан. Ол элдептиг билдинмес болгаш чажыдын ам-даа делегейде кымның-даа илере-дип шыдавааны фактыларны болгаш болуушкуннарны санаарын уламчылаан:

— Тутанхамоннун мөчүзүн чижек кылдыр көрээлинер — деп, ол барык сымыраны аарак чугаалаан:— Ол эрте-ле мөчүп калган болгай. Ооң мөчүзүн шыгжаан хааржак бо хүннерге чедир бүдүн-бүрүн кадагалаттырган. Элээди фараоннун мөчүзүн чүс-чүс чылдар безин үрөп шыдаваан. Мен бодаарымга, эштер, ол мөчү үнөң океанында эштип чоруп турар-дыр. Хөй чылдарда космоска ужутканы дег удуп чыдар боор. Ындыг бе, эштер?

— Ындыг — дигип, элээн каш кижиге деткээн.

Эжиң даамалы Акимовна отту хонуп келгеш, кезек ыңай-бээр көргүлээн. Оон карактарын база шийипкен.

— Мексиканың аргаларындан тывылган дуганны көрээлинер — деп, лектор үнүн дыңзыткан.— Ону үжен чыл бурунгаар эртемденнер эскерип каан эвеспе. Ол дуган билдинмес майя деп чоңга хамааржыр. Чүү деп чоңул ол, ажил, амыдыралы, эртем-билини кандыг турганыл, оларның ийи муң чыл бурунгаар тургускан календары бистин амгы үевистиинден безин шын айтып турган, ооң баажызы чүдел, ол чүге Майяпаң, Паленге деп хоорайларын каапканыл, чоғум көөрге урелиишкиннернің изи чок болгай. Даштыкы чагыргалар ындыг чарлык үндүргөн бе?

Хөй-хөй айтырыглар, саннар долган домактарны үндүр бүлгүртүпкөш, эртем кандидады Осокин шимээн чок дыннакчыларың эргий көре каапкаш, лекциязының ийги кезээнче кирипкен.

Ол кезек ужуп чоруур тавактар дугайында тоолчургу чугааны сойгалаарыңга тураскааттыңган. Ол самбырага чуруп тургаш, херелдерниң сына бээр схемазын көргүскен, олар сына бергеш, бир-ле дүрзүнү кижиниң караанга көргүзүптерин тайылбырлаан. Чижээ, Кентукки штатта фермер Джек Регби хаттың көдүрүп алгаш чорааны «Нью-Йорк таймс» солунну ужуп чоруур тавак деп бодаан. Венера сылдыс база чамдык эедергей кижилерниң бажын төөрөткөн, эзирик кижилерни ол база девидедип турган. Оон туржук Мурнуу Тунгуска районнун бир сууруңга бичии оолдар суур кыдыыңга кыпсып каан фонарь каапкан. Ол фонарь кежээликтей бир янзы көстүр чүве-дир. Ынчангаш көдээ Совет даргазы суурда эн хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи Сергей Сергеевич Красноярскиже телеграмма чоруткан. Ында мынча деп бижээн:

«Планеталар аразыңга ужар корабль хонупту. Өске планетадан келген эштерни көдээ Советтиң девискээринче киирер бе?» (Кызыл-булунга ыткыр каткы үңген.)

— Чүве билбес кижы бе?— деп, артыкы одуругдан бир үн үңген.— Оларда тускай херелдер бар-дыр ийин, чөпшээрел-даа айтырып чытлас. Оозун углаптарга-ла, чүү-даа артпайн баар.

— Ийет. Тунгус метеоридиниң дугайында — деп, Осокин уламчылаан.— Чоокта чаа бөлүк эртемденнер электроннуг саналга машиназыңга айтырыг салган: Тунгускага метеорит дүшкөн бе азы ол космос корабли болган бе? Автоматтың харызы элдептиг болган: ол билдинмес порода... Черден үңген.

— Машина албыстай берген боор!— деп, демги-ле үн үңген.

— Айтырыгларны ооң соонда салыр силер, үе эвээш — дээш, Осокин лекциязын уламчылап кирипкен. Ол чартык шак дургузунда кылган илеткелинге Черге кым-даа кажан-даа ужуп кээп көрбөөн, чоокку келир үеде чедип кээр чадаvas деп даап бодаашкын бар, чүге дээрге кижы билиглерни ханы шингээди ап турар апарган дээрзин бадыткап чугаалаан. Сайзыралы бистен оранчок артык планеталар бар чадаvas, олар бисти со-нуургап турар магат деп немээн-даа.

Осокинниң илеткелиниң сөөлгү кезээ улуска таарышпаан. Қончуг солун бүзүрөнчиг чүүлдерден эгелээш, бөгүңгү онзагай чүве чок амыдыралга кээп доозуп каан.. Механика цегиниң ажылчыннары бистерже өске планеталардан кижилерниң ужуп

кээп турарыңга бүзүрөп турганнар, а ол хей болган ышкакжыл. Ынчангаш улустун хомудаары-даа чөп. Цехтин алдын холдуг мастери Илья Васильевич Мартынюк тура халып келген. Ол кымнын-даа албан-дужаалын барымдаалавас, өттүр сөглээр кижидир:

— Чүү болду бо, оглукум, ийи шак дургузунда бисти төө-редип келдин. Америк сенатор биле демги Фикус олар канчаарыл?

Соора барган ирей ужун Петр Лукьянов лекторнун мурнунга буруузун билингеш, тайылбырлаан:

— Өскээр чугаалап тур сен, Илья Васильевич, сенатор эвес, а бизнесмен кижидир, Фикус эвес, Сизый Кактус болбазыкпе.

— Эштер шын айтырыг салып тур — деп, Осокин деткээн.— Мээң чугаалап турган таварылгаларым ам-даа хары чок артып турар. Ужуп чоруур тавактарга бүзүрээр кижилер хөй, чоокку келир үеде ол дугайында тоолчургу чугаалар соксаарыңга бүзүрээр мен.

— Бизнесмен Джон Уоисли дугайында парлалганың бижип турары-биле алырга, ол арагачы апарган — деп, лектор уламчылаан.— Ооң кадайы шүүгү дамчыштыр чаргылдажып тургаш, бүгү эт-хөрөңгини бодунга даңзыладып алган. Амгы үеде Джон арагадан албыстаан, эмнелге черинде, ол оруннар адаандан ужуп чоруур тавактар дилеп турар.

А Сизый Кактус ам-даа дириг. Ол бир чүс он ийи харлыг. Ону буйанныглар ниитилели азырап турар. Хүннүң-не ол оттуг суг бээрин дилеп турар, ынчалза-даа кым-даа аңаа бербейн турар.

Бо-дур эштер, лекция төнгөн...

«Меңги чечээ» — «Улуг-Хемниң» аалчызы

«Меңги чечээ» деп чогаал-хөгжүм каттыжышкыны 1986 чылда тургустушган. Ооң тургузукчузу — кожууннуң күүсекчи комитетиниң культура килдизи, үндезилекчизи хоочун башкы болгаш сураглыг шүлүкчү Салчак Молдурга. Бо хүннерде каттыжышкында 20 ажыг бот-тывынгыр шүлүкчүлөр, композиторлар, ыраажылар хаара туттунган. Шүлүкчүлөрниң иштиден уруглар эмчизи Зоя Донгактың, «Мөген-Бүрен» совхозтуң аныяк малчыны Сайлык Сагаанның, школа директору Владимир Донгактың, өөреникчи Борбак-оол Сааяның шүлүктери тема-даа, идея-даа, чурумал-даа талазы-биле негелдеге дүгжүп, солун-сеткүүлге парлаттынып турар. Калбак-оол Салчактың, Михаил Сотпаның ырларын комиссия хүлээп алган. Оларның ырларын Ульяна Хертек, Екатерина Самыя, Ульяна Монгуш, Валерий Саая чонга ырлап берип турар. Культураның хоочун ажылдакчызы, улусчу театрның чурукчузу, профессионал актер ышкаш талантылыг Артай-оол Чудур бодунун чогаатканы шоодулуг чугааларын, баштак монологтарны концерттерге чугаалап келген.

«Меңги чечээ» Бай-Тайганың «Мөңгүлек» чогаал-хөгжүм каттыжышкыны-биле (удуртукчузу Сарыг-оол Салчак) сырый харылзаалыг. Эрткен чылын бот-тывынгыр шүлүкчүлөр, композиторлар Сарыг-оол Салчак, Чечекмаа Саая, Светлана Самбий-оол, Мария Күжүгет, Базыр-оол Чүлдүм-Сюрюк, Чечек Монгуш, Адыг-оол Чимис, Салчак Молдурга, Калбак-оол Салчак ийн кожууннуң суурларының чурттакчылары-биле, малчыннар-биле солун ужуражылгаларны эрттирип, чаа чогаалдарны бижип, хавтарын бодал долдурар олчалыг болганнар. Номчукчуларга «Меңги чечээниң» чамдык кижигүннериниң чогаалдарын бараалгадыр-дыр бис.

Саая Майнак,
каттыжышкынның удуртукчузу.

Салчак МОЛДУРГА

Тывамга йөрээл

Ажай-буурул Азияның бурунгузу,
Аскымнаткан Улуг-Хемниң төрөөн чурту,
Дөрүн — Саян, мурнун — Танды баганалаан,
Төрөл чону арты, ишти эдээн баскан —

Тыва Республика төөгүвүске
Тывылган хүн делгереп-ле турзун,
Акы-дунма улузу демниг ишке
Аразындан суг акпас кады чорзун!

Дагларында ужар-саары девип самнаан,
Дазырларда тудуг-сууру айырацнаан,
Аянын — ан, шынаазын — аал малы долган,
Аыттыг арат сыдым чайып, данны уткаан —

Тыва Республика төөгүвүске
Тывылган хүн делгереп-ле турзун,
Акы-дунма улузу демниг ишке
Аразындан суг акпас кады чорзун!

Хувискаалдан эрге-шөлээ танып алган,
Хуу-салым, чаңчылының ээзи болган,
Амыдырал, найырал дээш холун сунган,
Аалчызынга ак сүт өргүп, менди туткан —

Тыва Республика төөгүвүске
Тывылган хүн делгереп-ле турзун,
Акы-дунма улузу демниг ишке
Аразындан суг акпас кады чорзун!

Автографка бижилге

Сайлыкмаа КОМБУГА

Уян чүрээң эге сөнү —
«Ужуун»¹ мени ымзандырбаан:
Чевен ынчаар сырый албас,
Шевер холдун олбуу илден!

Улузувус мерген, чечен
Угаанындан чемиш тырткан
Уран сөстөр нарын сиилбиин
«Учак!» дигеш, хүлээп алыин.

Ырлаксанчыг, ыглаксанчыг,
Ындын алып, өжешкензиг
Көвей хунук бодалдарын
Көзүр бузуп каггы дег-дир.

¹ «Ужук» — С. Комбунун баштайгы номунун ады.

Сени одап, чектээн үннөр
Черинде чок эвес дээрзин
Элдээрткилээн муңчулуундан
Эскерипкен чадавас мен.

Аймап, хилеп чоор сен аан,
Адааргактар, өжээргектер
Ында, мында, кайда чогул,
Ындыг үе ам-даа эртлээн.

Шыны херек, мен-даа сен дег,
Шын дээш чамга бораттырып,
Хөмдүргөштин дагын дирлип,
Хөндүрүлгөн, өңзүрээ мен...

Хоптун-чиптин дөзү ирик,
Коптарылза, кую чарлыр!—
Чулуун анаа ыглап төтпейп,
Чуртталгага камнап ап көр!

Чыккылама айывыстын
Шымчып келир чывары дег,
Ажыг, чидиг сөстүг болган —
Аксывыстың кежии-даа боор.

Аравыста үе, чылдар,
Ай, Чер ышкаш, ыраан-даа бол,
Салым-чаяан назы билбес,
Чаяалгага эл-хол чоруул.

Үнүңнү чон танып билген,
Үен бо-дур, ужук, Сайлык!—
Чүрээм, төлгөм эндевейи-дир:
Сүзүк, чаяан сени кагбас!

Кичээн, киж!

Арганы көр: балыгланмаан ыяш чок-тур,
Аккан чулуу карак чажы, ханы ол-дур!
Тооруун, кадын сывы-биле сырыпканың
Докпак пештер, кургаан дөстөр чеже-дир, чээ?
Болгаан, киж, боданып көр, оон башка,
Бойдус сени кезээ-мөңгө хозуп кааптар!

Арылар өө, уялар-даа менди үнмээн —
Аазаткан куш оолдары ыглаан-сыктаан,
Өрү дээрде ушканын-даа дүжүр адып,
Өскүс байлаң артпааже суг шүүрээр-дир сен —
Шеглен, кижиге, чепсээн ырат, оон башка,
Черниц кижиге сенээ шингээл, хоолу болбас!

Аннарны көр: үрезини үстүр чыгаан,
Артканнары диригге-ле ирээн, чыдаан,
Аткан чунмаң соондан шагда үне берген,
Анайының думчуу каткан, та бар, та чок?—
Доктаа, кижиге, долгандыр көр, оон башка,
Тотпас караан, долбас хырнын дештир, чарлыр!

Амдыызында ийи буттуг чазый сон-сон
Аң-мең туржук, кижиге тынын үзүп болур,
Адак соонда, боду барып аглаттырар —
Араатанче ынчаар дедир төрүттүнер.
Кичээн, кижиге, хинчек кылба, оон башка,
Килең, каргыш өлзүңзе-даа, сени тып аар!

Саая МАЙНАК

Аас-кежик менээ турбас

Ынакшыжар чаагай сеткил турбаан болза,
Ындынналдыр ырлап чоруур шаам-даа чок.

Сагыш хөлзээр херээженнер турбаан болза,
Чангыс борбак шүлүк бижнир чаяаным чок.

Чечектерни чарашсынып чорбаан болза,
Черге ынаам бөгүп ышкаш кайын хайныр.

Эштерим чок кара чааскаан чурттаан болза,
Эктим бедик, хөглүг чоруур харыым-даа чок.

Чондан хоорук, бодум бодап чораан болза,
Чоргаар чурттаар аас-кежик менээ турбас.

Саарзык бодал тевии-биле

Хүннү бадыр сыылаан, улаан
Күштүг шуурган даңны атсы
Сонгам соктап тура хонган —
Сени чедип келген-дир дээш,
Чеже катап эжик ажып,
Соккан чүрээм ажыш диген.

Бодаарымга, орай дүн бол,
Карангыны өтүр дегген
Карактарын оду чырып,
Бодуң чедип келген дег боор —
Саарзык бодал тевии-биле
Сагышсырап ора хондум...

Мени сагын

Кады чурттап, соругдашкан
Хайыралыг эжиң бар бол,
Мени сагын.
Кадыг-бергээ таварышкаш,
Қараң чажын черле төкпе,
Мени сагын.

Чыраа аътты хөлгеленгеш,
Чындыннадыр халдып чорааш,
Мени сагын.
Чычыы тонун кедип алгаш,
Чымчак хаак дег, самнап тургаш,
Мени сагын.

Ынак өөрүн аразынга
Ырлап-хөглөп ойнап тургаш,
Мени сагын.
Ырак черге чурттаза-даа,
Ынакшылы хайнып чоруур
Мени сагын.

Аксым кезии

Адыг дыргаа баглап кагган,
Аатгыны өзүп келген
Қавайымны
Қайын черле уттур деп мен,
Қагбас-даа мен.

Удуп өзүп, доруксун дээш,
Уяранчыг өпей ырлаан
Авамны-ла
Назы баргы мөгейбишаан,
Алгап чор мен.

Ие-черге ынакшылым
Уям болган кидис өөмден
Ужукталгаш,
Узун назын дургузунда
Улам кыпкан.

Алыксавас, байксавас,
Алдар-хүндү сүрбес болгаш,
Арыг чүрээм
Кара сагыш, күчүлелди
Каргап чору.

Авам биле төрээн черим,
Аймак чонум, өцнүктерим
Мунгарал чок,
Буян-чолдуг чурттап чорза,
Аксым кежи.

Зоя ДОНГАК

Амыдырал чаякчызы

Арыг, дириг ханы-биле
Авам чүрээ менде тудуш,
Авам шаңнаан чүрээм согуу
Ажы-төлче мөңгө дамчыыр.

Авам холу чылыг, чымчак,
Аажок-ла уран-шевер.
Авам үнү хоюг, эткир,
Артында-ла чассыдып кээр.

Көвей кижиги аразындан
Хөөкүй авам караа чымчак,

Бергелерге душканымда
Мерген чагы дузалап кээр.

Өскөн черлиг, чоннуг, өөрлүг
Өртемчейге чурттаар кылдыр
Амыдырал чаякчызы —
Авам, сенээ мөгеер мен!

Хая тиинде чечек

Кадыр дагдан төрөөн суурум
Харап көөр дээш үнүп оргаш,
Хая тиинде чечек көргөш,
Кайгаанымны чүге деннээр

Хая-даштын аразындан
Кагып суксап, донуп-дожап,
Хатка, чаъска алдырбайн,
Канчап өзүп келген ирги?

Чуртталга дээш демисежип,
Чулук тырткан чангыс чечек
«Бергелерни шыдап эрт» деп
Мени улам сорук киирди.

БОЙДУСТУҢ БОЛУУШКУННАРЫ

Бойдустун кижиниң амыдыралынга чамдыкта коргунчуг,
когаралдыг, хоралыг, кайгамчык таварылгалары база болгу-
лаар.

1. ҮЕРНИҢ ХАЛАВЫ

1946 чылдың чеди айны сөөлзүредир Мөңгүн-Тайга район-
нун Хүрен-Тайга сумузунун дөрт дугаар арбанының араттары
Ак-Адыр, Керзи, Харагайтыга чайлаглап турган.

Бир-ле кежээ имиртиңней бергенде хаттыг-частыг долу
Ак-Адырның Кара-Хажыы сынын таварты диигайнып-ла келген.

Кошкарлыг, Бырааты деп бичии адырык хемнерниң үерлээн
агымы хенертен куттулуп келген. Кошкарлыг даандан өглер
дег борбак-борбак сарыг үер дүргектелип чулуп баткаш, Ак-
Адыр хемниң чоога, ыйгыл черлеринге турган үш аалдың алды
өөн, сес кижини, челе-хөнеге турган анай-хураган, бызааларны,

киженниг аътты бөлүү-биле хөме шаап бадыра барган. Дөн черге турган өглерден көөрге, үер алган чамдык өглерниң лаа-деңи хемни куду элээн чырып бадып турар болган.

Ол үерден Кошкарлыг, Бырааты девискээринге куштар, чер үңгүрлүг өрге, тарбаганнар хөйү-биле өлгөн.

Үер болган дугайында даң бажында медээ келирге, сумунуң орасакчы даргазы Иргит Седип, тудугжу Кара-Сал Сандык Мугур-Аксындаң аъттарлыг халдып үнгөн. Ак-Адырга чедип келгеш, болган айыылдыг халапты көргөш, кортканындан куйга бажы адың дээннер. Ынчанмастың аргазы чок — оларның аалдары чангыс-ла баалык ажылдыр көңгүс мыяда Керзи хемде чайлаглап чыдар болгай.

Аалдарының бетинде хаялыг баалыктан хараарының кайызы чорааш, дидинмейи: «сен баштай хара» дижип, бот-боттарын албадажып турганын сөөлүндө чоок кижилеринге олар чугаалааннар.

Баалыктан харай бергеш, кайгап-ла ханмааннар — ында чаъс безин чагбаан болган.

Бойдустуң айыылдыг халавы бичии када кезек черге база болгулаар-дыр.

Үер болганының эртенинде Салчак Шожал: «Тайга-танды бажынга тараа тарыыр эвес, мээң аалым ыявыла Ак-Адырга чайлаары албан эвес, хөөкүй оглум Дадарык үерге алысты, кайнаар-даа бол көже бээр мен» деп ыглап турда, ону арбан даргазы Кара-Сал Чамырык, суму даргазы Иргит Чыдым олар тургаш: «Бойдустуң халавын канчаар сен, боданып, оваарнып көр» деп чазамыктааннар.

Үерге алысканнарны Ак-Адырда суг бажының дужунда хүннээрктиг ховужукка чангыс черге ажаап орнукшудуп каан.

Чежемейиниң-даа дайын сөөлүндө кончуг берге үе турза, «чону — чоорган, хөйү — хөйлен» дижири дег, сумунуң араттары качыгдааннарга өг ыяжың, өг кидизин, шывыып, эвээш-биче шээр малын, ылангыя саар мал-биле шыдаар шаа-биле дузалааннар.

2. ДОЛУНУҢ ХАЛАВЫ

Ынчаарда Ада-чурт дайынының кадыг дошкун үези турган. Ары Хемчиктен арбай тараалап алыры берге апарган. Ынчангаш Мөңгүн-Тайга район девискээринге тараа тарыыры албан негеттинип келген.

1944 чылдың чазынында Каргы, Мөген-Бүрөн, Хүрөн-Тайга сумуларының араттары эрткен 1943 чылдаазы дег Чеди-Тей ховузунга арбаннар аайы-биле эвилелдежип алгаш, 200 га хире арбайны тарааннар.

Тарааның даамал таннылы, Хүрөн-Тайга чурттуг Кара-Сал Хүрөн-оол чадыр өөн Ортаа Чеди-Тейниң хөлгелиг чарыыга чыпшыр тиккеш, эртенниң-не Чеди-Тейниң кырындан бараан харап, мал-маган, тевелер чайладыр сүрүп, Нүүртүнүн теректеринге төрүүр дээш, мурнуу чүктен ужуп келген даг кастарын улустан камгалап, арбаннарның үзүк-соксаал чок кээр турган тараа сугатчыларынга уран-чечен тоолдарын сонуургадып, аргышкан моол өнүктерин каш янзы каргыраа, сыгыды-биле кайгадып чайлаан.

Сугатчылар тарааның часкы, чайгы суггарылгазын өйшаанда доктаамал чорудуп турганындан база чай чаашкыныг болганындан, тарааның үнүжү мурнуку 1943 чылдаазындан бедик болган. Август айны сөөлзүреди бир-ле хүн кежээликтей Каргы, Мугур бажы шиглиг хаттыг, чабстыг кара булут диргелип келген. Хаттын удур уунче көөрге хову-ховузу-биле куу доозун апарган. Каш-ла минута хире болганда долунуң даажы дээр динмирээн ышкаш диңайнып-ла келген. Чаагай үнген тарааны эргек бажы хире долу кам-хайыра чокка-ла улдап-ла эгелээн.

Каш-ла хонгаш ажаар деп турган арбайның чемниг бажы туржук, сывы безин сынып чаштап турда, Кара-Сал чадырындан үне-кире халып: «хайыраан тараамны, эдээмни дозар мен бе, энчээмни чадар мен бе?» деп мөгүдөп турган.

Эртенинде тараа шөлүн эргип көөрге черниң хөрзүнү көзүлбес кылдыр арбайны долу савап каапкан болган. Ол долунуң эрткен кезек девискээриниң оът-сигени онуп, өлүгленип, куурара кадып калган.

Район төвүнге келгеш, ылангыя ыраккы Мөген-Бүрөн арбаннарныче Чеди-Тей тараазын «долу каккан, ажаап алып арга чок» деп медээни дамчыткан бис.

Бойдуштуң ол халаптыг болуушкунунуң уржуундан тараа тараан араттар 200 тонна хире арбай тараазындан когарааннар.

3. ХАР КӨШКЕЗИ

Элээн каш чыл бурунгаар Мөнгүн-Тайга бажыныче үнер дээш, Шашпаал сыны-биле чоруп оргаш, «Дээр адаанда дош»

деп номнун автору Яков Кром баштаан алды альпинистер хар көшкөзүнгө таварышкаш, амы-тынындан чарылганнар.

Бо сактыышкынны Мугур-Аксы суурда чурттап орар күш-ажылдың хоочуну 73 харлыг Шөмбүл Кыргыз Сундуевичиден дыннап бижээн.

ДУУКАЙ ОДУРУУ

Мөңгүн-Тайганың девискээринде Тоолайлыг хемче киир аккан Көжечей деп бичин доскут хемчигеш бар. Ол хемчигеш кыш-чай чок доцмас кара суглуг.

Көжечей — кашпал хемнер, кадыр даглар-биле кажааланып алган, ары Хемчик-биле аргыжары берге чер.

— Шаанда Хомушкуларның ук-ызыгууру аңаа чурттап чорааннар. Бир-ле чылын Хомушкулар назы четпээн оглунга Хемчиктен келин кысты оолдун, кыстың тура-соруун барымдаалаваан, ушкарып эккеп берген ийин — деп, Тыртыына Мага-Шириевна Биче-оол бодунуң көргөн, билген таварылгазын сактып чугаалай-дыр. Тыртыына кырган авайның хары ам 79 четкен. Маадыр ие кижиге. — Эккелген келин кызы Дуукай, оолду хоскаш, Тоолайлыг биле Шыңның Берт-Оюнуң аразында Сүүр-Тайга бажынче өй-өйде үнүп, төрүттүнгөн Хемчик хемин катап-катап харап каап турган. Ол дагның бажында уругнуң сайзактап ойнап турган оваалай чыып каан даштары ам-даа бар.

Сүүр-Тайга бажынга уругнуң чуртун сактып суларап, аалын сактып аланзып, ырлап турган ырлары уттундуруп, удаажырай берген-даа болза, салгалдан салгал дамчып келгениниң чамдызын Тыртыына Мага-Шириевна ам-даа сактып орар болду.

Авам күжүр азырап каан
Адыр буду чок-ла эвес,
Аянгаты чуртумдува
Аандан бээр чеде бээр мен.

Ием күжүр төрүп-ле каан
Ийи буду чок-ла эвес,
Иштин-Ишчаа чуртумдува
Имирден бээр чеде бээр мен.

Аштап-чемден аштавадым,
Аалым сактып аланзыдым.
Суксун-чемден суксавадым,
Чуртум сактып суларадым.

Чанын көөрге чалым хая,
Чаныксавас арга-даа чок.

Мурнун көөргө мунгаш алаак,
Мунгаравас арга-даа чок.

Хорум даштыг Көжөчөйни
Хонаш кылып албаан-на мен.
Хомушукулар оглу-биле
Холбажы-даа бербээн-не мен.

Келин кыс Дуукай Сүүр-Тайга бажындан кажып чанар черлерин катап-катап ылавылап, орук-чирий ондагайлыын, кадыр-бертке, шапкын сугга мунгашталып, кадыг бергээ тавар-жырын билип турган.

Бир-ле хүн дангаар эртен чаштыычацнап, Барлык, Тоо-лайлыг белдиринден адырыктап кежип алгаш, хемни куду келдегейлеп, оруу чок хараганныг кадыр ийни одуруглай, чумна турлаа Көшкелигге чуглу чазып, дүне-хүндүс уйгу дыш чок, коргуп-сестип, эзир турлаа кара туруг баары-биле эртен, кежээ элен-тендиң чаштың чорааш, алыс чурту Хемчинидиве алдыр-байн чана берген.

Ээрем суглуг Барлык хемни
Эштип, сүзүп кеже бээр мен.
Эзирген кашпал-даа бол,
Элендирип эрте бээр мен —

деп, кашпалга уругнуң үнү чаңгыланын туруп калган.

Хомушукулар Дуукайның кажып чаңган изин истээш, Барлык, Шыцның кашпалынга мунгашталып туруп калган.

Эртенинде Хомушукулар база катап истеп баткаш, уругнуң аай-дедир аң-мең оруу-биле кадыр-бертке хайзы баспайн, одуруглай эрткен изин көргөңсөр. Оон эгелээш, ары Хемчик-биле аргыжылганын база бир бичин одуруу ынчаар изеттинген.

1936 чылдан бээр партия кежигүңү, хоочун малчын Тынтыына Мага-Шириевнаның бо сактыышкынын дыңнааш, мындыг одуруглар сагыжымга кирип келди:

Өгбелерден дамчып келген,
Өттүр болгаш чиге сөглээн —
Өртемчейде үш кончуг:

Эрин ашкан хем кончуг,
Эзер алган аът кончуг,
Эрин хоскан кыс кончуг!

Хоскан, кашкан дургуннаан деп
Хопка-чипке кирген-даа бол,
Ынак эвес хары кижээ
Ыдалаарга ынавайн,

Тура соруу быжыг болгаш
Дуукайның туттурбаанын
Амы-хууда «эр хей-дир» деп,
Анаа болчуп ора-дыр мен.

Дидим кыстың эң-не баштай изеп баскан одуруун сөөлзү-
реди ооң ады-биле «Дуукай одуруу» деп алдаржыдып адай
берген.

Сайлык САГААН

Чылгычылар

Чүглүг куш дег аъттар мунгаш,
Чүгүрүктөр бажын дозар
Чүдөк дидим эрестиглер,
Чүреккирлер — чылгычылар.

Айдың чырык дүнелерде
Аъттан дүшпес чылгычылар,
Оорга-мойну шылап болбас —
Орлан-эрес шыдамыктар.

Кижен, сыдым дергилепкеш,
Хииктелдир ужуктурар,
Тайга, сында чылгы доскан
Таан эрес кашпагайлар.

Койгунактар-майтакпаннар

Койгунактар-майтакпаннар
Хокпангырлап маңагылаар.
Кулактарын олуй, солуй
Куду, өрү шимчеткилээр.

Кудуруу ооң бичии-даа бол,
Кулактардан дуда-вас-даа.
Карактарын көөрүңге
Каттыраңнаан, борбалчыннаан.

Кыжын чагган аккыр харга
Кымнар дөмей — билир сен бе?
Койгунактар-чарашпайлар —
Кокпа кырлаар, хензигбейлер.

Сайзанак

Чалым хая баарында
Салбак чаштыг бичии уруг
Чаактары кыза берген
Сайзанактап ойнап олур.

Дээрдиве бедип алган
Дээлдиген куш талыгырдан
Демги кысты чаптаан ышкаш,
Дескинип харап туру.

Сайзанактаан чараш кысты
Сайда хонган сайдаяк куш
«Чайлааң харын чараш-тыр» деп
Чайтыладыр ырлап олур.

Борбак-оол СААЯ

Ырлап чор мен

Тыва чоннуң, тыва чернин
Дыннап ханмас ырылары
Улус чоннуң чүрөөн чүглөп,
Уяранчыг куттулуп тур.

Уям болган төрөөн черге
Узун назын чурттаар болгаш
Ыры-биле чүрөөм тудуш —
Ындынналдыр ырлап чор мен.

Тывам

Өске черге чоруп чораш,
Өскен төрөөн Тывам сени
Өөм ышкаш сакты бээр мен —
Өлчей кежиим сенде тудуш.

Азыраан мал кара шаар дег,
Аяндарда чаптып оьгтаан,
Эгээртинемес анныг-менниг
Эртинелиг байлак черим.

Саян ажып ырай бергеш,
Сагышсырап чаныксай бээр
Эрикпезим ынак черим —
Эргим Тывам — кавай-шуглаам.

Өзөө ол бе?

Ынакшыл чүл?
Ылап шынын билбейн чор мен.
Ынакшыл чүл?
Ынаам кыстың чаражы бе?

Азы чүл ол?
Авамга мээп ынаам ол бе?
Амыдырал-чурттаалганың
Алдын ышкаш, өзөө ол бе?

Донгак ШЫДЫРАА

Мөнгө уям

Октаргайга төрүттүнгөн кижиге бүрү
Оран-чурттуг ойнап өскөн делгемнерлиг.
Ортаа-Халыын, Кыдыы-Халыын, Шокар-Тайгаа
Олут орбас ынак ачам чурттап чораан.

Моолдуг-Хем — күжүр авам чуртту ол-дур,
Моол-тыва ийн чоннуң доңу хемим.
Тыва-Кежин, Калга-Кежин дөгөрезин
Тыва-моол чон төөгүзүн херечилээн.

Успа-Хөлге киир аккан Улаатайым,
Ындында дуу ырлап чыдар Торгалыг хем.
Ырда кирген арыг бажы Солчур суурум
Улуг шыктыг, арга-даштыг Булангыг бо.

Анай чаштан ойноп өскөн Өвүр черим
Ада-өгбөм алызындан чурту чораан.
Эрткен үе эглип келбес төөгү болган.
Эргим чуртум көже бербес — мөнгө уям.

Өпей ырын утпайн чор бис

Авам боду бөдүүн ишчи кижиг дээрзин
Ачамның мээ чугаазындан билип алдым.
Аарыгның хайы-биле хөөкүй авам
Ажы-төлүн эрте каггаш, кызыл-дустан.

Ынак авай, чүрээвисти чүглөп чор сен,
Ындынналган өпей ырын утпайн чор бис.
Төрөөн авам боттандырбаан күзелдерин
Төлдери бис чуртталгада чаяап чор бис.

Ава кижиг изиг чүрээ шонмаан-даа бол,
Ава кижиг эргим сөзүн дыңнаваан бол,
Алган эжим, ажы-төлүм бүгүдесин
Авайымның чаяап берген белээ дээр мен.

Борис КАЗЫРЫКПАЙ

Бодалдар

* * *

Өскөн черге хаан боордан
Өске черге өлзе дээр...

* * *

Авай кижээ ынай чажы эргим,
Ашак кижээ төрөөн оглу эргим.

* * *

Бергелерге таварышкаш,
Белен херек бүтпейн баарга,
Мерген кижиг бодун бактаар,
Мелегейлер эжин бактаар.

* * *

Деспи ышкаш кудуруктуг
Дендин шыырак калчап ирттин
Кудуруун мен магададым,
Хуу чолун кээргедим.

* * *

Хомус ышкаш үнүг болгаш,
Хөөмейиң салын ор сен,
Тоолай кежи бөрттүг болгаш
Дошкун соокту тоовайн чор сен.

Артай-оол ЧУДУР

БЕШ ЧҮСКҮ ЫТ

Сценадан чүгүрүп үнүп кээр.

«Сок, сок, кижиге тудуп чип кааптың». Ыт деп чүведен шуут ырмам сынган кижиге боор мен. Ыт көргенимде шуут угаан-кудум оскунуптар. Бо төөгүңүң эгесиндең эгелен, силерге чугаалап берейн.

Шаанда дайың сөөлүңдө фронтудан келгеш, суурувуска почтальоннап ажылдай бердим. Ынчан бажың бүрүзү ыт азырап турган. Бурган өршөөзин. Ол ыттар дээш та кайы хире хилчинчээм көрбөдүм дээр. Чеже ытка ызыртпадым дээр. Эйт-кежимни-даа, идик-хевимни-даа ора-чара сокуруп турдум.

Оон даргамга мынча дидим: «Почтальоннап деп чүве хей ажыл чүве-дир. Ыттарга кижиге өлүртүп каар дээн эвес. Өске ажылдан беринер». Дарга мени салыр хөннү чок: ынчанмайн канчаар. Мен ышкаш кежээ, дыңнапгыр кижиге тывары берге. Ол мынча диди: «Сен мынчал. Мында Госстрах деп чер бар. Аңаа баргаш, бүгү мага-бодунну камгаладып ал. Карак-кулаан, салаа, сайгыдындан эгелээш, чүнү-даа арттырба. Оон сен ытка чүнү-даа ызыртып аар болзуңза, ооң орнунга төлөп бээр». Мен ооң аайыңга киргеш ол черге баарымга, кижиниң чүзүн-даа камгалап турар чер болду. Даргамның аайы-биле дооза бодуну камгаладып алдым.

Оон почтальоннап чоруп-ла тур мен. Ызырар ыттарлыг бажыннарны хөме таварып кирип тур мен. Ыт халып-даа келзе, камгалалдыг-ла болгай мен. Ызыртып-даа турдум. Оон шынап-ла ытка ызырткан когаралымны төлеп бээр чорду. Шупту чүве өртектиг. Салаадан эгелээш, кулак-думчукка чедир. Ылангыя ужаның мөң эъди, балдыр, чода дээн ышкаш черлерниң өртээ шору боор чорду.

Кадайым дээрге (чүгле силерге чугаалаарым ол) арай хоптаксымаар, тавайыс угаанныг кижиле болгай.

Баштай почтальоннап кирип аарымга, мени шалыңың эвээш, чалгаа чүве, өске ажыл безин тып албас дээш, мени кончууру сүргей чүве. Мен камгаладып алгаш, ытка ызырткаш, акша эккеп турар апаарымга, менээ ээлдек-эвилени-даа хөлчөк апарган. Оон уламындан кадайымда болгаш уругларымда (ийи кыстыг кижиле мен) кончуг багай аажы тывылган. Үргүлчү акша негээр. Ону-мону садып аар-дыр дээр — хереглели-ле эндерлип эгелээн.

Кадай дээрге шуут хөлүн эртип: «Каңчап барган ажыл-агый билбес ашак ыйнаан. Арзая берген олурар. Эки жылдаза. Ажы-төл өскөн, акша-көпөск чедишпес чүве ышкажыл» деп мени кончуурунга өйлөшкөн. «Акша-шалыңны ажылдап берип турар-дыр мен. Ытка ызырткаш база акша эккеп турар-дыр мен. Оон хөй силерге чүү херек чүвөл?» дигилээр мен.

Бир-ле катап кадайым мынча дидир: «Че, ашак, ам улуг хевис садып аар-дыр. Акша херек-тир. «Акшаны кайыын тып аар кижиле мен» дидим. Кадай менче шириин көргөш: «А сен эки хайдын. Кичээнгейлиг көрүп чорааш, бир ытка элээн шыырак ызырт» деп бо-ла. Мээң хорадаарым-даа кончуг. Бажындан үнө халыдым.

Хорадаанымдан, башка чүү-даа кирбес. Кадайның аксы четкени ол ыйнаан. Элээн кылаштап чорумда, та кайыын чүве, бир ыт артымдан халып келгеш, үзе-чаза сога-ла берди. Чүнү-даа канчаар харыым чок болду. Элээн болганда улус көрүп кааш, чарып алды. Мени эмнелгеге чедирип кагды. Анаа үш ай чыттым. Кымын-даа ыды ызырганы билдинмээн. Черлик ыт ыйнаан. Мени черле ыттар көөр эвес.

Ызыртканымның акшазы шыырак-ла болган. Кадай-даа хевисти садып алган. Кадайымның менээ ээлдек-эвилени дам барган. Чыттаар, суйбаар чыгы. Оон эттинип алгаш ажылдап эгелей бердим. Элээн үе эрте берген. Уругларым-даа өскүлөп келген. Чаа бажың база алдывыс. Кадайымның хоптак аарыы база кирип келген. Уругларым база авазының ол бак аажызып дөзээр сагыштыг.

Бир-ле мынча дидирлер:

«Ачай, биске джинсы чүвүрлер херек. Акша херек-тир, ачай».

«Акшаны кайыын тып аар бис, уругларым?» дидим.

«Ачай, сен бир ытка ызыртывыт даан. Бичии аан: аарышкылыг эвес кылдыр аан, ачаай» дидирлер.

Хажызындан кадайым келгеш: «Канчап барган чүве билбес ашак ыйнаан бо. Бо акша-көпөөк чедишпейн турда анаа-ла ангая берген олурар» дээш-ле эгеледи.

— Чүү херек чүвел, сенээ — дидим.

— Акша херек. Кижичангыс катап курорттап дыштанзадаа канчап баар чүвел. Өскелерден дора эвес.

— Курорттап, дыштанып алынар.

— Акшаны кайыын тып алыр мен.

— Мен кайыын тып эккээр мен.

— Тып эккээр ышкажык сен.

— Кайыын?

— Ыттардан аан — дидир.

— Менн ыттар өлүр хербелеп кааптарын күзөп тур сен бе? — дээш ажынып-ла үндүм.

— Че, чеже ытка туттурбаан ийик сен. Ажырбас, өлбөс ышкажык сен. Тының быжыг. Че, ачазы кызып көр — дээш-ле амыратпастаан.

Хорадааш, хомудааш чүнү-даа ытавайың үнүп чорупкан мен. Ызыртыр ытты кижичайың тывар боор.

Биеэги шаг эвес, хөй каыт бажыңнарга кым ыт тудуп турар чүвел. Арта-ла мен биеэги ышкаш почталыон эвес мен. Пенсионер кижичайың. Кадайың үдүрүп кээри ыт-даа шыдавас. Ам канчап боор боданың көөр апаар.

Ызырткан ыттарымыңы эгезинден-не данзылап, демдегден ап чораан кижичайың мен. Ынчап кээрге нинтизи-биле ыттарга 499 удаа ызырткан турган мен. Ам бир ыт ызырар болза 500 болду. «Юбилей кылдыр беш чүскү ытка ызыртса-даа чүл мону» деп бодан келдим. Өлзүмзе-даа, дирилзимзе-даа хамаан эвес. Чурттап алган ашак. Ам канчап ызыртырыл, ызыртыр ытты кайыын тып алырыл?

Бир көөрүмге, паркка ыттар конкурзу болуру деп чарлап каан тур. «Чогуур чериң ында эвеспе мон» дээш ынаар чоруптум. Чеде бээримге, хамык ыттарың ээлери баг, илчирбе бажыңда четкилеп алган турар болду. Кижичайың ызырар хамаанчок чаныңга чөнгээлеп чеде бээримге-даа чеккиңген чүве дег кижичайың чүгүле хая көрнүр болдулар.

Хорадаарым-даа кончуг. «Кончуг чыдыг ыттар, сыңзаан чүвелер. Шаанда шагда болза кижн дезип, оя маннап-даа турда үзе-чаза согар хирезинде ам дээрге... Ыттар безин өскерлип калган шаг ышкажыл бо. Черле ызыртыпкы дег ыт тывылбады. Оон бир көрүп турарымга бир салбагар салдыг ашак хөлчок улуг казыра дег сарыг ытты демир илчирбеде чедип алган чор. Чанынга чеде бердим. «Магалыг-ла улуг чаагай ыт-тыр аа» дидим.

— Бээр чагдаваңар, каржы ыт — ызырыптар — диди.

— Кончуг эки-дир, эргимим, шынап-ла беш чүскү, юбилей-лиг ыт бо чүве эвеспе ыңар — дидим.

— Чүү беш чүскү, чүү юбилей?

— Чок, чок, анаа-ла...

— Че, сербегер чүге тур сен, ызыр че — дээш, ыттың бир кулаандан алгаш, долгап-ла дүжүрдүм. Ох, бурганым-на бо, шынап-ла беш чүскү ыт ол болган.

«Хар!» дээн соонда шурап-ла келди. Ээзинге-даа күш чет-тирбеди. Оон ыңай чүнү-даа билбедим. Миннип кээримге, эмчиде чыдыр мен. Аарывас-даа черим чок, ажывас-даа эъдим чок. Эмчиге чартык чыл чыгыы чыдып келдим.

Ол үе иштинде ызыртканым акшааы-биле кадайым курорттап, оон туристээн. Ийн уруунга кайызынга-даа дөрт джинсы чүвүрнү садып берген болду. Арай боорда эттингеш (шынап-ла чүү кончуг тыным быжыг кижн пйнк мен), оон соонда бажындан үнместээн мен. Кадайым акша дугайында айтырыг тургузарга: «Ытка үзе-чаза соктуруп тургаш, акша тывар өске ашактан тып ал! Хош!» дээр апарган мен.

ЭЖИШКИЛЕРНИҢ УЖУРАШКАНЫ

— Эжин, эжим!

— Привет, старуха.

— Че, кандыг чурттап чор сен, эжим? Школа дооскан ояар ужурашпаан-на болгай бис.

— Железно деп бил, подружка.

— Кайда, чүнү ажылдап тур сен? Уруг-дарыың чежел?

— Шока аныяк чорааш, өг-бүле, ажы-төлдү чоор боор, ол дээрге лишний обуза ышкажыл. Ажыл-даа чок мен. Акшалыг мама, папа чок эвес. Сен кандыг чурттап чор сен?

— Мен-даа школа соонда училище дооскаш, башкылап тур мен. Өг-бүлелиг, бир оол, бир кыстыг мен.

— Оо, электен ашакка чүгеннедип, ажы-төлге бастырып алган, ат болган старуха-дыр сен. Алдын өртектиг аныяк назынны хостуг куш дег чоруур ышкаш ийик. Мен-не ындыг чуртталгадан муңгараар мен.

— Чер кырынга кижн кылдыр төрүттүнген болганда кижизиг чурттаар-ла болгай. Бодунга-даа, нийтилелге-даа ажыктыг кылдыр аан.

— Че, ындыг-дыр, старуха, мен далажып чор мен. Кишка долдурар үем чедип келди.

— Ол чүү дээн чүвөл?

— Ол чүү дээн чүве деп чүнүл, обедтээр дээрим ол-дур ийин.

— Тускай чугаалыг кижн-дир сен аа?

— Ынчанмаска чүү сыстыр, подружка. Азы чок болза рыбадан купитьтеп алгаш, мээңинге барып жаритьтеп кушатьтаар бис бе?

— Четтирдим, эжим. Чайым чогул. Кылыр херектерим хөй.

— Ну что ж. Сама решай. Не настаиваю, милая.

— Өскерилгениң-даа кончуг-дур, эш. Шаанда шору-ла уруг болгай сен. Төрээн дылыңны безин орта чугаалай албастыр сен. Та шының, та тенек, сынзың чүвези, боданыр болзуңза эки-дир.

Төөгүнүң арыннарындан

Кыргыз АРАКЧАА

ТЫВАНЫҢ КОЖУУННАРЫНЫҢ ТУРГУСТУНГАНЫ

Тыва АССР-ниң Министрлер чөвүлелиниң Төп күрүне архивинин 115 фондузунуң бирги данзызында, 1-ги херекте 18 чүс чылдың үезинде Тываның төөгүзүңгө холбашкан моол дыл кырында бижээн документ бар. Ол документиниң бижээн автору болгаш бижиттинген үези чок, билдинмес. Ук документини моол бижиктин эрги стили-биле бижээн. Ону маңаа дылын болгаш стилин өскертпезиниң оралдашпышаан, номчукчуларга шуут билдинмейн баар хире черлерни амгы литература дылы-биле тайылбырлап бижидим. Ук документини ооң автору шак мынчаар бижип эгелээн:

Төрүттүнген кижини бодунуң уксаа ызыгуурун билбес болза, арга-ыяш иштиңниң сарбашкыны-биле дөмей. Кижини бодунуң омак, төрелин билбес болза, языты-мелегей-биле дөмей дээр чүве болгай. Ындыг төлээде Урянхайның (Тываның) уксаа ызыгуурун, омаан хааннар төөгүзү, «Эртинге эрегези» деп хөй чүүлдүг төөгү дептеринден, бижиктерден, документилерден, «шаштар» дээр төөгү номундан допчулап ап бижээн.

Балар бурун шагда... черге чыткан бир өскүс оолду Мин улустун¹ үрө төлү чок ашак-кадай черден тып алгаш, агарсандан ыяштан кавай кылгаш, аңаа чыттырып азырап өстүрүп алгаш, аңаа Хотогойтының дошкун кара нояны деп шола ат берген. Шак ол оолдан укталып Өөлөт омак болгаш Дөрт ойрот деп адаар омак сөөк улустар тывылган. Өөлөт дээрзи ам үеде Дөрбөт улустар ол. Олар ам хөй кожууннар болу берген.

¹ Мин улус — кыдат хаан династиясы (1368—1644 чч.).

Дөрт ойроттар дээрзи амгы Урянхайларның ызыгуур уксаа-зы мун болур, ол дөрт ойроттарның бир бөлүү болур Синдер Манжының үре төлүндөн чарлып укталганнарын Чорос дээр. Тас Давааның үре төлүндөн укталып үнгениерин Хосуут дээр. Ыгаан Манжының ажы-төлдөрүндөн укталып тывылганнарын Урянхай деп адаар. Дарма Далааның үре төлүндөн тывылганнары Хойд дээр.

Ооң сөөлүдө бир үеде, Энге Амгалац (кыдаттап — Кан Си) хаанның 54 чылда¹ (Европаны-биле 1716 чылда) Калганың Чазакты-Хаан аймааның бээлизи² Бүбей биле Дзун гарнын (Джунгарияның) Тама ийи аразында Урянхайны кайнаар, канчаар дугайын чугаалашканнар. Ол чугааның түннелинде, кул мени ынчаар чорудуп, урянхайларны бодунуң (Бубейнин) эрге-чагыргазынга бактаап киирерин менээ дааскан. Бир эвес урянхайлар аңаа удурланып хедерленир болза, шериг чоруткаш чаалап алырын манчы хаандан чөпшээредир дээнин хаандан ону чөпшээрээн турган. Ол чылдың күстүң адак айында Урянхайның баштыңы кижизи чайзац Хоорламай дээрзи бодунун хамаатызы бир кижини эдерттип алган Бүбей бээлиниң черинге чедип кээп, ооң эрге-чагыргазынга бактаап кирген. Ол чайзац Хоорламайны Тес-Хемниң черинге чурттадып олурткан.

Найыралты Төп (кыдаттап — юн-чжен) хаанның ийиги чылында (1725 чылда) бээли Бүбей Үстүгүлерге бараалгап чораш, иштики сайытка кирерге Үстүгүлерден чарлык үндүрүп, Бүбейден айтырганы болза бээли Бүбей сээң чагырганың урянхайларының амыдырап чурттап турары кандыг-дыр дээр-ге, Бүбейниң хаанга айлытканы болза, Улаастайның чанчың Халиданың черинден бир түмө сес муң (18000) лаң мөңгүн чээлиге алгаш ооң-биле малдар саткаш оларга үлештирип берген. О: малдар-биле хөрөнгиленгеш, мурнунда турганындан ам амыдыралы дээр апарган деп Бүбей айлыткаан.

Бо чээлиге алган мөңгүннү кул мээң алза чогуур шалыным мөңгүнүндөн чыл бүрүдө тыртып төлеттирер деп Үстүгүлерден айылдаан чарлык бар деп турар-дыр. Оон ап бодаарга урянхайлар шуптузу мээң хамаатыларым, оларны азыраарынга алган чээлини төлээринге мээң шалынымдан тыртып төлеттирер дээр ындыг хойду бар чор бе? Чээлиге алган бо мөңгүннү тырттырып төлээрин Халидага дыңнадып бижик чорудунар деп турар-дыр.

¹ Кан Си — манчы хааны (1662—1723 ч.ч.)

² Бээли — Манчы төрөзинин дөрт дээди дужаалының ийиги чергези.

Дээрний деткээни (кыдаттап — цянь лун) хаанның ийиги чылында (Европаның — 1738 чылда) бээли Бүбей мөчөөн төлээде ооң оглу Чингунчапты чазак төрөний бээлизин салгамчылаткан. Ол бээли Чингунчап Джунгарияның өскерликчи оор Ниманы тутканы дээш Чингунчапка хъюк ванның дужаалын шаңнаан.

Ооң сөөлгү үезинде Чингунчап¹ (манчы хаанның дарлалынга удурланып — К. А.) самырап өскерилгеш, Урянхайдан шериг белеткеп чыскааган турда, ол шеригни Урянхайның баштыны Хоорламай чайзаның оглу база чайзаң Дажы тарадыпкан. Ооң ол херээ дээш Дээрний деткээни хаанның 24 чылда (Европаны-биле 1760 чылда) ол шеригнин таратканының дугайын Үстүгүлерге айлыткаанда, Дажыга кежик четтирип, анаа бүгүде даргазы деп дужаал эдилеткеш, тогус одага шаңнап кадаткан.

Дээрний деткээни хаанның ол-ла 24 чылда (1760 чылда) бүгү Урянхайны дөрт-дөрт сумуларлыг дөрт кожуун кылдыр тургускаш, Хем-Гол Урянхайның чайзаны Эренчинни, Тожу-Нуур кожуунуң Урянхайының чайзаны Бадыны, Көпсү-Хөл-Нуур кожуунда ындыг төлептиг кижичок болурга, Калганың Чазакты-Хаан аймааның моол кижичок Амиданы үстүндө ийи чайзаныр-биле кады депшидип, бүгүде даргалары дужаал эдилеткеш, боттарының тус-тус урянхай араттарын чагырткандыр.

Бүгүде даргазы Дажының кожуунунга херек шийтпирлээринге дузалажыр чалаң чаңгыны бирни, оон суму бүрүзүнге бир-бир суму чаңгызы — араскан чаңгыларны тургускан.

Хем-Гол, Тожу-Нуур, Көпсү-Хөл-Нуур кожууннарның суму бүрүзүнге база бир-бир араскан чаңгыларны тургускан. Оон дараазында Хем-Гол, Тожу-Нуур болгаш Көксү-Хөл-Нуур кожууннарның бүгүде даргалары тус-тус кожууннарының черинге херек шийтпирлээринге дузалажыр чалаң чаңгыларны бээрин дилээрге, ол дилээн ёзугаар чөпшээрээнде, ол кожууннар черлеринге чалаң чаңгыларын тургускан.

Дээрний деткээни хаанның 27 чылда (Европаны-биле — 1763 чылда) Танды Урянхайның дөрт кожууннарын чаңгырап бүгүде даргазының таңмазын, база кызыл шугумнуг бижик бижир эргени, ол таңманың херээн эргелеп шийтпирлээр дүжүмет бирни, бижикке дузалажыр бижээчи ийини, таңма чериниң

¹ Тываның эрги ашактары Чингунчалты Шыдар-ваң деп дужаалы-биле чугаалаарлар.

хөдөли кижиги ийини, албан чарылгазы кочага кижиги он сести, база албанның улаг болгаш белеткел албанның аъттар, тевелер чүүлдерни катай тудуп тургузарын чөпшээреп тывыскан.

Ол үеде Урянхайның дүжүмет кижилери үжүк бижик билбес, херек шийтпирлээр билиг чок болган ужурунда шагнаан танманың ажылын Калганың мээрөң чаңгы Мончап, тайжы Хумучаң, дузалакчы Делег-Дажы үш дүжүметти ээлчештирип олуртуп, таңма херээн шийтпирледип турган.

Дээрниң деткээни хаанның 29 чылда (Европаны-биле — 1765 чылда) Өөлөттиң гун Дамби херек ужурунда буруудаттырган төлээде, ооң чагыргазында турган хемчик урянхайның араттарын Үстүгүлерниң чарлыы-биле Таңды Урянхайның бүгүде даргазының таңмазынга албадан чагырткаш, хемчик урянхайларын иштиден Шыырап дээрзин бүгүде даргазынга олурткаш, ооң ол кожуунун он суму кылдыр чаргаш, суму бүрүзүңгө чаңгы, араскан чаңгыны тургускан. (Шыыраптын 10 сумулуг кожууну кедизинде кээп Хайдып үгөр дааның азы эрдине гүн Буян-Бадыргының кожууну азы Даа кожууну деп даа адаар, амгы Чөөн-Хемчик районун девискээри ол — К. А.).

Таңды Урянхайның чуртунда чурттап турган, моолга чагыртып чоран урянхай дөрт кожууннарның — Маады, Чооду, Шалык, Сартыылдың янзы-бүрү албан ажыл-херектерин Урянхайның бүгүде даргазында чагырттырып шийтпирлестирер болдурган. Шак ынчаар кожууннар немешкенинден Таңды Урянхайның беш кожуунунуң бүгүде даргазы ам тос кожуунун албан ажыл-херээн шийтпирлээр аварган. (Шак оортаң Таңды урянхай тос кожууну деп чамдык бижиктерде бижиттинген болган ашактарын чугаазынга-даа дыңналы бээр домактын дөзү ыла — К. А.)

Өске улустар-биле албан хуузу-биле ыңай-бээр харылзажыр үеде бодунун тускай тугу чок, эп чок-тур, тук хайырланар деп дилээниң ёзугаар Таңды Урянхайга Дээрниң деткээни хаанның 29 чылда (Европаны-биле — 1765 чылда) Үстүгүлерден Таңды Урянхайга тук шагнаан-дыр. (Туктуң өңүн, хевирин, хемчээлин автор биживээн — К. А.).

Бүгү Урянхайны чагырган бүгүде даргазы Дажы болза Амырсанаа өскерлип ырбаарга (Манчы хаанның дарлалынга удурланып тура халыышкын кылганда — К. А.) ону базын чок кылып шеригни бир удаа аъткарган.

База Алтай Урянхайның түрк амбын Седеп, чайзаң Шулу-гун оларларны аъткарган. Оон аңгыда Сагачын, Мамут оларларны тудуп алып шеригни ол база бир катап аъткарган. Дөрт

ойроттун Даваачыны тудуп алган шеригде Дажының шерин база чораан. Омбуну тудуп алган шеригни ол база аъткарган.

База Булчуугай оларларнын бөлүүн тударынга бир удаа шериг аъткарган.

Оон ангыда Алтай Урянхайның чайзаң Мичедей, Мангула оларларны тударынга шериг аъткарган.

База Дөрбет Ном-хөө ваң ырбап өскерлирге, ону тудар шеригни бир удаа үндүрген.

Оон ангыда казахтар Алтай Урянхайның чуртунче халдап келирге, бүгү шеригни ол аъткарып чоруткаш, ол халдакчыларны чаалап кыргаш, сывырып үндүрген-дир.

Шак ынчаар шериг дайынның херээнге кашпагай чүткүлдүг, онаашкан херээн дүрген шийтпирлеп тургаш, бо дугайын Үстүгүлерге айлыткаанда, Дээрнин деткээни хаанның 30 чылда (Европаны-биле — 1766 чылда) бүгүдениң даргазы Дажыга шериг хавыязы мээрэн чангы чергениң дужаалын бербешаан, оон ажы-төлү ызыгуур салгап оон дужаалын эдилээр шанналды анаа тывысканын ол четтирген.

Дээрнин деткээни хаанның 51 чылда (Европаны-биле — 1787 чылда) Урянхайның бүгүде даргазы Дажы моол сөс билир, моол үжүк-бижикке ам болбаазыраан, херек шийтпирлеп билир болгаш урянхайларын чагырып баштап турары эки болгаш сарыг шажынның езу чурумун шуптузун өөрөнгөн болган төлээде, Танды Урянхайны чагырар бүгүде даргазынын таңмазын мээрэн-чангы чергениң бүгүде даргазы Дажыга тудускаш, бүгү Урянхайларны эренгейлеп чагырткан-дыр.

Танды Урянхайның таңмазын ээлчежип тудуп олурган үш моол дүжүметтерни ук чуртунче чандырар деп, кызыгаар камгалакчызы, чөөн улустун дузалакчы чанчыны сайыттар черинден чарлык үндүргенин өзугаар кичээнгейли-биле сииреткеш, уламчылап дужааганын эдерип, ук танманы хүлээп алырынын яны-бүрү белеткел өзүлалдарын күүсеткен.

Мээрэн чангы чергениң бүгүде даргазынга чыл бүрүде шалынынга 77 лаң 5 цэн, өске дөрт бүгүде даргаларынга кайызынга-даа чыл бүгүде-ле 65 лаң шалынны Сайшыялты Төре Хаанның 13 чылдан (Европаны-биле — 1809 чылдан) эгелеп тыпсыр дээн шанналды олар четтиргеннер. (1 лаң дээрге 37,3 гр. мөнгүн болур — К. А.).

Мээрэн чангы чергениң бүгүде даргазы Дажы Дээрнин деткээни хаанның 54 чылда (Европаның — 1979 чылда) мөчөөнде, ол-ла чылын Дажының оглу Данзынны бүгүде даргазынга

олурткан. 1793 чылда бүгүдө даргазы Данзынга мээрең чаңгынын чергезин шаңнаан.

Ол-ла чылын Данзын өлүргө, Дээрнин деткээни хааннын 58 чылда (Европаның—1794 чылда) Данзыннын дунмазы Седенбалды бүгүдө даргазынга олурткан. Дээрге деткиткен хаанның 60 чылда (Европаның—1796 чылда) бүгүдө даргазы Седенбалга мээрең чаңгынын чергезин шаңнаан.

Сайшыяалты йөрээлти хаанның 19 чылда (Европаның—1815 чылда) мээрең чаңгы чергениң Седенбал аар аараан ужурунда, ол чылын ооң оглу Бадычапты бүгүдө даргазынга олурткан. Анаа мээрең чаңгынын чергезин сайшыяалты йөрээлтинин 22 чылда (Европаның—1818 чылда) шаңнаан. Төре херелти хаанның 5 чылда (Европаның—1825 чылда) Бадычап өлгөн. Ол-ла чылын Бадычаптың дунмазы Ламачапты бүгүдө даргазынга олурткан болгаш мээрең чаңгы чергени тывыскан.

Бүрүнтү чазакты хаанның 2 чылда (Европаның—1862 чылда) Ламачап өлгөн. Ооң орнунга хоойлу ёзугаар ооң чаңгыс оглу Торлук ынчан 6 харлыг, бичии турган төлээде, Ламачаптың дунмазы, Шындазынны бүгүдө даргазынга олурткан. Бүрүнтү чазакты хаанның 4 чылда (Европаның—1866 чылда) бүгүдө даргазы Шындазын өлгөн. Ол-ла чылын Шындазыннын оглу Өлзей-Базырны бүгүдө даргазынга олурткан. Оон ийи чыл болганда Өлзей-Базырга мээрең чаңгы чергезин шаңнаан.

Бүрүнтү чазакты хаанның 8 чылда (Европаның—1870 чылда) Танды Урянхайның чуртунуң кызыгаары Бугусук арттан Савана артка чедир сес кызыгаар овааларын тургузарынга хөй өртээлдерни тургузар, оларны улаг болгаш өске-даа хереглелдер-биле хандыраарынга дүрген шудургу болган деп чарлык-биле айбылаттырган сайыт Үстүгүлерге айлыткаарга, мээрең чаңгы чергениң Өлзей-Базырга тогус одага шаңнаан.

1873 чылда Улаастай хоорайның херимин чаартырынга Өлзей-Базыр 500 лаң мөңгүнү эки туразы-биле дузалаан ужурунда, тогус одага кадаткан. Мээрең чаңгы чергениң бүгүдө даргазы Өлзей-Базырга тергиин чергениң чиндезин шаңнаан.

1883 чылда (моолунда 86 чылда дээнин мен 83 чылдым—К. А.). Танды Урянхайның кызыгаарынын иштинге ялалыг оор дүржөк дээрбечилер бөлүгүлөжип, ок, чөмзөк тудуп алгаш, оларны тудар дээн шериглерге удурланып, оор дээрбечи дүржөк чорук өөскүткенде оларларны күш-биле тудар дүжүмет, шериглерни далаш-биле аъткарганы дээш чанчын хөбөй сайыттар черинден Үстүгүлерге уламчылап айлыткаанда, Бадруулту төре хаанның 13 чылда (Европаның—1888 чылда), Өлзей-Базырга,

шериг хавыязы ийги чергени шацнаанын олар четтирген. Шак ынчаар чедн үе-салгалы үзүктөлбөйн үргүлчүлөп, Богда нояның кежиин четтирип келген.

Амбын нояның бешки салгалы бүгүдө даргазы Ламачап өлгөндө, назы-хары биче-чаш турган ужурунда адазының орнунга олурбайн барган Торлук баштай араскан бижээчиге депшип, ооң соонда 1883 чылда кожуун херээн шнитпирлежир чалаң чаңгы дужаалга депшээн. Ол-ла чылын Таңды Урянхайның кызыгаарының иштинге оор дээрбечилер бөлүгөжип, дүжүметтер, шериглерге удур боо-чепсектиг удурланып, кижилерни чырык хүндүс дээрбедеп, өлүрүп турар апарганда, чалаң чаңгы Торлукту шилип томуйлааш, дүжүметтер, шериглерни шуптузун чагырттыргаш, ол ялалыг оор дээрбечилерни тудары-биле чоруткан. Торлук баштаан шериг чогуур черинге чедип кээп, ялалыг оор-дээрбечилерни тудар дээш Торлук боду-биле дүжүметтер, шериглер-биле кады ол оор дээрбечилерни тударын тудуп, дээрбечилерниң чамдыктары хаядан халып, сугга дүжүп өлүп, боттарының амы-тынынга боттары чедип, ону дооскан. Шак ынчаар чүткүп дааскан херээн күүседип дооскан.

Оран чурттуң иштин амыр-тайбың кылганы дээш, Бадруулту төрөниң 13 чылда (Европаның—1888 чылда) кожуунунун херээн дузалап шиндер чалаң чаңгы Торлукка шеригниң хавыязы тогус одага шаннал четтирткен.

Таңды Урянхайның беш кожуунун, Моолга чагырткан урянхайның дөрт кожууннарын эренгейлеп чагырган тогус одагалыг, тергиин чергениң чинзезин кадаткан, шериг хавыязыңа ийи чергени немээн, мээрөң чаңгы чергениң танмазын туткан бүгүдө даргазы Өлзей-Базырының төрөөн чаңгыс оглу Комбу-Доржу, аар аараан адазының орнунга Бадруулту төрөниң 25 чылда (Европаның—1900 чылда) бүгүдө даргазыңа олурган.

Т а й ы л б ы р : Үстүндө бижээн Энге Амгалаң, Дээрниң деткээни дээн чижектиг хааннар аттары болза Манчының Канси, Цянь Лун деп аттыг хааннарын моолдап очулдуруп адааны ол. Ынчаарга, Манчының бир хааны өлүргө өске бир хаан ооң орнунга олургаш чылды база-ла I-ден эгелеп санаар турган.

Борис КАЗЫРЫКПАЙ

КИЖИЛЕРГЕ ЫНААМ КОНЧУТ

Саая Майнактың ийиги ному «Шалың» деп ат-биле парлаттынган. Бо авторнуң баштайгы «Бүзүрел» деп чыындызы номчукчуларның сонuurгалын бүзүрелдин-биле чаалап ап, оларның эстетиктиги угаан-бодал негелделерин хандырып шыдаанын билир бис.

Майнак Онанович хэй чылдарда республиканың школаларына башкылап, директорлап ажылдавышаан, чогаал ажылын доктаамал бижип чораан болгаш, ооң езулуг шүлүкчү үнү бо хүннерде быжыккан, бодунуң чонга сөглээр сөстөрүн тып алган. Авторнуң чаа үнген номунуң утка-шынары ону херечилеп турар. Номда кирген чогаалдарны автор үш бөлүккө чарган: бир-гизин — «Черим эргим аялгалары», ийгизин — «Бодалдарым үрезиннери», үшкүзүн — «Ынакшылдың чалгыны» деп адаан.

Бодум хуумда башкымның чогаалдарын сонuurгап чоруур болгаш, чаа номга хамаарыштыр чамдык бодалдарым бижикседим. «Черим эргим аялгалары», «Чайлаг», «Чаашкын», «Мугур-Аксы», «Бора-Хөкпеш эвес болза» база «Кара далай кыдыраажындан» деп эгеде кирген чогаалдарны онзагай дем-деглевнишаан, төрөөн чурт, улус-чон, бойдус дугайында одурулгарга доктаалынар. Бо адааным болгаш өске-даа чогаалдарда автор номчукчуларның «чер-чуртувустун, өртемчейивистин езулуг ээлери болуулунар» деп кыйгырып турар. Оларның аразында төрөөн суурнуң овурун мынчаар көргүскен:

«Ажы-төлү өртем-биле чалгынналып,
Алтай, Саян, Урал сыннап ажыр ушкан.
Мадчың черин ажыл-биле аяпчыдып,
Маадырлыг өгбөлөрни сактып чурттаан...»

Ук чогаалдың маадырлары — кожа-хелбээ чурттап чоруур Моол, Алтай чурттуг өңүктөривис, Тывавыстың ажыл-ишчи чону — шуптузу-ла шүлүкчүңүң алгап-мактаанынга төлөптиг, бөдүүн бүдүштүг, төрөөн черинге болгаш

чонунуң төөгүзүңгө, чаагай чаңчылдарыңга ынак, ону хүндүлөп, сагып билир, найыралга, ынакшылга шынчы кижилер. Езулуг шак-ла ыңдыг:

Нары-шээр чок бөдүүн чон дээш,
Найыралдың аалы сен дээш йөрээр-дир мен —

деп «Бөдүүн чон дээш» деп шүлүктө бижээн. Черле ынчаш, төрөөн чону, чери дээш сагыш човап чоруур кижиниң бижээн чогаалдарында одуруг бүрүзүнүң утказы бедик, күштүг, номчукчунуң сеткил-сагыжыңга чедингир-даа. Ынчан-гаш, өскөн чериниң эргим аялгазы авторнуң «сеткилиңге чөлээш ышқаш херелденип, номчаан ном дег артып калган».

Черим эргим, час дег хөглүг аялгазы
Сеткилимге чечек ышқаш сагланады...—

дээн сестери онза күштүг чоргаарал-биле дыңналыр. Ооң төрөөн чериниң эргим аялгазы Мөңгүн-Тайга, даглыг Тывазының кайы-даа булуңунга, Төрөөн чуртунуң кайы-даа ужунга — Кара далай-даа кыдыыңга дөмей. «Кара далай кыдыраажында» кирген шүлүктөр көңгүс ангы аян-хөөннүг, далайга бир дугаар барган даг чурттуг кижиниң магадалып, ынакшылын илереткени-биле онзаланып турар:

Мөңгө ногаан кипаристер,
Пальмалар аразыңга
Мөңгүн-Тайгам, ынаам сактып
Баарым ажып, куюмналды —

дээвин бо кпжи болза ооң сеткилип билип, чөпсүнүң, ыңдыг куюм сеткил-хөөпгө мен-даа болза алзы бээр ийик мен деп бодай бээр. Ол дээрге, далайга чаңчыкпаан:

Сыннар кырлап, хатка каксып, көшкээ чуглуп,
Сылдыстыгда, хүнүгүде-даа сарлык бөлүп,
Кара чаштан кадарчылап өскөн оол-дур...

Бир-ле дугаар далайга баарга, аңаа бүгү чүве солун, тоолзуг болуру чугаажок. Кара далай дугайында авторнуң кайгамчык солун, чараш одуруглары, сактышкыннары шүлүктөр бооп артып калган. Далайның чараш чурумалын көргүскөн деңгелелерни тыпканыың уран-чечен тывыңгырын көрээлиңер. Чалгыларны баштай көөрге:

Мөөрөп-хөөрөп үскүлөшкөн бугалар дег,
Мөөп-шурап, киштеп маңнаан эмдик айттар...

сагындырган. А кажан олар чавырлып, оожургай бээрге:

Чугаалажып билчи берген кижилер дег,
Шулурткайнып, сымыранчып ойнай бээрге,
Арыг, мөңгүн шырайланган чалгылары
Аксым-кежиин йөрээген дег, тааланчыг.

Номнуң ийги кезээн автор «Бодалдарым үрезини» дээн. Мында шынап-ла шүлүкчүнүң сеткилиниң аялгазы, номчукчуларынга ырлаан ырызы — сагыш-сеткилдиң үнелиг эртинези — бодалдар үрезини:

Салгал дамчыыр буянынгы ыр —
Сагыш-сеткил эртинези...

С. Майнактың сеткилиниң аялгазы кижилерниң хөңнүн, арыг сеткилди, кара сагышты-даа база янзы-бүрү бодалдарны психологтуг шын, тода көргүскүлээн:

Арыг сеткил —
Аялга дег,
Эргеленчип, соругдажып,
Чүрек ырып, сеткил-хөңнүн
Сүмслөжир сорунза-дыр.

Арыг сеткилге кара сагышты ак сүт биле кара даш дег удурландырган.

«Аштывыс» деп, кочуургааннар үглөп кээрге,
«Алдыртпаайн» деп тура-соруум көдүрүлдү...
Дош дег соок, чүрээ даш дег кижилерни
Донгайты соп, сойгалап чор, демир-үжүүм!—

деп, автор бодунга болгаш өскелерни-даа кара сагыш-биле демиссежиринче кыйгы салып турар. Ийги кезээнге кирген бо өөр шүлүктерден бис авторнун иштики сагыш-сеткилин билип, буян-биле чырык сеткилди, арын-нүүрнү чүдөн артык үнелээр кижидир дээрзин билип каар бис:

Бужартаан, бак, кара сагыш, күчүлелди
Буян-биле чырык сеткил арыглазын!

Шүлүкчүнүң кижизиг мөзү-бүдүжүн дараазында одуруглар улам-на тодарадып турар:

Улустарнын сеткил-чүрээн
Угаап бодаар бүдүштүг мен.
Хиним тудуш, авамга дег,
Кижилерге ынаам кончуг...

Поэзияга ынактар авторнун намдарына шуут хамаарылгалыг шүлүк терге онза сонургалдыг, чүге дээрге ында чогаалдың авторунун амыдыралын, ооң аажы-чаңын, ажылын, чогаалдарга хамаарылгазын билип алырынга номчукчуга «алдын дүлгүүрлер» бар болур болгай. Ылап-ла эки бижиттинген чогуум-на ындыг чогаалдар бүгү номчукчуларның нияти ынак чогаалы, «чоннуң байлаа» апаары ховар эвес.

Саая Майнактың ындыг хевирлиг шүлүктеринден «чоннуң байлаа» апаар дээрзинге чигзинмесим чогаалдарга: «Чоргааралым чогуум чүдөл?», «Аныяк-

сыым кончуг болгаш», «Сеткил чүрээм өйлөп-өйлөп», «Уруум-биле чугаалажыг», «Дажан хем-не», «Өнүктүрүмгө», «Чүглө чоном үнөлөзө» деп шүлүктөрүн хамаарыштырып болур. Бо шүлүктөр, шынап-ла, чеже-даа амы-хуунуң өмүнээзинден бижиттинген болза, кижилерниң сеткилдеринге чоокшулап, оларның ынак шүлүктөрү апаар дээрзинге кым бүзүрөвөс деп?! «Уруум-биле чугаалажыг» деп шүлүктү баштай бодаарга, уруу-биле адазының аразында анаа-ла чугаалажыг ышкаш, а херек кырында шүлүктүң маадырларының сеткил-сагыжы бүгү адаларның, оларның уругларының сагыш-сеткилдерин биле чүүлдөжип, оларның бодалдарына база-ла чалтанчыг, чараш бодалдары киирер:

Часыг кызым, шагдан тура дүжүмгө-даа
Чалгышныг дег, ужуп көрбээн кижин-дир мен.
Дазыл-дөзүм, амы-тыным мөңгө тудуш
Дагыг Тывам мени чайгап, салдыкпас-тыр.

Чаа үнген «Шалын» деп номнуң утка-шынары, сөс-домаа, философчу бодалдары ында кирген солун, чараш поэтиктиг тывышкыннар авторнуң баштайгы номунда кирген одуругларны, уран-чечен аргаларны, бодалдарны бичини-даа катаптавайн турарын мында кирген шүлүктөр бадыткап турарын эскерип болур. Шүлүк бүрүзүн номчуп оргаш, авторнуң номчукчуларына, бодунга, чогаалдарына негелдези бедип кел чоруурун, чогаал бижип чоруур кижиге ол ажылдың бергезин, харысалгазының улуун көргүзүп турар одуругларны номчуур бис:

Сагыжымны ажышаткан бодалдарны
Чоном, сенээ, бээр дээш ырмам сынган.
Караам чажын, чүрээм хөөнүн илередир
Чогаал сомнап, одуруг-даа бижип аары
Кандыг-даа бөл, ажыл-иштен берге дээрзин
Катап-катап бодап келгеш, билген-дир мен...

Моон ангы-даа одуругларда чогаал бүрүзүндө шүлүкчү бир-ле солун бодалды, кандыг-бир болуушкунну көргүзүп, бодунуң анаа хамаарылгазын шүлүк сөзү-биле уран-чечен илередирин кызып чоруур. С. Майнак баштайгы чыындызынга-ла амыдырал дугайында философчу бодалдар илередирингө элээн сундулуг шүлүкчү дээрэн билдингир анарган. Бо чыындыда ол угла-нышкын улам тодаргай илерээн. Ылангыя «Дирлип келген ышкаш болдум», «Хөрүңгө мөгсөр мен», «Айдың дүңнүң аялгазы», «Олар чүгө дүвүрээрил», «Үрээинин тарын чорам» деп шүлүктөрүндө езулуг-ла амыдырал дугайында ханы философчу бодалдар колдаан одуруглар дыка хөй.

Номнуң үшкү кезээнде кирген ынакшыл дугайында шүлүктөрдө ол теманы философияның бир кол категориязы хевирлиг кылдыр көргүзөрип ораалдашканы онзагай. Ынакшыл дугайында хөй чогаалдар бижиттинген.

С. Майнактың ынакшылды бодунуу-биле, оон чамдык көргүстүнмээн талаларын биске көргүскени солун. Чыындыга ат берген «Шалын» деп шүлүктү номчуп ораарга, чаңгыс дүне данны атсы чагган чылыг чаашкын соонда эртеңи арыг шалынның шыксыг чыды думчукка келгенинг, харын-даа ынак-

шышкан ийн аныяк кижиниң ошкакжышкынының херечизи-даа болу берген-
зиг апаар бис:

Эгенгештиң дүшкөн шалың
Эрениң орта бүздесизээрге,
Черже барын дүшпезини дээш
Сени камныг ошкапчык мен.

Ынакшылы «Қаргы хемге торүттүнгеш, каашпас кылдыр куспакташкан оол, кыстың дугайында» кыска шүлүглел чогаалда каттырынчыг «төөгүнүн» хөглүг баштак аянын магадавас арга чок. Ниптизи-биле чаа шүлүктөр авторнуң кылып келген ажылының түңсели, чогаадыкчы чеднишкени деп үнелээр мей. Ынчалза-даа чамдык шүлүктөрдө номчукчуга олза үнелиг бодалдар чугаалавайн турар, утказы арай билдинмес, доскут, сөс-домаа дыка чараш бижиттинген шүлүктөрүн үрөй турар одуруглар номда чок эвес дээрзин база чугаалаар апаар. Номнуң каасталгазын, ногаан даштын, эртеңги хүннүң хаяазында шалыны көргүскени номнуң утказынга дүгжүп турар, чедимчелиг деп көрдүм. Чаа номдан авторнуң чуртталгага хамаарылгазын, өртемчейжэ көрүжүн, чогаадыкчы өзүлдесин-даа көрдүвүс. Шүлүкчүнүң бодалдары, ооң чогаалдарында эртеңги хүннүң баштайгы херелдеринде шалың ышкаш, бистич сеткиливисти чаа көргенивис шүлүктөрдөн-даа артык кылдыр моон-даа соңгаар өөртү бээр боор дээрзинге бүзүрөп каалыңар: ооң шүлүкчү үнү өскелерден тускай ылгалдыг — боду доктаамал дилээшкениде болгаш шимчээшкениде.

Урана ДОНГАК

«ДАҢ ХАЯАЗЫНДА» АЯЛГАЛАР

Каас-коя сөстөр дилевейн, хөй метафора, нарын сөс каттыжышкыннары-даа ажыглавайн бижиттинген, дыл-домаа бөдүүн шүлүктөр турар. Олар бөдүүн ышкаш сагындырар, а номчуптарга кижиниң сеткилин доюлдурул, хөй-хөй бодалдарны, күзелдерни тывылдырар. Шүлүктөр чымчак, хоюг, уяны-биле ырыга дөмей. Ооң соонда кижиниң сагыжынага бир-ле элдептиг болгаш нарын эвес, чоок болгаш таныттынмас аялга бооп чоруур. Шүлүкчү Куулар Черлиг-оолдуң «Даң-хаяазы» (1988) деп чыындызында ындыг шүлүктөр дугайында номчукчу кижиниң өмүнээзиндең үнгөн бодалдарым-биле үлежикседим. Бо шүлүкчүнүң өскелерден аңгыланар үнү,

стили ооц дөрт дугаар шүлүктөрүнүн чыындызында баштайгы үш шүлүк номнарынга деңгээрге элээн ылгалып тодарап келген. Ч. Куулар тыва улустуң аас чогаалынга соңуургалдыг, хандыкшылдыг болгаш ооң чогаалдары улустуң ырларынга чоок. Тыва улустуң ырлары ышкаш шүлүкчүнүң сөс курлавыры делгем болгаш тода.

«Сылдыс дүшкен көккүр хөл дег өнгүр шаажаң...» деп шүлүк ынакшылы лириказынга хамааржыр. Лириктиг маадыр кудага келгеш аас-кежиктиг аныяктарга чылыг чагыг сөзүн берип турар. Ол үеде ынакшылы-биле байыр-лажып-даа турар ышкаш. Мону номчуурга, сеткил-сагыш ала-чайгаар ындынналып кээр.

Ховар чараш, кашпагай кулунунга чоргаарал синниккен шүлүк «Сылдыс шокар бора кулун эжелим бар...» деп эгелээр. Шүлүктү номчуурга, улустуң ырларынын аяи дынналыр.

Черле Черлиг-оол Чашкынмаевич Кууларның бир чарылбас өңүктөрүнүн, сүмелекчилериниң бирээзи — аялга деп бодаар мен. Аялга, хөгжүм оон сеткилинде, ооң чуртталгазында улуг черни ээлеп турар. «Бетховенни ойнай бээрге...», «Шопенни салып берем...», «Ыржы чүрээм» деп одуруглар бо бодалды бадыткап турар. Оон шүлүктөрүнүн уяранчыг аяи долганы база ында. Шүлүкчүнүн хөгжүм үнүңгө хандыкшылы ыраксанчыг, уяранчыг аялга синниккен одуруглары-биле биске, номчукчуларга, дамчып кээр.

Үстүнде адаанывыс шүлүктер сонет хевирлиг бижиттинген. Сураглыг италян шүлүкчүлер Петрарка, Дантениң эгелеп кааны 14 одуруглуг, кезек бүрүзү ангы чогаал бооп болур, сөстери дакпырлаवास бо шүлүк чогаалынын тергини хевиринге кижиниң ишти-хөңүнү доюлдуруп кээр бодалдарын, сеткилдиң илерээшкинерин авторнуң дамчытканы солун. 26 сонетте ынакшылы, кижиниң мезү-шынары, бойдустуң чурумалдары, кижиниң амыдыралынын база ишти-хөңүнүң оон-биле сырый холбазынын дугайында чогаалчы бижип турар.

Шүлүкчү Куулар Черлиг-оол чүгле ыры аянынг шүлүктер бижип турар деп билип алыр болза, шын эвес боор. Өске аяи-биле бижиттинген шүлүктери бо-даа, баштайгы-даа чыындыларында хөй. «Даң хаязында», «Копгресске үнүм». «Чартылга хады-биле», «Частыышкын» дээш оон-даа өске.

«Күзээвистиң шивилери» деп чараш тураскаадыгда агаар-бойдушту онзазынып, оон кижилерге салдарын көргүскен. Шивилер — кижилернин өңүктери, кезээде чанынга чоруур, бергелерге дуза кадар эштери. Кижилер база шивилер ышкаш. Черле кижы бойдуска чоок болган тутум, хостуг болгаш чоргаар. улус аразынга хүндүткелдиг боор. Ханы бодалдарлыг, чараш тывыштарлыг шүлүкте психологтуг параллелизмни онза ажыглаан. Күзег — кижиниң назы-харынын демдээ-даа ышкаш.

«Оожум дүн дыжын хандыр өпейлезин» деп шүлүкте көргүскен шэлээн, шыпшын кежээ ышкаш, ынакшылы база оожум, уян.

Тыва улустуң ырларында күзел-бодалдар, сагыш-сеткилдиң хайнышкыны нарын эвес-даа бол, чиге илереттинери ышкаш, сеткилди сергедип кээр «Эстип хайлы берги дег мен» деп шүлүк база ындыг.

Сүт-Хөлде сылдыс дүшкөп,
Чүнү көрүп олуу сен?
Чүстүг сиген сый-ла баспайн
Чүден оожум чедип келем.

А бо одуругларны номчуп олурда, бөлүк ыраажыларның чоргаарал сиңген үннери дынналып кээр:

Чыжыргана, чындыр-кара,
Чычыы кедер хеймер кара,
Хемчинвиске чуртумойга
Кеди-ле ынак чүвем сенде.

Чыындының үшкү кезеэнде сес одуруглуг шүлүктөр кирип турар. Бо хевир тыва поэзияда эн-не нептеренгей хевирлерниң бирээзи. Тыва шүлүкчүлөр сес-дөрт одуруглуг шүлүктөрни хөй бижип турар. Аңгы-аңгы авторларның 8-тээн, 4-тээн одуругларын номчуп ора, бо кыска хевирге бодалды, сагыш-сеткилдиң дүвүрээзиннерин онза, чедингир, чечен кылдыр көргүзөр: берге деп билип каар сен. А ооң херечизи — бистиң тыва чогаалда янзы-бүрү шүлүкчүлөрниң хөй-хөй сес одуруглуг шүлүктөриниң аразында чүгле санның шүлүктөр сонуургалды чаалап ап шыдаанында. Мындыг кызы (чүгле 8 одурут!) хевирге бодал ханы болгаш чечен хевирлеттингениниң чижээ бо:

Делегейде Делегей бар,
Ажыттынмаан мээң оруум.
Дептерлерде дептерим бар,
Ажып көөрү — мээң чүрээм.

Денгеримде сылдызым бар,
Көвүрүү чок мээң оруум.
Деннелгеде деннелге бар,
Көрүп каары мээң караам.

Сестээн шүлүктөрдө улустуң ырларында ышкаш кол овор-хевир-биле кожаланыштыр чергелешкек овор-хевир көстүп (синтаксистиг параллелизм), шүлүктүң идеялиг утказын түннөп көргүзөринге дузалажыр.

Эткир үнүг хомузагың
Элевезин кайгап чор мен.
Эжим сеңээ соккан чүрээм
Эрикпези ында чоор бе?

Номнуң дөрткү кезеэнде эпиктиг шүлүк чогаалдары кирип турар. Ол болза «Харлыг тоожу» деп шүлүглел база «Хувискаалдың адар даны» деп баллада.

«Хувискаалдың адар даны» деп балладаның чижээнге литературада илереттинген идеяларга номчукчуларның хамаарылгазының өскерли бээрин көрүп, оон түңнелдерни кылып болур бис. Политиктиг угланышкынын бижиттинген одуруглар чүгле «чангыс хүн» чурттаар, а кижилерниң сагыш-сеткилин дамчыткан, ханы, философчу бодалдыг, түңнелдиг одуруглар өлүм

чок. Афганистанда хувискаалчы дайынны алгап турганы ышкаш, политиктиг хөөннер өскерлип, кижилерни сонуургатпайн баар. А ие кижиниң кажыыдалы, чалыы оолдарның хары черге амы-тышындан чарылганы каш-даа чүс-чүс чылдар эртсе, сагышка дээп, номчукчуну хөлзедип кыйгыра бээр:

Бурунгу чылын кара бажы
Буураып калган чораан.
Оолдуң ажыы аар болгаш
Ооң сынын база берген.

Балладаның түңнел кезээнде хувискаал дугайында мындыг сөстөр бар:

Социализм солаңгызы
Кабул дүннү чырыткылаан.
Сорук-күзел деми катчып,
Ханныг чааны соксадын тур.

Чоннун билишкинери өскерли бергенинден бо идеяларны төөгү бадыткавайн барганын билир бис. Ындыг болза-даа бо баллада тыва чоннуң төөгүзүнүң бир арнын чырыдып турар болгаш бистиң чаңгыс чер чурттуглары-выстың мөзү-бүдүжүн, маадырлыг чоруун, сеткил-бодалдарын уран көргүскен одуруглар номчуксанчыг.

Чогаадыкчы ажыл-иш улусчу поэтиктиг чанчылдарга чоок болган тудум, чогаалдар номчукчуга күзенчиг, сонуурганчыг дээрзин Черлиг-оол Чашкынмаевич Кууларның шүлүк чогаалы бадыткап турар.

Василий САЛЧАК

А. ҮЕРЖААНЫҢ БОЙДУС ДУГАЙЫНДА ШҮЛҮКТЕРИ

Тыва чечен чогаал хүн бүрүде чаартынып, улам байлакшып, сайзырап чоруп олурар. Чогаал бижиринге сундулугларнын саны көвүдөп, чылдың-на янзы-бүрү аян-хөөннүг аныяк үннер немежил турар. А тыва чогаалдың критиктиг сайгарылгазы, профессионалдыг шинчилели элээн чыдып каап турар. Ооң кол чылдагааны—үр үеде чогаал шинчилекчилерин белеткеп албайн турганында. Ол эвээш шинчилекчилер бо хүннерге чедир, колдуунда, баштайгы ийи салгалдың чогаалчыларынын ажылдарынга сайгарылга кылып, үнелет берип келген.

Бот-онзагай бүдүштүг чогаалчыларның болгаш аныяк салгалдың ажыл ижи каш-ла критиктиг чүүлдерни санаваска барык шинчилеттинмейн турар.

Сөөлгү он беш чылдарның иштинде тыва литературага дөрт дугааргы салгалдың тускайлаң аян-хөөннүг аныяк чогаалчылары тодаргай илереп

келген. Жаирлар айы-биле: шүлүк чогаалында Игорь Иргит, Николай Куулар, Антон Үержаа, Артык Ховалыг, Сайлыкмаа Комбу; калбак чогаалда Шаңгыр-оол Сувад, Маадыр-оол Ховалыг, Михаил Дуюнгар, Василий Хомуш-ку; шиң чогаалында Чылгычы Ондар дээш оон-даа өскелерни адап болур. Олар чогаалдарының бирден үш чедир баштайгы чыындыларын помчукчуларга бараалгаткан. Бо салгалдын чогаадыкчы ажил-ижни келир үеде тыва чогаалдың салым-чолун шиңтирлээринге улуг салдарлыг болур дээрзи чыгыниг чок. Аныяк чогаалчылар боттарының чогаалдарында амгы үениң чидиг айтырыгларын дидими-биле көдүрүп турар. Ындыг шиңтирлеттинмейин турар аарышкылыг айтырыгларның бирээзи — бойдус камгалалы.

Кижиниң хайыра чок аажылалындан Тываның девискээринде барык чылдың-на муң-муң гектар черлерде өрттер болуп турар. Шың эвес ажылгаладан үрөлгөн, үлдүр бижиттинген хову, шөлдер (шаандагы одарлар) мырынай эмжежок. Төтчөглекчилер дыка хөй аң-менни, куштарны, балык-байлаңны ай-хемчээл чок өлүрүп, кырып, пеш, чыжыргана болгаш оон-даа аңгы чемниңиг, чимстиг үпүштерни кыргып-хыдыл үрегдээн.

Үстүнде салдынган чугула айтырыгны көдүреринге чечен чогаалдың жур-дузазы улуг. Ылангыч чаа салгалдың шүлүкчүлерниң хамаарылгазы, амгы үсини аныяк кижилериниң бодалы, көрүжү, туружу солуп. «Бойдуска чнакшыл, ооң кээс-чаражын таалап магадаар чорук тываларның эстетиктиг уран бодалынын бир мөзү шынары» деп, А. Калзанын¹ түңгелни бойдус темазын сайгарарына бир кол удуртулга болган.

Аныяк чогаалчыларның аразындан Антон Үержаа бойдус чурумалы база ооң камгалалының дугайында тода, чиге, делгем бижип турар шүлүкчүлерниң бирээзи. Ынчангаш А. Үержааның бойдус дугайында шүлүктеринде бот-онзагай чүүлдерин тодарадыр — бо ажилдың кол сорулгазы.

Бо чуул шүлүкчүнүн «Хээлер» (1984 ч.), «Саарыг ыры» (1989 ч.) деп шүлүктер чыындыларына база аныяк болгаш эгелеп чоруур авторларның чогаалдарының чыындызы «Дамырактың» бирги (1978 ч.) болгаш ийиги (1982 ч.) номнарына даянып бижиттинген.

А. Үержааның номнарына болгаш чогаалдарына үнелел сайгарылгаларны Х. Ойдан-оол, Н. Куулар, Ч. Серен-оол, Б. Казырыкпай кылгылаан². Төрөөн чонунун төрөлзирек, биче сеткилдиг, хүндүлээчел национал онзагай бүдүжүн, ооң чаагай чаңчылдарын, ёзу-чурумнарын чоннун эдилелдеринге дүүшгүр уран, чечен сөс-биле хээлеп, чаа утка шынарны тургусканын үстүнде адаанывыс авторларның демдегледип турары үндезинниг, барымдаалыг, бадаткалдыг. Ынчалза-даа аныяк чогаалчыларның чогаадыкчы ажил-ижинге хамаарышкан эртем талазы-биле шиңчилел ажилдары чок болуп турар.

¹ А. К. Калзан, М. А. Хадаханэ, Д. С. Куулар. Тыва литератураның төөгүзүнүн очерктери. Кызыл, 1975, а. 156.

² Х. Ойдан-оол. «Хээлер». Тываның аныяктары. 1985, янв. 5., а. 4.; Н. Куулар. «Төрөөн черниң хээлери». Молодежь Тувы. 1985, сент. 11.; Ч. Серен-оол. «Салым-чаяанның үнелели». Шың. 1990, янв. 12.; Б. Казырыкпай. «Хээлиг шүлүктер». Тываның аныяктары. 1990, апр. 10.

А. Үержааның шүлүктөрүн сайгарарда теория болгаш методология талазы-биле удуртулга кылдыр А. С. Төгүй-оолдун, А. К. Калзанын, Д. С. Кууларның, М. Н. Эпштейннин шинчилел ажылдарынга¹ даянып тургаш, үнелел бээрин автор оралдашкан.

Антон Үержаавич Күжүгөт (А. Үержаа) 1957 чылдын декабрь 2-де Барыш-Хемчик районунун Алаш хем унунда Чоргал-Аксында кыштагга төрүттүнген. Бичинизинден-не малчын ада-иезинге дузалажып өскөн, келир үениң шүлүкчүзүнүн угаан-бодалынга төрөөн чериниң каас-чараш бойдузу уттундурбас бооп артып калганын мындыг одуруглар балдыткап турар:

Кадыг-бергээ торулбайын чорзун дээизиг,
Кара чаштан олду мени хараганның
үени-биле эргеледин өстүрүп каан
Тениң-Кыйыг, төрөөн черим, буяныг сен.

А. Үержаа школачы чылдарында-на шүлүк бижиринге сундулуг. Оон баштайгы дөрттөөн шүлүктөрү 1975 чылда «Тываның аныяктарына» чырыкче үнген. Дараазында чылдарда «Шын», «Тувинская правда», «Молодежь Тувы» солуннарның база «Улуг-Хем» чечен чогаал сеткүүлүнүн арыштарына үргүлчү парладып келген. Аксы-Барлык ортумак школазын дооскаш, Кызылда күрүнениң башкы институтунун филология факультетинге өөренип кирген. Студент чылдарында 70 чылдарның эгезинде үндөзилеттинген, эгелел чоруур аныяк чогаалчыларның «Дамырак» чечен чогаал каттыжышкынының кичээлдеринге үргүлчү киржиң, чогаалчы Салим Сүрүн-оолдун сүмелерин ал турган. Ынчан теория талазы-биле ханы чепсегленип ал, бодунун аянын дилеп, үнүң хоюглап эгелээң.

Антон Үержааның чаш чылдарында-на сомалаттынып эгелээң амыдыралчы эскериглери төрөөн чериниң бойдузунун чурумалы база чону-биле сырый холбашкан. Оон чогаадылгазында бойдус лирикасы база бир көл черин ээлеп турарының чылдагааны-даа мында. Аныяк чогаалчының бойдус дугайында бижиттинген шүлүктөрүн теманың аайы-биле дараазында бөлүктөргө хуваап болур:

а) үнүштер болгаш амылыг бойдус дугайында: «Хараган», «Чашпан», «Кызыл чечек», «Дошка кадым», «Кадыргылар», «Ыяш тарыыр»;

б) үе-шаг, чылдын дөрт эргилдезинин дугайында: «Час», «Частын келген мочургалар», «Күскү өрт», «Агар чадып каан ышкаш»;

в) бойдустун язы-бүрү илерээшкннериниң дугайында: «Челээш», «Эртен», «Ыржым ыры», «Саарыг ыры»;

г) төрөөн черинге алгыш-йөрээл, тураскаадыглар: «Алажымга», «Тениң-Кыйыг», «Чонуң алгаайн», «Ынакшааннар өргээзи», «Көгжең туман дуглап алган»...

¹ А. С. Төгүй-оол. «Тыва шүлүк тургузуун шинчилээриниң шенелдеси». «Улуг-Хем» сеткүүл 1953; А. К. Калзан. «Амыдырал болгаш литература». Кызыл. 1980.; Д. С. Куулар. «Тыва шүлүк чогаалы». Кызыл. 1970. М. Н. Эпштейн. «Бойдус, өртемчей, октаргайның чажыды». М., 1990.

Үержаанын баштайгы «Хээлер» деп номундан төрөөн черин алган, мактаан шүлүктөрүн, ооң каас-чараш бойдузунга эргеленгенин, өөйлеткенин, таалап магадаанын эскерип болур. Ол шүлүктөрдөн ужукталган «Саарыг ырында» бойдус камгалалынын айтырыглары-биле холбашкан оон ёзулуг бышкан чогаалдары — авторнуң чогаадыкчы өзүлдезинин бадыткалы. Ынчангаш бойдус камгалалынын дугайында: «Чагырткан хем», «Кызыл хүнде», «Боолаткан ыр», «Кызыл-даван» дээн ышкаш шүлүктөрүн тускайлап сайгарган.

Антон Үержаа чогаадыкчы ажил-чорудулгазынын эгезинде дүжүрүп чурууру ышкаш, бөдүүн өттүнүүшкүннүң салдарына алзын турган, чижээ-лээрге, ооң баштайгы чырыкче үнгөн ийи дөрт одуруг шүлүктөрүнүн бирээ-зинде тыва шүлүк чогаалында катаптанып турар «Алдын хүнүм», «Оттук караам» дээн ышкаш чаа чүве чок эшитеттер көскү.

Алдын хүнүм чайнап турда,
Карагыны оттук караам көрүксевес,
Амыдырал тайбын турда,
«Халак» деп сөс ээлдек дылым адаксапас.

Бо дөрг одуругнуң нити утказы чегей, авторнуң чүнү илередиксээни билдинмес, сөстөр аразында поэтиктиг харылзаа кошкак. Ынчалза-даа Үержаа шүлүктүн хевир-тургузуунче улуг сагыш салып, бодунга хууда бичин ажыдышыкыны кылган. Бирги болгаш үшкү одуругларда сөс, а ийиги болгаш дөрткүзүндө — он ийи ажык үнүг хемчээлди, аралашкак эге база төнчү аяннажылгаларны ажыглаан.

Дараазында дөрт одуруглардан шала-була-даа болза илерээн шүлүкчү чаянны эскерип болур:

Сүүр-даглар, хову шөлдер... дөгөрс-лө
Хөө дөг дүнге көгүттүрүп, катчы берди.
Хөгүлүг ишген, ынакшылдан октаг алган
Чүгүлө чагыс ишти-хөнүм хаяаланды.

Баштайгы ийи одуругда уран деннелге, метафора аргаларын катташтыр чедимчелиг ажыглаан. Ол эки эгелээшкин дараазында ийи одуругдан онзагай деткимче албайн барган.

1978 чылда «Дамырактын» бирги номунга үнгөн үш шүлүктөрүндө Үержаа чогаалдың хевир-тургузуун аянчыдарын уламчылавышаан. «Солдаттың сөзү» — алды-алды одуругларлыг үш строфа-биле бижиттинген. «Снаряд даажы дынналбазын» — 14 одуруглуг сонетке чүүлдеш. «Авамга» деп үш строфалыг шүлүкте, бирги строфа одуругланчак, ийиги строфа аралашкак, үшкү строфа кажааланчак эге аяннажылгалыг. Ол шүлүктөрдө тематиканы тода илередири база строфаларның логиктиг харылзаазы тодарап, тургустунуп келген. Ооң-биле чергелештир сөстөрүн чеченчидип, уранчыдып ажыглаанында чиге эвес чүүлдер эвээш эвес: «Челээш өңнүг чечек ышкаш аяң черде» — мында деннелге дакпырлаттынып аартай берген. «Чалыы кижини шырайы дег, чайнап турган шыпшын дээрде»... Поэтиктиг чараш овор чок, кадыг,

каңдай — оларны «Чечек шыпкан», «чалыы кыстың шырайы дег» дээн ыш-каш улуг-ла өскөртпейи деңсеп көөргө бэзип сулазы илден

«Дамырактын» ийги номунда кирген «Күскү өрт», «Үүргене» деп шү-лүктөрүндө Үөржааның чогаадыкчы мергежилиниң элээн хәнүгүп келгенин көрүп болур:

Серини күстүн тыныжындап
Шырыныккан ыяш-үнүш
Чылыксын дээш септиң эрнин
Сентябрь ай өрттедипти.

(Күскү өрт)

Күскү бойдустан онзагай овор-хевирин тургузарыңа дүргөйдөнө, деңнелге уран аргалары улам күштүү-биле илерээн.

Бойдустан чараш-каазын чүглө оран-чурттуң улуг делгемнеринден эвес, а ооң үүрмөк кезекчигештеринден база эскерин, магадан болурун «Үүр-гене» деп шүлүктө чедимчелиг көргүскөн:

Сарыг-кызыл чинчилер дег
Үрзиншер салбакталган
Үүргенелер салам бажын
Салгын-сырын залып турар.

Үөржааның чогаадылгазының баштайгы үе-чадазында аас чогаалының салдары, күштүг эвес-даа болза, илереп турар. Шүлүкчүнүң баштайгы чыын-дызы «Хээлерде» тәрээн черинге ынакшылын, өскөн черинин чурумалдыг онзагайын илереткен бойдус дугайында шүлүктөр кол чери элээп. «Саарыг ыры» деп ном Үөржааның өзүлүг шүлүкчү бооп четтин, быжыгы келгениннн черечиз болган.

Бойдус аныак чогаалчының шүлүктөрүндө куштарның аян ыры, бүрү-лериниң сылдыраажы, дамырактың шулураажы, чайык чаъстың догдураа-жы...— чөлээш ышкаш чеди чүзүн өңнерлиг көстүп келир. Бо дээрге көргенин дыңнаанын чангы дег өттүнүп катаптааны ол эвес, а чаазы, бөдүүн аяңны, тывызы-биле онзагай шүлүкчүнүң чурукчу уран тывыштары-дыр. Үөржаа — бойдуста долгандыр турар чүүлдерниң бот-боттарының аразында харылзааларын, илчирбеленчээн ханы эскерип билир шүлүкчү. Бойдустан бир илерээшкинин ол өскезиниң дузазы-биле делгем чуруп көргүзүп шыдаарын эскерер бис: «Серини күзүн чодурааның бүрүлери хөөлбөк суун кылсы каап-тар», «Ак-көк уя апрельден анай-хаактар — хензиг куштар база катап ужу: үнер»;

Үөржааның чогаадылгазында бойдус тускайлап амыдыралдыг, тыныш-тыг, үннүг, ырлыг, шимчээшкиниг. Ону шүлүкчүнүң үннүг чурулга аргазын ажыглааны-биле бадыткап болур: «Айлаң-куштун ыры, арга-эзим шоору, дамырактын шулураажы, чаъстаан дээрниң хөөмейи. саягын-хаттың сыгыды — ыржым ыры кыңгыразын».

Шүлүктөрдө база бир көскү чери өңнер ээлеп турар. Бойдустан болушкуннарының бот-боттарының аразында янзы-бүрү өңнери каттыжып,

холужуп, солчуп турар: «Кара хөө, хүл өңүн хунаан сырый чаш көк хараганнар хөглүг-сергек саглааннашты», «Сарыг-шокар, кызыл-ала чараш даштар аразында шавагалар алдын сарыг чакпаларын чая кааптар».

Шүлүкчүнүн чажындан тура дыңнап өскени малчынарның ыры-шоору, кожамыктары оон чогаадкчы ажил-ижинге улут салдарны чедирген.

Тыва чериниң бойдузунуң бир элбек үнүжү — хараган. Ону кижиниң сагыш-сеткилин илередирде, психологтуг параллелизм аргазы-биле холбап ажыглаары тыва аас чогаалының ыр, кожамык хевирлеринде хөйү-биле илтерээн. Амыдыралының аайы-биле ие-чуртундан ыракта турар кижилер төрөөн черин сагынганда уярап ырлааны бо-ла таваржыр:

Хараганың Алаш уну
Хадын эгеп чыткан-на боор.
Хартыга дег чүглүт болза,
Халдын барың көргөп болза*--

дээн ышкаш, оон-даа өске.

Частың өйүн чаа частып олар ашай-хаактар, карандыда бакылап келген шончалайлар, хек-даваннар-биле база оларны өөрүшкү, чалы-пазын, ынакшыл-биле холбап көргүзери тыва поэзияда, чечен чогаалда чаңчыл болган. А Үержаа «Хараган» деп шүлүүнде төрөөн черинге ынакшылын, чоргааралын бир яныз онзагай лириктиг арга, аян-хөөн-биле илереткен. Баштайгы строфада кударал, уярал аяны, ийгизинде — харың-даа кажыдал хөөнү-биле күште-лир. Дараазында строфаларда лириктиг маадырның чазын чораш харадаан сеткили, чайын келгеш, («караанга шуут бүүрүвейин харлыгыксап») өөрүшкү-же, чоргааралче шилчий бээр. Хараганың чалы чаш өзүмнериниң амыдырал, шын дээш демиселге быжыг туруштуун илереткени тыва шүлүк чогаалында ажыдышкын. Ол душ болган эвес дээрзин «Тенниг-Кыйыгда» хараганың эргеледин база бадыткаар.

Чашпан аас чогаалында база кударанчыг хөөннү илередир үнүш. Чижээлээрге: «Чадаананың часкам бажын чашпан дуглай берген-не бе» — деп лириктиг маадырның сеткилинден чырык эвес, мунгаранчыг бодалдар үнүп турар.

Тыва шүлүкчүлөр болган-на чок тайга-сыннарның артыш-шаанагынын, хову-шөлдериң агы-кангызының айдызап кээрин магадап чуруурлар. Ие черинге ынаан, оон бойдузунга бердингенин ынчаар илередирлер.

Үержааның «Чашпан» деп шүлүүнде ажыксыг чыт, бөлүк чашпан (чек-сиген кандаашкында кадып калган) амыдыралдың, өртемчейиниң чараш-каазының илередикчизи, өөрүшкү-таалалдың үнген дөү болуп турар:

...Хенертен-не салгынчыгаш
Хенниг чаштан менээ таныш
Ажыксыг чыт челбиң келди —
Аа, богда, тааланчың!

* Тыва кожамыктар. Кызыл, 1965. а. 43.

Канчапгаш-ла көөрүмге
Хажымыда бо бөдүк чашпан
Эскербейн барганымга
Эгенгензиг чайганып тур.

Харлыгыксап кезек тура,
Халыл четкеш, өңнүүм ышкаш,
Чашпаннарның салбакталган
Сарыг чечээн ошкап тур мен...

Үстүндө шүлүктөрдө чурумалдың онзагайланчаа хараганың база чашпан-ның ниити мөзү-шынарларын көргүспүшөөн, оларның аас чогаалында болгаш өске-даа шүлүкчүлөрдүн тургусканы аян-хөөнөргө дөмөйлөшпөс, катаптат-тынмас онзагайын эскерип көргүскени — чедишкин.

Чогаадылганың тускайлаң онза шынары дээрге бүгү-ле чогаалчыларга оларның бирээзиниң көңүс дөмөйлөшпөзи эвес. а чоңунуң сагыш-сеткилинде бар ыдыкшылдыг чүүлдерни улам сайзырадып, чаартыры-дыр Тыва шүлүк чогаалында эзир — эрестиг, күштүг, силиг чаяан бүдүштүң, угаан-медерелдин бедии, делгеми база чогааралдын ыдыкшылы. Үгүнү чалгаа мугулай, ту-рамык, шүшпөң, чудангы, уйгужу чоруктуң элдээрткен демдээ кылдыр көр-гүзүп турар.

Үержааның шүлүктөрүндө чаагай сеткилдип, чөптүг, шынчы чоруктун болгаш үптөкчи, ооржу, ажырымчы кижилерни эзир биле үгүгө дөмөйлөп, удурланышкак улам тодаргай овор-хевирлерни ийи-ле одуругда тургускан:

Чалымнарның эзирлери дүннөй бээрге,
Чарыктарның үгүлери дирлин үнер.
(Нүүрүңер удубазын)

«Эртен» деп шүлүктө бойдустан бир байдалын өскезинге шилчилгези — үнгөн хүннү уткуп турар лириктиг маадырнын хайгааралы С. Пюрбюнүң ажыл-иштиг «Эртенинге» чоок-даа болза, Үержаа арыг бойдус чурумалын көргүскен. Мында: «Чайнаан херел чериниң кырын суйбай бээрге, өбт, сизген алдынналар, эртенги хүн хаяазынга шынаа чуннур, мөңгүн шалың чечек, көктө мөңдүңейнип кылаңнажыр». А аныяк шүлүкчү Николай Кууларнын «Эртенни»-биле деңнеп көөргө бо бодал улам тода илерээр. Н. Куулар «Эртен дээрге — данның хаяазы-дыр, эрес хүн-дүр, күзелдерниң бүдери-дир, эргим кыстың көрүжү-дүр, угаан бодал оттуру-дур, уян-хөөн-дүр, дээрниң делгеми-дир»... деп угаазылал аяны-биле «Эртен деп чүл?» дээн айтырыгга делгем хары хевиринге бижээн.

Шүлүктөринге ооң мурнунда турган чогаалдардан чамдык чүүлдерни бичини өскертип ажыглаарыңга база өске сөзүглелди кирип, аңаа улаштыр чаа хөөн тып алырыңга Үержааның мергежили бедээнин көрээли:

«Аксы-Барлык унун чазаан
Ак-ла талдар, бора талдар.
Анай-карам сынын чазаан
Ак-ла шокар платъези.»

...Сарыналган өңнүг дүжүм —
Ак-көк платье оңуп калган.
Шак ол уруг өглүт-баштыг,
Аян ырым артар ыйнаап.

(«Ыр»).

Аспатыда, Шегетейде
Адып каапкан чүвөм бар бе?
Чүрөк-хөңнүм сенче-ле чол
Чүткүүр чүвөл, Мөңгүн-Тайга.
(«Чонуң алгаайн»)

Черле ынчаш, сөс, аян-хөөн, хевир, тургузуг, хемчээл, ритм талазы-
биле шуут-ла кожамыкка дөмөйлешип турар ындыг шүлүк-ырлар эвээш эвес.
В. Серен-оолдун изи-биле бойдушта болуушкуннарны кижилернин чаян-
бүдүжүңгө, назы-харыңга чүүлдөштирип ажыглаарын аныяк салгалдың шү-
лүкчүлери база оралдажып турар.

Тыва дылда эр, кыс ылгавыр, орус дылда дег грамматиктиг илередикчи
чок, чүглө лексиктиг утка-биле аңгыланыр. Ынчангаш чангыс ол-ла чүүл
(үнүш) аңгы-аңгы шүлүкчүлөргө дөмөй эвес болуулар:

В. Серен-оолда:

Чойган, дыттар — оолдар,
Чодураа, халыңнар — кыстар;

И. Иргитте:

Күдөр пөштер — күдээлер,
Хөнү чойган — келин кыс

болуп турар.

И. Иргит болгаш А. Үержааның шүлүктөрүндө дыттар — кырганнар,
өгбелер — эр кижилер кылдыр илерээр:

Ажай-буурул кырганнар дег, чодур дыттар
Амыргалап, бүрээлэп дег адагжай бээрге,
Чалыы, чараш күдээлер дег күдөр пөштер
Чалдаганип ойнаан ышкаш шимээргешти.
(И. Иргит. «Частың аякы»)

(Чоон, дагыр будуктарлыг кара дыт...)
Чалынганзыг чугааланып үнүп келир:
«Адаң болур өгбөң-дир мен, күжүр оглум,
Ларышкылыг-дыр, дүргөн мени ужуруп каг!»

(А. Үержаа. Кыргыз аяш кезикчизиниң
дугайында баллада)

Бойдус кижилер дег аажы-чаңныг, салым-чолдуг дээрзин чамдык шү-
лүктөрүнүн аттарындан безин билип каар бис. И. Иргиттин «Чайның чаңы»,
«Частың аякы»; Н. Кууларнын «Саарыг үнү», «Успа-Хөлдөн көшкөн туман»;
А. Үержааның «Ыржым ыры», «Саарыг ыры», «Боолаткан ыр», «Чагырткан
хем» дээн ышкаш оон-даа өске.

Үе-шаг, чылдың дөрт эргилдезинден орус шүлүк чогаалында кышкы пейзаж чурумалы колдап турары М. Н. Эпштейн «Бойдус, өртемчей, октаргайның чажыды» деп шинчилел ажылында демдеглээн. А тыва аас чогаалында, шүлүк чогаадылгазында кандыг пейзаж чурулгазы хөй таваржыл турары ам-даа эки билдинмес. Ону шинчилезе чогуур.

А. Үержааның бойдуска улуг-биче-даа болза хамаарылгалыг 46 шүлүктериниң 24-тү чай; 8-зи күс, 7-зи кыш, 7-зи час-биле холбаалыг. Болуушкунунуң кайы үеде (өйде) болуп турарын домактарда сөстөр каттыжышкынындан болгаш чангыс сөстен-даа эскерип каар бис. Чижээлэрге: «Оолдуг элик огулары», «Чаннык-динми», «Кызаннааш»; «Үерлигде», «Чодур дыттын девээзинде»., «Солангылыг челээш ол-дур» — бо-ла бүгү чайгы бойдус чурумалының дамдылар дег кезекчигештери-дир.

Тыва черниң онзагай агаар-бойдузу тыва чоннун амыдыралы-биле үдүптен бээр сырый холбаалыг. Чай — өт-сигеннин четчип келир, ан-мен, куштарнын, мал-маганын, кижилернин — бүгү амылыг бойдустан чаш төлдерниң дешкилежип, уязындан далбаңайнып ужуп үнүптер үези. Бо үеде бойдус бодунуң кижиниң эн-не дээди байлакшылын, чаражын, чаптанчынын кижиге өргүүр болгаш бүгү-ле чогаадыкчы ажил-иштиң кижилериниң кичээнгейин хаара тудуп, чараш-каастын, өөрүшкү-таалалдын үнер дөзү болуп турар.

Шүлүкчүнүн ие-бойдус дугайында бодалдары, сагыш-човаашкыны тыва улустуң бурунгудан сагып, хүндүлөп чораан ыдыктыг чанчылдары-биле хөөнөш. Тыва кижиниң онзагай бүдүжү, чаагай сеткили бойдустан артыкшылдыг чүве ап, ажык-кончаа сүрүп, байып алырын бодавас. Ол оран-тандызынга чалбарып сүзүглээш, ыяжын кезип, ан-менин өй-хемчээлдиг адып даялап алыр чораан. Өгбелеривистин бойдуска хайыралыг хамаарылгазы аас чогаалынын алгыш-йөрээл, чалбарыг, ыр, кожамык жанрларында калбаа-биле чырыттыг.

Үержааның «Боолаткан ыр», «Кызыл-хүнде», «Чагырткан хем», «Кызыл даван» деп шүлүктеринде бойдус камгалалының дугайында болза-даа бодат чүгле ооң-биле кызыгаарлаттынмай, бо хүннерде амыдыралдын хөлөгеленген күштериниң багай салдары-биле сагыш-сеткилди хиледип турар чүүлдерни, болуушкуннарны элдээртип турар.

Аныяк чогаалчының шүлүктеринде амгы үеде кижиниң бойдуска хамаарылгазы кандыгыл? Чамдык кижилер бойдус болуушкуннарының илерээш-киннерин эскерип, хайгаарап, магадаан:

Аккыр талдар, хадыннарнын
Чажыт хуулгаан хөгжүмүнге
Аткан данны алган йөрээп
Салгын-сырын ойнап туру.
(«Эртен»)

Төрөөн черинге бердинген, ону улам аян-шинчи кириеринге эвээш-биче-даа болза үлүүн кадын чаартып турар кижилер база бар:

Ала чазып...
Албан черле бир дес ыяш олуртуп аар,
Чылдар эртип хериминде дазыржыгаш
Шыргай чараш арыгжыгаш болу берген.
Ажы-төл-ле анаа чыгып ойнап хүнзээр
Чижек куштар ыяштарга уялан ап,
Чириледир ыры-шоорви салып чайлаар.
(«Ыяш-тарыйыр»)

Автор бойдуска хумага, камналга чок харын-даа төгчеглекчи кижилерин база сойгалаан. Эзириктиг эликти азы ырлап орган бора-хекти боолар оларга харааданчыг, кээргенчиг эвес. «Шапкын хемни чагырып ап, тая чылда часпайн келген уундан» кадыр чайылканын дарга кижин өөрүп илеткеп турар. «А чагырткан хемнин» эрги унунда эм-дом, чулук чемиштиг үнүштеринин база балык-байлаңнын, ан-куштун дугайында сагып салбайн барганы лириктиг маадырларның сеткил-чүрөөн амыратпайн турар:

Шалбааланып соглуп чыдар хөөлбекте
Шавагалар, кадыргылар, байлаңчыктар...

Аал-чурту, амы-тыны — агым суундан
Адырылган кырылган-дыр... Билген болза,
Хөжүкүлөр эргеленген эеремин каап,
Көже-даа бээр турду-ла ыйнаап. Аа, халак!
(«Чагырткан хем»)

Таптаашкын үезинин идеологиязының частырыглары-биле авторнун иштиги чөрүлдээзи бо шүлүктерде тодаргай илерээн.

Үстүнде киирген чижектеривистен алгаш көөрге, Үержаанын бойдус дугайында шүлүктеринин тематиказы яязы-бүрү. Биле амыдыралдың чедер-четлес удурланышкак талаларын долу көргүзүп турар. Үержаанын бойдус дугайында шүлүктеринде үстүнде демдеглээнивис эки чүүлдерден ангыда утказы чиге эвес чегей ажыглаттынган, туружунда эвес сөстөр, одуруглар, строфалар безин бар.

Хайым сугда өле-өле
Кадыргылар көжүп турар...
...карак салбайн, хүнзедир-даа
Ханып, таалап оргулар мен.

Хайым сугда кадыргылар кайыын көстүр болду. Хемнин оожургаан, ханы, терең эереминге яязы-бүрү өннерин көрүп, база «шерги туткаш октап берип», хайгаарап болгу дег.

Хадымарлап чоруй-чоруй
Хаттыг дүвү хөмс келди

Хар биле хаттың холушкаан дүвү дээр ышкаш, «Хаттыг дүвү» дээрге «дүвү-лүг хар» деп болбазы дег эпчок дыңналыр. Дараазында ийн одуругда.

Хат-ла биле дүвү ышкаш.
Кады чоруул, арыг чоруул — дивейн,

«Хат-ла биле хары ышкаш...» дээн болза чүүлдеш болгу дег.

Нинти утка-бодал болгаш уран-чечени-биле онзагай бижиттинген үелиг шүлүктөр чамдык ыдыг чедир ажылдаттынмаан ийн-чаңгыс сөстөрдөп утказы аскай, бээр.

«Эртеп» деп шүлүктүң композициязын, топтап көөрге, шын эвес тургустунганы илерээр: Чайнаан херел чериниң кырын суйбап, эртенги хүн хаяазынга делгем шынаа эштип, чунуп каапканда аткан даңгы алгап йөрөөрге бойдус болушкуннарының дес-дараалашкаа будалган. Бо шүлүктүң дөрткү болгаш бешки строфаларын ийги болгаш үшкүлөрү-биле чаңгыс сөс-даа өскертпейн, орнун солупкан турган болза, шупту чүве чүүлдежин бодунуң туружунга кээр ийик.

Үержааның чогаадылгазының эге базымы өскелер-биле бир дөмей бөдүүн өтгүнүүшкүннүң көвүрүүн кырлап кешкен. Бирги «Хээлер» деп номунда чашкы шааның сактыгышкыннары-биле «Хараганың тенинге эргеленип», «Чериниң дээриниң тудушкаанче дескен чөлээш сүрүп», «Калбак хову кагыт чыдырда, чашпаннарның салбакталган сарыг чечээн ошкавышаан, карааның чажы-биле суггарып ап», «Сагланнаан кызыл чечекке чаактарын суйбадып» бойдустуң каас-чаражын, уран чурумалын магадан, таалап лириктиг маадыр-биле аныяк шүлүкчү дөңгө өзүп олуларлар. Бойдустуң чаяп кааны эки чүүлдө (үнүште) багайны, багайында — экинни эскерип билири чугула дээн үзел-бодал, сеткишикиннер чогаадыкчы өзүлдениң бо үе-чадазында-ла илереп келир.

Ийги ном «Саарыг ырында» бөдүүн хайгаарал, мактал чадазындан көдүрлүп, бойдус камгалалын чугулалап көргүскени шүлүкчүнүң хамааты туружунуң быжыгып, чеднишенин бадыткап турар. Бо чыындыда бойдус дугайында бодалдар философчу ханы уткалы-биле онзаланып, күштелип келген.

А. Үержааның бойдус дугайында шүлүктериниң күжү — ооң чогаалдарында чүглө уран хевирниң сайзыраанында эвес, харын амгы дошкун үениң чугула айтырыгларыңче улустуң кичээнгеин угландырып, утгундуруп бар чораан ыдыктыг чанчылдарывысче эглип, ону улам хапыладыр өөренип, чырыдып чуруп, амыдыралда четпес чүүлдерни илередиң, номчукчуларны кижизидеринче кирип турар хамааты туруштуг үлүг-хуузунда, Шүлүкчүнүң бойдус чурумалындан бистер амыдыралда, бойдуста чараш-каастың дугайында эстетиктиг бодалдар-биле угаан-бодалывысты болгаш сагыш-сеткиливисти байыдып ап турар бис. Ооң лириктиг маадырының оран-чуртунуң, чоңуңун, үнүш-бойдустуң амыдырал-биле холбашкан эскериглери бистерниң сеткиливиске тааржып, номчукчунуң угаан-медерелинге чараш, кижизиг бодалдарның тыптырынга, төрүттүнеринге дузалап турар.

Допчузу

Тоожулар, чечен чугаалар, шиилер

<i>Михаил Дуюнгар.</i> Дүнеки аалчы	3
<i>Елена Бады-Мөңгө.</i> Чылдагаан	12
<i>Маадыр-оол Ховалыг.</i> Эрини ашкан хем көпчүг	12
<i>Владимир Серен-оол.</i> Кудер аңчы	32

Шүлүктөр, шүлүгөлдер

<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Тээлиниц тергини кызы	70
Өрө	71
Хоочуннар	72
Чагаа	74
<i>Олег Сувакнит.</i> Чараш аттыг чалгы кыстар	
Эге сөс	75
Саяна	—
Урана	—
Чаяна	—
Чойгапа	77
Чечена	—
Аяна	78
<i>Александр Даржай.</i> «Тыва малчын тоол, төөгү...»	79
«Чашкы шаамны өйде-өйде...»	80
Бурганчыды мактаар бис	81
Диске дүжүп диледим	83
«Сербээ эзирик сааттыг кыс...»	84
«Карактарым шимдинип...»	85
<i>Николай Куулар.</i> Аккыр булут	85
Карактар	86
«Шак бо черге — ием хойну чассыг черге...»	87
«Дымырааш чаыс уяралып...»	87

	«Кежээ дүжүц, ашкан хүнүн...»	87
<i>Антон Үержаа.</i>	Сактыышкын	88
	Өршээ	89
	Кадырычы	89
	Шокар бүрү дугайында баллада	90
<i>Зоя Намзырай.</i>	Тыва чуртум	91
	Иениң үнү	92
	Кадарчывыс Кашпал-оол	93
	Ээрбек хемим	94
	Эдяскилеп келбес сен бе?	94
<i>Чаш-оол Куулар.</i>	Чоруттунмаан чагаа	95
<i>Юрий Кюнзегей.</i>	Шынныг сөстү чажып тары	97
	Черге төрүттүнген оол	98
<i>Светлана Ооржак.</i>	Челээш кырлап	100
	«Дээрден чашкан түмөн сылдыс сөктүп баткаш...»	—
<i>Борис Чюдюк.</i>	Амытанныр ожу	101
	Ачымагын артыныпкаш	102
<i>Сергей Шаалы.</i>	Шеми хемим көргүссүмзө	103
	Эрги чуруктар	—
<i>Чкалов Мандыынчы.</i>	«Дезиг аътты чадаг тудуп мунары дөг...»	104
	«Эрге-дужаал хунаашканда...»	—
<i>Аржаан Чаш-оол.</i>	Даайым	105
	Дамды болдум	—
	Чараш өнүктерим	—
<i>Керттик-оол Ортунай.</i>	Чагытайга	106
	Ыг	107
<i>Чүлдүм Чап.</i>	Чоргааралым	—

Шоодуглар, дузаашкыннар

<i>Василий Хомушук.</i>	Чарап боорга	108
	Мөөрей	110
	Хайлыг телевизор	112
	Чымбадаан долу	114
<i>Монгуш Өлчей-оол.</i>	Хөөрээрниң чугаалары.	
	Хайнактаар	115
	Куурумчу таакпы	117
	Хелемечилиг кижги	119
	Одагга	
<i>Вячеслав Тимофеев.</i>	Ужуп чоруур тавактар	122

«Меңги чечээ» — «Улуг-Хемний» аалчызы

<i>Салчак Молдурга.</i>	Тывамга йөрөөл	128
	Автографка бижилге	129

Кичээн, кижил	130
<i>Саая Майнак.</i> Аас-кежик менээ турбас	131
Саарзык бодал төви-биле	132
Мени сагын	—
Аксым кежин	—
<i>Зоя Донгак.</i> Амыдырал чаяакчызы	133
Хая тинде чечек	134
Бойдустун болушкуннары	—
Дуукай одуруу	137
<i>Сайлык Сагаан.</i> Чылгычылар	139
Койгунактар-майтактаннар	—
Сайзана	140
<i>Борбак-оол Саая.</i> Ырлап чор мен	—
Тывам	—
Өзөө ол бе?	141
<i>Донгак Шыдыраа.</i> Мөңгө уям	—
Өпей ырын утпайн чор бис	142
<i>Борис Казырыклай.</i> Бодалдар	—
<i>Артай-оол Чудур.</i> Беш чүскү ыт	143
Эжишкилерниң ужурашканы	146

Төгүндү арыннарындан

<i>К. Аракчаа.</i> Тываның кожууннарынын тургустунганы	148
--	-----

Критика болгаш библиография

<i>Борис Казырыклай.</i> Кижилерге ынаам кончуг	155
<i>Урана Донгак.</i> «Даң хаязында» аялгалар	159
<i>Василий Салчак.</i> А. Үержааның бойдус дугайында шүлүктөрү	162

На обложке: здание ордена Знак Почета
Тувинского музыкально-драматического театра имени В. Ш. КӨК-ООЛА.

Литературно-художественное издание

УЛУГ-ХЕМ, № 78

**Литературно-художественный альманах
Союза писателей Республики Тува**

На тувинском языке

Редактор издания *А. Д. Сат.*
Художественный редактор *М. Ч. Чооду.*
Технический редактор *А. А. Чернова.*
Корректор *В. С. Кара-Сал.*

Адрес редакции. 667000. Кызыл, ул. Кочетова, 4.
Телефон ответственного редактора 3-22-23, редактора: 3-41-36.

Сдано в набор 3.09.91. Подписано к печати 27.12.91. Формат 60×84^{1/16}. Бумага офс. № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 10,23. Усл. кр.-оттисков 10,59. Уч.-изд. л. 9,85. Цена 5 руб. Тираж 10000 экз.
Заказ 1039. ТП 1991 г.

Тувинское книжное издательство, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография Госкомиздата Республики Тува, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина Кравченко, 1.

5P.

928

**КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРӨР
ЧЕРИ**